
RÜÜTEL WASHINGTONIS: NELI PÄEVA MÄRTSIS

Hellar Grabbi

Eesti Ülemnõukogu esimehe Arnold Rüütli vastuvõtt Ameerika Ühendriikide presidendi George Bushi poolt Valges Majas on erakordne sündmus erakordsel ajal.

Ernst Jaakson, Eesti Vabariigi peakonsul saadiku ülesandeis, 2. IV 1991

Saanud USA riigidepartemangust teada, et Rüütli ja Mere Washingtoni-tulek kohtumiseks president George W. Bushiga on otsustatud ja aeg kindlaks määratud — olin selles küsimuses juba mõnda aega kontaktis Balti laua haldaja Paul A. Goble'iga ja Ida-Euroopa osakonna juhataja James W. Swihartiga —, helistasin Mere kodumembrile Tallinna. Eestis oli hilisõhtu, aga Lennartile võis telefonierida keskööni. Seekord Lennart ehk tõesti juba magas, sest telefonile vastates tundus ta esimestes repliikides uimane, sõnade vahele tekkisid pausid. Seda aga juhtus ka siis, kui ta uimane ei olnud. Lennart küsis mult kolm korda: “Kes räägib?” Ometi kohe alguses olin ma selgelt ütelnud oma eesnime, mida ta tavaliselt kannab ju üksainus, ja telefoniühendus oli selge. Lennartile tuli mu kõne ootamatult, ta võis koguda mõtteid või tahtis ta kõne võimalike pealtkuulajate jaoks jätta selgelt lindile helistaja nime. Igatahes tuli mul enda täit nime ütelda kolmel korral.

Tema ja Rüütli tulekust Washingtoni ei olnud ma Merega enne kõnelnud. Sel ajal tehti kaugelkõnesid Euroopasse või vastupidi ainult tähtsais ameti- või eraasjus, mingit lobisemist ei olnud. Kõned olid, eriti Nõukogude Liidu alluvuses Eestisse, nüüdsega võrreldes väga kallid ja ei olnud ka telefoneerimise kommet, asju aeti kirja teel. Tallinnast vaadates sekkusin ma asjade käiku omal algatusel, Meri ei pruukinud teada, et Goble'il on kavas mind ra-

kendada Rüütli Washingtoni-külaskäigu ajal abijõuna ajakirjan-dusega suhtlemisel ja Rüütli päevakava sisustamisel.

Nagu kõnes Lennartiga kokku leppisime, panin Rüütli ja temale kinni avarad, kahe voodiga hotellitoad. Valisin vana ja auväärse hotelli Mayflower, kus aastate jooksul on peatunud pal-jud ajaloos üldtuntud isikud riigipeadest filmitähtedeni. Hotelli peasissekäigu juurde heisati minu soovil ja minu kaudu hangitud Eesti lipp. Tagasin tubade eest maksmise oma krediitkaardiga.

Meri jõudis Washingtoni koos oma abi Jüri Luige ja välis-ministeeriumi nõuniku ning tõlgi Arvi Jürvistega kaks päeva enne Rüütli, esmaspäeval 25. märtsil 1991. Jõudes hotelli ja nähes kin-nipandud tube, vahetas ta need veel ruumikamate vastu: Rüütlile sviit, endale suur kahevoodituba. Ta talitas õigesti, sest tube ei kasutatud ainult magamiseks, vaid ka nõupidamisteks ja muuks asjaajamiseks, mugavusest rääkimata.

Rüütel saabus Washingtoni kolmapäeval, 27. märtsil. Len-nujaama oli talle vastu tulnud üsna kirju seltskond: USA välis-ministeeriumi esindav Paul Goble, keegi protokolliküsimustega tegelev ametnik Valgest Majast, 1918. aastal rajatud Eesti Va-bariigi esindajana peakonsul saadiku ülesannetes Ernst Jaakson ja konsul Aarand Roos, ikka veel Nõukogude Liidu vägede poolt okupeeritud Eestis tegutseva valitsuse välisminister Meri ja välisministeeriumi ametnik Kalle Tenno. Ka mina läksin Rüütli Ameerikasse saabumise puhul tervitama koos oma vanema poja Indreku ja ta abikaasa Anu ning tütre Liliga. Kaheksa-aastane Lili Grabbi ütles Eesti Vabariigi Ülemnõukogu esimehele selges eesti keeles “tere tulemast Ameerikasse” ja ulatas talle kimbu lilli.

Puudusid Ameerika eestlaste keskorganisatsioonide Eesti Ra-hvuskomitee Ühendriikides ja Ülemaailmse Eesti Kesknõukogu esindajad. Neil oli raskusi ümberorienteerumisega Eesti kompar-teilise juhtkonna pelgamiselt ning põlgamiselt nendega koostöö arendamisele. Samad tõrked tulid esile Jaaksoni poolt Rüütli auks korraldatud diplomaatilisel vastuvõtul osalemise puhul. Tegu oli pöördelise suunamuutusega. Seni olid kõrged kommunistid ju meie vaenlased — nii mõtlesid ja ütlesid paljud väliseestlased, aga nüüd käitume nendega kui võitluskaaslastega ja korraldame neile vastuvõtte. Seejuures on märkimisväärne, et meele muutuse pa-

gulaskonna hoiakus lükkas käiku Eesti Vabariigi peakonsul Ernst Jaakson, seni kõige kõrgem ja kristallpuhas autoriteet.

Jaakson põhjendab suunamuutust Eesti huvidega: “Suhete arendamise seisukohast Eesti ja Ameerika vahel mängis Rüütel antud olukorras väga kaaluvat osa. Teadsin, et minu ja Rüütli kokkusaamine on Eesti huvides mitte ainult mõõdapääsmatu, vaid tarvilik.”¹

Olime pärast esmaohtumist Rüütliga 1988. aasta oktoobris saanud temaga headeks tuttavateks ja ma olin külastanud teda nii ta ametiruumides Ülemnõukogu hoones kui ta erakorteris Koidula tänavas. Huvitaval kombel tutvusin ma proua Ingrid Rüütliga enne kui Arnoldiga. Kohtasin Ingrid Rüütli Stockholmis ühel Balti teadlaste konverentsil. Teades tema tausta — tunnustatud rahvaluuleuuri ja kõrgel positsioonil asuva kommunisti abikaasa, 1940. aasta juunipöörde ühe peategelase, sakslaste poolt maha lastud Neeme Ruusi tütar —, tekkis mul huvi temaga vestelda.

Kuna kahekesi konverentsilt lahkumine äratanuks liigset tä-helepanu, kutsusin kaasa veel kaks daami, teatriteadlase Karin Kase, kes muide oli minu isa kolleegi kolonel Olav Mullase tütar, ja rahvaluuleteadlase Mall Hiimäe. Viisin daamid jäätisepaleesse, kus seda ihaldatud maiustust oli mitmel kujul ja paljudes eri mait-setes.

Ingrid Rüütel osutus huvitavaks ja intelligentseks vestlejaks, avara silmaringiga ka väljaspool oma eriala. Filoloogiadok-tori kraadi sai ta hiljem, olles oma teaduslikus töös keskendu-nud eesti ja soome-ugri rahvamuusikale ehk etnomusikoloogiale.* 1990. aastate algul avaldas Ingrid Rüütel mitu murelikku ja hoiata-vat artiklit ohustatud eesti rahvuse eksistentsiaalseist küsimusist. Nende kirjutiste põhiheliks on teadusliku lähenemisega temperee-ritud eesti rahvuslus.²

¹E. Jaakson. *Eestile*. Tallinn, 1995, lk 284.

*Ingrid Rüütel on juba 1970. aastast filoloogiateaduste kandidaat, mis hiljem kinnitati doktorikraadina (“Eesti uuema rahvalaulu kujune-mine”), 1996. aastast habiliteeritud doktor humanitaarteadustes (“Eesti rahvalaulu ajaloolised kihistused etniliste suhete kontekstis”). *Toim.*

²“Kultuurikontseptsioon ja rahvuspoliitika” (*Sirp* 1. XI 1991), “Kul-tuur ja rahvuslik identiteet” (*Kultuurileht* 2. ja 8. IV 1994). Vt ka “Koda-

Arnold Rüütel on põllumajandusteadlane ja agronoomiadoktor, kes on ligi kümme aastat olnud Eesti Põllumajanduse Akadeemia rektor. Tegu on kõrgharitlestest abielupaariga, kellega vesteldes ja kelle kodu külastades tunnetasin sõjaeelse Eesti Vabariigi hõngu ja hingust, mis paljudel selle põlvkonna Nõukogude Eestis üles kasvanud haritlastel ja poliitikutel puudus või oli haihtunud, rääkimata noorematest aastakäikudest, kellel iseseisvusajast otsepärimused puudusid. Eestluse komponent nii Ingrid kui ka Arnold Rüütli identiteedis on silmapaistvalt kõrge. Ingridi elutöös on eesti rahvaluule uurimine ja Arnold oli seitse aastat eestimeelse suurorganisatsiooni Eesti Looduskaitse Seltsi esimees. Aga Arnold Rüütel oli ju üks tippkommuniste ja Ingrid Rüütel on Eesti riigi kukutaja tütar? Mina olin kümneaastane, kui ma viimati nägin venelaste poolt äraviidud ja mahalastud isa. Ingrid oli kuueaastane, kui sakslased ta isa hukkasid.

Lapsele on isa hukk tragöödia. Pidime ilma isata üles kasvama. Väide või katse teha last mingil viisil vastutavaks isa tegude eest on häbematu ja loll. Mis puutub sellesse, et Rüütel oli kõrge kommunist, nentigem järgmist. Eestimaa Kommunistlik Partei, kuigi Vene kompartei allosakond ja väheste kaasaraakimise võimalusega, ei olnud monoliitne, nagu proklameeriti. Mida aasta edasi, seda rohkem hakkasid 1960. aastail EKP juhtkonnas parteilaste üldmallist erinema eestimeelsed mehed, keda nüüd tagasivaates saab kutsuda rahvuskommunistideks: Vaino Väljas, Edgar Tõnurist, Arnold Green, Arnold Rüütel, Artur-Bernhard Upsi, Indrek Toome jt. Nende eelkäijaks võib teatud määral pidada Moskva poolt EK(b)P eesotsast tagandatud Nikolai Karotamme, kuigi tema oli märksa süngem tegelane, aga süngemad olid siis ajadki. Kuid nüüd tagasi Eesti lipuga kaunistatud Mailille hotelli USA pealinna südames Connecticuti avenüül.

Hotelli fuajees kohtan Raul Mälku, Eesti Vabariigi Ülemnõukogu sekretariaadi juhatajat, kes on Rüütli abina kaasas. Imestan, miks ta ei ole Rüütli sviidis, kus toimub järgmiste päevade

kondsuse uus nullvariant seadustamisel" (*Sõnumileht* 19. X 1998), "Kas rahvuslusele on tulevikku" (*Sirp* 29. I 1999), "Eesti rahvakultuur ja selle perspektiivid" (*Eesti uue aastatuhande lävel: Väikerahva võimalused ja valikud*. Tallinn, 2000, lk 624).

tähtsaid kohtumisi ettevalmistav koosolek. Küsin Mälgult, miks. Mälk kehitab õlgu ja pomiseb midagi, millest saan aru, et Meri ei pidanud Mälgu kohalolekut vajalikuks. Aga ta on ju ometi kaasas kui Rüütli abi. Merel on kalduvus isikuid, kes ei ole tema mehed, eemal hoida ja isoleerida. Mindki oleks ju võinud ettevalmistavale koosolekule kutsuda, kuigi mind sinna otseselt vaja ei olnud. Astun hiljem Mälgu toast läbi ja märkan, et teine voodi toas on tühi. Kohe tärkab mõte paigutada sinna Jaan Kangilaski, kes on Jaagu onupoeg, Ameerika ajakirjanik ja kahe ulmeromaani autor, kelle olin pressiga suhtlemiseks meile abiks kutsunud.

Küsin Mälgult, on ta sellega nõus, et Kangilaski ööbib tema toas tühjaks jäänud voodis. Toa hind kahele inimesele jääb samaks, mis oli ühele. Mälk nõustub. Kui ma Mälgu toast väljun, on koosolek Rüütli sviidis lõppenud, kelner koristab toast koridori klaase ja taldrikuid. Ma ei hakka Rüütli tülitama, aeg on hiline. Ka mina ööbin täna ja veel kahel järgneval ööl Mayfloweris. Lähen oma tupp ja keeran teleris peale hilisõhtused päevauudised.

Hommikul lähen kella poole üheksa paiku hotelli kohvikusse, kus silman Rüütli üksinda kohvi joomas. Istun ta lauda ja kuulen, et ta on mu eile antud kirja läbi lugenud. Juhtun talle ütlema, et Jaakson on päritolult hiidlane. Rüütli nägu lööb särama, see näib teda rõõmustavat, kergendab Jaaksoniga isiklikul pinnal suhtlemist. Peakonsul ongi vahepeal kohvikusse sisenenud ja istub omapead kohviku teises servas. Rüütel tõuseb toolilt ja hakkab Jaaksoni poole astuma, mina tema sabas. Rüütel annab mulle märku, et ärgu ma kaasa tulgu, ta tahab rääkida peakonsuliga kahekesi omavahel. Jälgin kaugemalt, kuidas Saaremaa mees ajab Hiiumaa mehega Eesti kõrgpoliitikat. Saabub Jaan Kangilaski, kes elab Philadelphias. Välimuselt on ta tõesti sarnane onupoeg Jaaguga. Tal on kaasas bürootarbeid ja sätime üles väikese presinurga.

Rüütlile näeb päevakava ette kohtumise Reutersi korrespondendi ja teiste ajakirjanikega ning seejärel on temal ja Lenart Merel kokkusaamine riigisekretär James Bakeri ja tema kaastöölistega — välisministri asetäitja poliitilises küsimusis Robert M. Kimmit, poliitika kavandamise osakonna juhataja Dennis B. Ross, üks president Bushi lähemaid nõunikke Robert B.

Zoellick ning Euroopa ja Kanada osakonna juhataja esimene asetäitja James S. Robbins.

Eestlastele pandi vastu kõva meeskond. Mitmed neist, eriti Ross ja Zoellick, olid tõusuteel tippmehed, kes said hiljem rahvusvaheliselt tuntuks. Nende vastas üle laua istus Eesti esindus — Rüütel, Meri, Jaakson, Jürviste. Võimalik, et seal oli ka Jüri Luik, kuid ametlikult teda ei ole mainitud. Huvitav, et välisministeeriumis võis peakonsul Jaakson esindada Eesti riiki, aga järgmisel päeval presidendi juurde Valgesse Majja Jaakson ei saanud minna “protokollilistel põhjustel”, nagu teatati.

Eesti tuli kohtumistele Bushi ja Bakeriga strateegilistes küsimustes hästi ette valmistatult, seda suures osas tänu Lennart Mere pädevusele. Eesti taotlused olid üldjoontes realistlikud. Diplomaatilisest tunnustusest Eesti valitsusele ei kõneldud. Üheks peamiseks ettepanekuks oli Ühendriikide toetus rahvusvahelise konverentsi korraldamisele Balti riikide küsimuses. Ühendriikide esindajad võtsid selle teadmiseks, kuid aktiivse toetuse saamine konverentsile oli minu hinnangul küsitav ning toetust ei tulnudki. Selle asemel soovitati ikka ja jälle eestlastele jätkata suurte raskustega kulgevaid otseseid kahepoolseid läbirääkimisi Nõukogude Liiduga.

Selsamal teemal vestles Minneapolise suure lehe *Star Tribune* kommentaator William M. Beecher Arnold Rüütliga, keda ta oma veerul korduvalt tsiteerib. Rüütel kurdab talle, et kõnelused venelastega ei ole viinud ega vii kusagile. Rüütel tõenäoliselt mõistab, kirjutab Beecher, et Balti riikide saatuse määrab Venemaal käigusolev poliitiline heitlus ja mitte mõni multinatsionaalne foorum. Tsiteerin: “Ja Rüütli on õigus. Kui Gorbatšovi vastus Balti rahumeelsetele iseseisvusnõudmisele on mõistlike läbirääkimiste asemel vanaviisi mahasurumine, siis Gorbatšov võib ise langeda ohvriks kas neile, kes nõuavad kella edasikeeramist, või — see on tõenäolisem — neile, kes tahavad minna tagasi.” Rüütel ja Beecher ennustasid kahepeale ette viie kuu pärast toimuva putši.

Eesti Vabariigi Ülemnõukogu esimehe päevakava oli tema Washingtonis viibimise teisel päeval tihe. Pärast kõnelusi riigisekretär Bakeri ja tema kaastöolistega pakkus külalistele lõunaesine

Eestist soodavett eksportiv firma Varska International. Kõneldi Ameerika ärimestega kapitali investeerimise võimalustest Eestisse. Hotellis toimunud vestlused olid aluskivideks kommentaator Beecheri iganädalasele veerule “Washington Report”, mis ilmus mitmes Kesk-Lääne suuremas ajalehes, ja Reutersi agentuuri loole Eesti ning teiste Balti riikide taotlustest koos Rüütli korduva tsiteerimisega, mille trükkisid ära mitmed lehed, seda ka Washingtonist nii kaugetes paikades nagu Arizona osariigi pealinnas Phoenixis ilmuv *The Arizona Republic*.

Järgnes külaskäik poliitiliste uuringutega tegelevasse presitiikasse, konservatiivseid vaateid esindavasse sihtasutusse Heritage Foundation. Sama päeva, 28. märtsi õhtul korraldas Jaakson, peakonsul saadiku ülesannetes, suurejoonelise diplomaatilise vastuvõtu hotelli Mayflower ballisaalis Eesti Vabariigi Ülemnõukogu esimehe Arnold Rüütli auks. Jaakson ei koonerdanud Ameerikasse deponeeritud Eesti Vabariigi rahaga. Avara ja elegantse saali rentimine oli küllaltki kallis. Söögid-joogid olid kvaliteetsed ja neid jätkus küllaga. Kohal olid Leedu ja Läti saadikud ning Soome, Taani, Poola ja Šveitsi diplomaatilised esindajad, samuti terve rida USA välisministeeriumi kõrgemaid ametnikke eesotsas Euroopa osakonna juhataja asetäitja Curtis W. Kammaniga, ja teisi väliskülalisi. Kuna tegu oli kokteilipeo stiilis diplomaatilise vastuvõtu ja mitte rahvapeoga, piirati Ameerika eestlastele saadetud kutsete arvu.

Rüütel ja Meri osutasid tõmbenumbriks. Eestlasi tuli välja saadetud kutsetest tublisti rohkem. Vastuvõtul osalemine kujunes paljudele prestiižiküsimuseks. Ma sain tuttavatelt ja võrastelt telefonikõnesid abipalvega pääseda vastuvõtule, seda ka nendelt, kes olid tuntud valjuhäälsate nõukogude eestlastega läbikäimise vastastena. Viimastele oli äraütlemine kerge, aga kuidas sa tõkestad sissepääsu inimesele, kes on sõitnud kohale New Yorgist või lennanud Torontost ja isegi Vancouverist? Või tuttavale, kes on tulnud hotelli heas usus, et ta vastuvõtule pääseb? Mina küll ei suutnud neile ära ütelda. Koos ilma kutseta saabunutega võis vastuvõtul olla kõik kokku — väliskülalised ja eestlased — sada viiskümmend inimest.

Jaakson ei jõudnud vastuvõttu korraldada ainuisikuliselt. Kutsed tegi valmis ja postitas konsul Roos, osa neist toimetas ta ise autoga saatkonnast saatkonda sõites käsipostiga kohale. Küllap langes tema õlgadele teisigi tegemisi. Ruumide hankimine jäi minu ülesandeks, samuti suhtlemine kutsutud või kutsumata külalistega. Ma panin kinni ballisaali ja kõrvalruumi. Hiljem tellisin juurde toole, sest kõik ei tahtnud kogu aeg püsti seista. Söögid ja joogid tellis ja valis Jaakson, serveerimiseks palkasime professionaalse firma.

Vastuvõtt õnnestus. Ainult teiste riikide diplomaate võinuks rohkem tulla. Mis mulle eriti meelde jäi, oli rõõmus ja sõbralik meeolu, mis saalis valitses nii väliseestlaste vahel isekeskis kui suhtlemises Rüütli ja Merega. Muidugi, kui Lennart oma sarmi täistuuridele keerab, on sellega kaasaminek peaaegu vältimatu. Aga Merel oli väliseestlaste keskel ka muidu kergem. Eesti Vabariigi eliiti kuulunud isa tõttu võeti Lennartit algusest peale, juba enne isiklikke kokkusaamisi, pooleldi omamehena. Aga Rüütel seisis alles mõne aasta eest kommunistliku valitsuse hierarhia tippastmetel, kus tuli pidada kõnesid ja võtta vastu otsuseid, mis olid kommunismimeelsed ja pagulaskonna silmis kui mitte ütelda reeturlikud, siis täiesti valed ja sobimatud. Ometi jõudis Rüütel Eesti riikliku korralduse üleminekul kommunistliku partei diktatuurilt parlamentaardemokraatiale alal hoida oma koha Eesti poliitikute esireas. Suure tunnustusena valiti Rüütel demokraatlikus korras Eesti kolmandaks presidendiks.

Rüütliga tutvudes ja tema poliitilist karjääri jälgides tabasin end mõtlemast, kuidas üldse mõistlik ja tasakaalukas Rüütel, pärit rahvuslikust taluperest ja ise ilmselt rahvusliku kallakuga, tõusis Eesti NSV kõrgesse juhtkonda. Ja kuidas ta jäi sinna igasuguste intriigidele vaatamata püsima kuni kommunismi kokkuvõrsemiseni. Et siis, tehes läbi poliitilise elu radikaalsed muudatused, olla jällegi riigi juhtkonnas kuni presidendiametini välja. Viimast on kergem seletada — Rüütel ise oli üks demokratiseerimise ja iseseisvuse taastamise juhtkujusid. Aga ta on ka hea kohaneja. Nii kohanes ta eluga nõukogude nomenklatuurses hierarhias ja nii kohanes ta eluga uue iseseisvusaja mitmeparteilises demokraatias.

Kohanemist, nagu mina seda näen, et tohi ära segada oportu-nismiga. Kohanemine (adaptatsioon) on positiivne reaktsioon nii inimühiskonnas kui looduses, mis võimaldab indiviidile, rühmale, liigile või rahvusele ellujäämise uues keerulises või raskes olukorras. Head kohanemisevõimet peetakse üheks intelligentsi tunnemärgiks. Kohanemisele aitas kaasa Rüütli hea suhtlemisoskus, mille aluseks on inimestesse sõbralikult suhtumine ning kõrkuse ja upsakuse puudumine. Samuti hoidumine teiste, kaasa arvatud poliitiliste vastaste solvamisest, mis tekitab vinduvat vihavaenu. Siia kuulub ka sõprade meelepidamine ning valmisolek vastastega sõlmida mõistlikku kompromissi, ning rahulik, aga kindel eneseväärikus. Minu tähelepanekuid Rüütlist jagavad mitmeid mu väliseestlastest sõbrad, kes on Rüütliga tuttavad, nagu Toronto Ülikooli professor ja Tallinna Tehnikaülikooli audoktor Olev Träss, Ülemaailmse Eesti Kesknõukogu esimees 1990. aastatel Ülo Anson, Kesknõukogu kauaaegne liige Henno Uus ning majandusteadlane ja äriees Ilmar Martens.

Vastuvõtul Mayfloweris sulasid pagulaskonna tardunud dogmad Rüütli ja Mere sõbralikult naeratava palge ees nagu jääpurikad räästaserval varakevadises märtsipäikeses. Dogmade sulamist mõtlen vastuvõtusaalist palju laiemalt. Peakonsul Jaaksoni korraldamisel ja tema patronaazi all toimunud vastuvõtt kujunes pagulaskonnas pöördeliseks sündmuseks, legitimeerides suhtlemise Eesti komparteilise tagapõhjaga ametiisikutega.

Kolmas ja kõige tähtsam päev Washingtonis, reede, 29. aprill, on kõige tihedama päevakavaga. Hommikul kell 9 esinevad Rüütel ja Meri Rahvusliku Pressiklubi programmis “Hommikune uudisetegija”, kumbki 10–12-minutilise sõnavõtuga, ja vastavad küsimustele nagu pressikonverentsil. “Ma tahan teha täiesti selgeks,” ütleb Rüütel, “et Eesti on valmis otsekohe alustama kõnelusi Nõukogude Liiduga kõikides kõne alla tulevates küsimustes.”

Rüütel rõhutab, et Eesti püüded oma iseseisvuse taastamiseks on jõudnud uuele tasandile: “Referendumiga 3. märtsil Eesti rahvas väljendas selgelt ja vaieldamatult oma tahet, et meie maa oleks jälle vaba ja iseseisev riik.”**

**Eesti Vabariigi Ülemnõukogu korraldatud referendumil 3. märtsil 1991 vastas küsimusele “Kas Teie tahate Eesti Vabariigi riikliku iseseis-

Pressiklubist sõideti Eesti lippu kandva limusiiniga Valgesse Majja kohtuma president Bushiga. Eestlastest osalesid kohtumisel Rüütel, Meri, Luik ja Jürviste, ameeriklastest Valge Maja staabiülem John H. Sununu, presidendi nõunik riikliku julgeoleku küsimustes Brent Scowcroft ning Riigidepartemangu ja riigisekretär Bakeri esindajana Bakeri asetäitja poliitilistes küsimustes Kimmit.

USA presidendi kohtumine Arnold Rüütliga kestis nelikümme viis minutit ja oli mõeldud sümbolse toetusena kolme Balti riigi, Eesti, Läti ja Leedu enesemääramisõigusele, kelle väevõimuga inkorporeerimist Nõukogude Liitu ei ole Washington kunagi tunnustanud. Rüütel ütles ajakirjanikele, et nii Bush kui Baker tundsid muret Nõukogude Liidu stabiilsuse pärast, ja lisas, et meie arvates aitaks Balti kriisi lahendamine kaasa Nõukogude Liidu stabiilsusele.

Valge Maja tegi kokkusaamise kohta järgmise ametliku avalduse:

“President kohtus täna hommikul ovaalsaalis Eesti presidendi Arnold Rüütliga. President alustas kokkusaamist, korrates Ühendriikide selget toetust Eesti õigusele vabaks enesemääramiseks. Ta väljendas oma sügavat pahameelt jõu kasutamise üle jaanuaris Vilniuses ja Riias ning toonitas oma veendumust, et ainsaks lahenduseks sellisele olukorrale on ausad läbirääkimised Balti riikide ja Moskva vahel. Ta kinnitas president Rüütli, et ta on isiklikult öelnud seda president Gorbatšovile mitmel korral. President võttis teadmiseks, et kõnelused Eesti ja Moskva vahel on alanud, ning vahetas mõtteid president Rüütliga nende senistest tulemustest.”

Valge Maja avaldusest ja kõnelustest riigisekretär Bakeri ning teistega näeme, et Eesti juhtkonna taotlused Washingtonis olid umbe jooksnud. Eestlaste ettepanekuid — korraldada rahvusvaheline konverents Balti küsimuses ja rajada Riiga USA infopunkt — ei mainita üldse, need olid USA valitsusele ainult “teadmiseks”, kui sedagi. Eesti esindajatele öeldakse korduvalt, et ainsaks lahenduseks on “ausad läbirääkimised” Moskvaga. Kas see on Eesti,

vuse ja sõltumatuse taastamist?” jaatavalt 77,83% hääletusel osalenud Eesti alalistest elanikest. *Toim.*

kes peab läbirääkimisi ebaausalt? Kas siis Bush ja Baker tõesti ei teadnud, et eestlastel ei saa Moskva hoiaku tõttu olla iseseisvumise küsimuses “ausaid” kõnelusi Moskvaga? Või ajavad nad eestlastele teadlikku diplomaatilist jama? Teisest küljest: aga mida nad peavad tegema? Esitama Moskvale noodi, et kui Eesti ei saa ühe aasta jooksul iseseisvust, katkestavad nad Nõukogude Liiduga kõik suhted? Seda ju ei tehta.

Oli selge, et on tekkinud surnud ring, mis ei lahene enne, kui juhtub üks kolmest: 1) Washington loobub Gorbatšovi ja Nõukogude Liidu keskviimu toetavast ning impeeriumi koostööst ja stabiilsust Balti rahvaste vabaduspüüdlustele eelistavast poliitikast; 2) Moskva lepib Eesti iseseisvuse taastamisega; 3) Eesti loobub täieliku iseseisvuse taastamisest. Tol ajal niimoodi olukorda analüüsides tundus iseseisvus veel mägede taga. Aga ootamatult teostus variant nr 2, putšist vapustatud Venemaa tunnustas Eesti iseseisvust.

Kui seni olid Rüütli ja Mere kohtumised piirdunud võimul oleva vabariikliku partei poliitikute või neutraalsete ametnikega, siis nüüd kohtuti demokraatlikku parteisse kuuluva, Euroopa Julgeoleku ja Koostöö Konverentsi (CSCE, nn Helsingi komisjon) kaasesimehe, Esindajatekoja liikme Steny H. Hoyeriga. Kõne alla tulid inimõiguste järelevalvet ja Balti riike puudutavad küsimused.

Järgnes USA riigidepartemangu ehk välisministeeriumi pakutud lõunasöök hotelli Four Seasons esinduslikus restoranis, kus teiste ametiasjadega seotud riigisekretär Bakerit esindas tema asetäitja Robert M. Kimmit. Selle järel sõideti kohtumisele *Washington Post*’i toimetusega. Olin juba mitu päeva varem helistanud Kevin Klose’ile *Washington Post*’i toimetusse ning teatanud võimalusest intervjuuerida Eesti Ülemnõukogu esimeest ja välisministrit. Kõne tulemusena kutsuti meid toimetajatega vestlema kohe pärast Rüütli ja Mere kohtumist Bushiga, reedel, 28. aprillil. *Washington Post* on *New York Times*’i järel tähtsuselt teine leht Ameerikas.

Kohal on *Washington Post*’i raskekahurvägi: toimetust artiklite lehekülje toimetaja Stephen S. Rosenfeld ning diplomaatikaküsimuste peakorrespondent Don Oberdorfer, kes kirjutas intervjuu põhjal artikli. USA suurlehtedes ei ole kombeks esitada in-

tervjuud küsimuste-vastuste kujul. Seda tehakse, aga väga harva. Esitatakse kokkuvõtte koos taustaga ja mõni otsene tsitaat. Kevin Klose, kes juhataas koosolekut, on olnud *Washington Post*'i Moskva korrespondent, hiljem sai temast Raadio Vaba Euroopa ja Vabadusraadio direktor. Vabandati, et asepeatoimetaja Robert Kaiser ei saanud tulla.

Läksime taksoga Mayflowerist. Peakonsul Jaakson küsis, kas ta tohib kaasa tulla. Muidugi, olete teretulnud, vastasin, aga peate ise kohale saama, taksosse me ei mahu. Taksos (juht veel lisaks) oli kitsas, aga õnneks Meri ja Järviste olid päris kõhnad mehed.

Jaaksoni takso oli enne kohale jõudnud ja ta oli juba ees meid ootamas *Washington Post*'i fuajees, vestlemas konsul Roosiga. Roos ütles kohe, et tema lehemeestega kohtumisele kaasa ei tule. Istusime seitsmekesi omaette toas suure laua ümber, ainult Jaakson istus lauast kaugemale toolile, näidates oma teatavat distantseerumist — sel ajal esindas ta sõjajärgset Eesti Vabariiki ja veel mitte Ülemnõukogu rüpest taastärkavat Eesti Vabariiki — ja teisest küljest seda, et ta ei kavatse kõneluses osaleda.

Panin tähele, et Meri kibeles sõna võtma. Ta tahtis ka löögile saada, aga *Washington Post*'i mehed ei andnud talle sõõtu, kõik küsimused suunati Rüütlile. Meri oli sel ajal Washingtoni ajakirjanikele täiesti tundmatu suurus.

Lennart muutub üha kannatamatumaks. Talle pole esitatud ühtki küsimust. Ta unustab, et see on intervjuu Eesti riigipea kohuseid täitva Rüütliga ja mitte välisministriga. Lennart tõstab käe. Talle antakse sõna. Ta alustab tsitaadiga Churchillilt: “Nii nagu Churchill ütles. . .”, järgneb tsitaat. See jääb õhku rippuma ja keegi ei pööra sellele tähelepanu. Lennart ei jõua tsitaadist kaugemale. Kohe selle lõppedes esitatakse uus küsimus Rüütlile. Kohkumisega näen, et Lennarti käsi on jälle püsti. Ja ta saabki jälle sõna.

Meri: “Kas teate, miks ma tsiteerisin Churchillit? Tegin seda seepärast, et tema üks eesnimi on sama mis minul.”

Miks ta nii ütles? Kas ütles tõsimeeli või narritas ajakirjanikke? Maailma ühe tähtsaima ajalehe konverentsiruum ei ole selleks mõeldud. Tõesti, Churchilli teine eesnimi on Leonard. Aga mis on sellel tegemist teemaga? Lennarti käitumine on aru-

saamatu. Vist tahtest jutulõnga Rüütli käest ära võtta, pingutab Meri üle? Rüütel vastab küsimustele rahulikult ja adekvaatselt. Tal on hea koostöö Järvistega, kes on suurepärase inglise keele tõlk. Pea püsti, sirgelt laua taga istuv ning hea välimusega ja heas ülikonnas, kuld kellaga randmel, mõjub Rüütel imposantselt, võiks ütelda presidentlikult.

Lennart tuleb kummargil ja vaikselt astudes teiselt poolt lauda minu juurde: “Küsi toimetajailt, kas ma tohin siin suitsetada?” Edastan küsimuse Rosenfeldile. Vastus on ette teada, ja seda pidanuks küsimata aru saada ka Meri. Kostab järsk “no”. Järjekordne Lennarti viga. *Washington Post*'iga kohtumisel lasi Meri end ise kolme käiguga põhja. Mere ausaks motiiviks võis olla, et ta tõesti kartis, et ilma tema sekkumata võib Rüütel Eestile soodsa kohtumise jätta kasutamata või koguni nässu ajada. See kartus oli asjatu ja põhjendamatu.

Lugesin uuesti läbi Oberdorferi artikli, mis põhineb Rüütliga koosoleku raames tehtud intervjuul. Tippajakirjaniku kirjutatuna on see selge ja sädelev praegugi, kakskümmend aastat hiljem. Oberdorfer on põiminud sinna enda teadmisi ja hankinud värsket teavet Valgest Majast ning Riigidepartemangust. Eesti ja laiemalt võttes Balti riikide seisukohti kuulis ta Rüütli käest ja need on artiklis esitatud silmapaistvalt ning soodsalt. Ei puudu tähelepanu Eesti juhtkonna ühele lemmikideele, rahvusvahelise konverentsi korraldamisele Balti küsimuste arutamiseks, milleks Rüütel soovis Ühendriikide toetust. Rüütel kurtis, et USA poolt soovitatud baltlaste otsekõnelused Moskvaga ei vii kuhugi, sest Nõukogude pool ei ole valmis kõnelema iseseisvusküsimusest.

Lehetoimetuses olime ühe tunni. Riigidepartemangu koostatud Rüütli päevakavast oli veel täitmata kolmanda päeva viimane üritus “Kohtumine Eesti-Ameerika pankurite ja äriemeestega”. Goble'i suurejoonelise sõnastuse taga oli kitsamas ringis koosviibimine eine ja ümarlauavestlusega Maailmapangas vastutaval kohal töötava Enn Vasuri ja ta abikaasa Lenna kodus. Rüütel ja mina sõitsime sinna rahvusvahelise ärikonsultandi Malmgreni uues ja uhkes *town car*'is. Meri ei ilmunud kohale, kuigi ka tema oli Vasurite poole oodatud. Auto oli tõeline luksusmasin ja mul tuli eesti keelde tõlkida Malmgreni jutt tema uue auto erilistest oma-

dustest. See oli autonduse puuduliku oskussõnavara tõttu mulle raske ülesanne. Ma ei tea paljudest maailma asjadest midagi, aga autodest ei tea ma üldse mitte midagi peale nende värvi.

Teiseks pankuriks seltskonnas oli New Yorgi suure panga Citi-bank äsja erru läinud viitsepresident Henry Karell. Mõlemad kuulusid Eesti Vabariigi Ülemnõukogu esimehe Põhja-Ameerika eestlastest nõustajate rühma. Kohal olid ka majandusteadlane, Eesti-Ameerika Fondi käivitaja ja esimees Ago Ambre abikaasa Aadega, Fred Ise koos abikaasa Annega ning perekondlike ja tutvussidemete kaudu eestlastega seotud Harold Malmgren.

Sissejuhatavad sõnavõttud — Karell rääkis Eesti oma raha kehtestamise võimalustest, Vasur tutvustas Maailmapanga tegevust, Malmgren kõneles kaubanduse osatähtsusest maailmapoliitikas — olid eelkõige mõeldud Rüütlile informatsiooniks. Oma ala ekspertiisi kõrgtasemel sõnavõttudele järgnes mõttevahetus, mis jätkus õhtueine ajal juba kergemas toonis. Rüütel sai kuulust mõnegi mõtte kõrva taha panna ja laua ümber istujad kuulsid omakorda Rüütli huvitavaid asju Eestist. Kolm pingelist päeva seljataga, võisin minagi nüüd hinge tõmmata.

Olin Lennarti peale mitmete noil päevil tehtud vigurite üle tõsiselt pahane. Viimati käitus ta üleolevalt minu poolt appi kutsutud Jaan Kangilaskiga, kes professionaalse ajakirjanikuna võttis asja tõsiselt ja koostas muu hulgas asetleidnud sündmusi kokku võtva pressiteate, nn *pressrelease*³i. Meri keelas teate paljundamise, kuni ta selle üle vaatab. Tõesti, seal võis olla eksimusi, aga neid oskan ka mina parandada. Mere kätte ülevaatamist ootama pressiteade jäigi. Suur hulk tööd läks tühja. Mul oli piinlik. Minul oli Kangilaskist abi küll.

Omapärane olukord kujunes hotelliarvete maksmisega. Rüütli majutuse eest tasumisega ei olnud probleemi. Rüütli ja enda tubade eest maksis Raul Mälk Eesti riigi kaasasoleva rahaga. Kuid Meri viivitas. Ta palus mind otsida kedagi, kes ta hotelliarve kinni maksaks — näiteks Jenik Radon või mu sõbra Elmar Einbergi tütre Lindaga abielus olev jõukas rootsi päritolu ameeriklane Harold Malmgren, kes oli aidanud hotelli- ja muid arveid tasuda ning abistanud muul viisil mitmeid tuntud kodueestlasi. Mulle on raha

küsimine vastumeelne ja ma ütlesin Lennartile, et mina raha kerjama ei hakka.

Kui ma läksin oma arvet maksma, selgus, et Mere toa eest oli ikka veel tasumata. Valvelauas küsiti, kas ma maksan ka Eesti välisministri eest. Tema tuba oli tagatud ikka veel minu kaardiga. Lasin endale arvet näidata. Juba esimesel pilgul nägin, et see oli üpris suur. Lisaks toa hinnale, mis võis olla 125–175 dollarit ühe ööba³ eest — neid oli kokku kuus —, oli tellitud sööke-jooke ning tehtud palju kalleid kaugekõnesid. Kogusumma küündis tuhande dollari ligi. Ma polnud andnud Lennartile mingit lubadust hotelliarvet maksta ja mul ei olnud mingit ametlikku ega moraalset kohustust seda teha. Nii suurt väljaminekut ei saanud ma endale lubada.

Kui Eesti välisminister tuleb kohtuma USA presidendiga, peaks temal või temaga ühes reisival ametnikul arvete tasumiseks riigi raha kaasas olema. Ministril ei sobi ju ööbida pargipingil. Aitasin Rüütli ja Mere Washingtoni-visiidi kordaminekule mitmel viisil kaasa niikuinii ja seejuures asju ajades panin omast taskust välja küllaltki suure summa, mida ma ei saa tagasi ei Eesti Vabariigi ega USA poolelt. Selgitasin ametnikule, et arvete maksmine ei kuulu minu kohustuste hulka, kuid ma olen valmis välisministrile hotelliarve tasumist meelde tuletama. Ametnik võttis minu kaardi sahtlist välja. Maksin sellega oma kolmeööbase arve, pistsin kaardi kiirelt oma tasku, ütlesin “thank you!” ja hingasin kergendatult.

Mulle öeldi, et kui Meri toa eest kohe ei maksa, on nad sunnitud härra välisministri toaukse lukku keerama nii, et härra minister pääseb oma tuppa ainult valvelaua kaudu, kus ta loodetavasti tasub arve. Soovitasin ust mitte lukustada, põhjendades seda diplomaatilise viisakusega. Mulle jäi mulje, et mind enesekindla, kuid seejuures viisaka esinemise, asjadega kursis olemise ja ka välimuse tõttu peeti mingiks julgeolekumeheks, kas siis Eesti või Ameerika poolel. Seda on varemgi juhtunud. See tegi mulle nalja, aga tuli kasuks.

³Ööp, ööba ‘ööpäev’ (Johannes Aaviku neologism).

Lennarti leidsin hotelli kohvikust. Edastasin talle valvelaua teate. Ta ei vastanud musta ega valget. Arvesse võttes Lennarti suuri kogemusi ja leidlikkust rännumehena, ei muretsenud ma kuigi palju, kuidas ta enda keedetud supist välja tuleb. Mil viisil Lennart tekkinud olukorra lahendas, seda ei tea ma siia maani.

Viimaste üritustena olid Rüütli päevakavas laupäeva, 30. märtsi pealelõunal esimest korda Washingtonis viibivale Rüütlile ette nähtud tutvumine linnaga ja nelja päeva lõpp-punktina lõunasöök meie kodus Alexandrias. Ringsõit ühe Washingtoni vaatamisväärsuse juurest teise juurde toimus Goble'i juhtimisel ja tema autoga. Olime kolmekesi. Goble oli suurepärase teejuht, ja minagi, kes ma olin siis juba üle kolmekümne aasta elanud Washingtonis või lähiümbruses, nägin ja kuulsin mõndagi uut. Nii polnud ma teadlik, et välisministeeriumi hoone lähedal on suur Albert Einsteini kuju. Nüüd on mul ette näidata foto endast koos Rüütli ja Goble'iga selle kuju taustal.

Jõudsime ringsõidult Irja ja minu minia Anu valmistatud lõunasöögile veidi hilinenult. Rüütel ja Goble olid kõigiti hästi kordaläinud Rüütli Washingtoni-külastuse ja USA presidendiga kokkusaamise pärast väga heas tujus ning ega minugi tuju paha olnud. Need neli päeva märtsis olin olnud kogu aeg rakkes ürituste korraldamisega. Meie tuju väljendab hästi foto, mille tegime ringsõidult tulles enne söögilauda istumist — Rüütel, Goble ja mina seisame püsti ning lööme rõõmsate nägudega viinaklaase kokku. Kes puudus, oli Meri. Tal oli linnas muud tegemist. Küll olid kohal Mark Soosaar, Luik ja Mälk. Seda näitavad ka nende allkirjad külalisteraamatus. Viimased kaks lahkusid varem ja seetõttu pole nende nägusid võetud fotodel. Rüütel on kirjutanud külalistraamatusse: "Sügava austuse ja tänuga, A. Rüütel 30.03.91" ning Goble: "In Friendship with Estonia and Estonians, Paul Goble."

Lasime hea maitsta perenaiste valmistatud külmal laual. Kes-kustelu kahes kohalikus keeles arenes rahulikult ja pingevabalt, nii nagu ikka pärast seda, kui on valmis saadud suuremat keskendumist ja energiat nõudva tööga. Aeg aga kulges omasoodu ja ma pidin Goble'ile meelde tuletama, et lennuki ärasõiduni on jäänud aega vähem kui tund. Õnneks ei ole lennujaam meist kuigi

kaugel. Varsti olime Goble'i autos teel lennuväljale. Tihe liiklus sinna viival teel aeglustas meie sõitu ja ma hakkasin närveerima, et Eesti riigipea jääb lennukist maha. Teised ajasid rahulikult juttu ja tegid seda vene keeles, mille üle ma imestasin. Hiljem alles taipasin, miks — see on ainuke keel, mida Rüütel ja Goble mõlemad valdavad.

Ma ei mäleta, kuidas ja kuhu Goble oma auto jättis, igatahes lennujaama sisenedes oleme jalamehed. Minu kell näitab, et äralend on kahe minuti pärast ja ma tean, et äralennuvärvani on veel üsna tükk maad käia, vähemalt viis-kuus minutit kõige kiiremat kõndi. Kas lootusetu? Aga mõnikord lennuk stardib veidi hiljem. Me nägudel vahelduvad mure ja lootus. Oleme kõik kolm pikad poisid ja võtame nii pikad sammud, kui kiirus lubab. Hea tuju pole Goble'it veel maha jätnud. Vihjega kroonilisele hilinejale ütleb ta naljatades: "Võin kihla vedada, et Lennart jõuab kohale pärast meid." See tekitab lõbusust ja annab lõpuspurdiks hoogu juurde. Värava number juba paistab. Kahekordse eestlastest olümpiapronksi ja käimise maailmarekordimehe Bruno Junki kiirust me ei saavuta, aga vastava veteranide vanuseklassi Eesti rekordi purustame küll.

Värvavas ei ole enam ühtegi reisijat ega lennuliini ametnikku. Südame alt võtab külmaks. Kas tõesti lennuk läinud? Kuid kohe ilmuvad kaks mundris näitsikut ja küsivad Rüütli: "Kas Teie olete Eesti president? Ootame Teid." Kuidas nad üldse teadsid presidenti ootama jääda ja kust nad teadsid, et meist kolmest just tema on president? Küllap Rüütel nägi meist kolmest välja kõige presidentlikum. Vaatame värava kõrvalaknast välja. Meie lennuliini märgiga lennuk on pargitud üsna lähedale. Keegi lehvitab meile lennuki uksest. See on ju Lennart!

Seekord jõudis ta pardale õigel ja väga vajalikul ajal. Nähes, et äralennuaeg on kätte jõudmas ja Rüütel ei ole veel saabunud, läks Merel korda veenda lennujaama ja lennuliini äralennuga veidi viivitama, et Ameerika-sõbraliku riigi president, kes käis Washingtonis kohtumas president Bushiga, lennust maha ei jääks. Tõenäoliselt pani Meri mängu kogu oma diplomaadiosavuse ja -kavaluse. Kuid sellest peaaegu poleks olnud küllalt. Puudus garantii, et president üldse lähema kümne minuti jooksul saabub.

Õnneks oli Goble kohe lennujaama jõudes jätnud piletiletti kiirteate, et Eesti president on lennujaamas ja on teel oma lennu väravasse, palun oodata! Goble, USA Riigidepartemang. See on garantii. Kahe maa välisministeeriumi ametnike samasuunaline tegevus kannab vilja. Rüütel juhatatakse lennuki juurde, mis ootas teda stardivalmina kaheksa minutit. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu esimees astub treppi mööda lennuki pardale ja lennukiuks ta selja taga sulgub.

HELLAR GRABBI (sünd. 1929 Tallinnas) sai USAs William Jewelli Kolledžis humanitaarteaduste bakalaureuse kraadi 1950; lõpetanud Columbia Ülikooli raamatukogunduse alal 1957 magistrikraadiga. Töötas Washingtonis Kongressi raamatukogus 1959–1967, hiljem vabakutseline publitsist ja kirjastaja, Vabadusraadio/Raadio Vaba Euroopa kaastööline 1974–1992. Ajakirja *Vaba Eesti* toimetuskolleegiumis ja toimetuses 1955–1964; ajakirja *Mana* toimetaja ning väljaandja 1965–1999. Avaldanud raamatud *Vabal häälel: Mõtteid kahesajast eesti raamatust* (Tallinn, 1997), *Tulgu uus taevas: Mõtteid viiekümnest kirjaniikust* (Tallinn, 1999), *Eestlaste maa* (2004), *Vabariigi laps: Mälestuslikud esseed* (2008; 2. tr 2009), *Seitse retke isamaale: Mälestuslikud esseed* (2010) ning *Seisata, Aeg! Mälestuslikud esseed* (kõik Tartu; 2012). *Akadeemias* on temalt ilmunud mälestused “Riiklikus Inglise Kolledžis” (2004, nr 7, lk 1602–1616), “Tartu, oktoober 1968: Katkend mälestustest” (2005, nr 6, lk 1304–1318), “Eestis 1988. aastal: Katkend mälestustest” (2006, nr 3, lk 564–584), “Tallinna Õpetajate Seminari algkoolis ja Reaalkoolis” (2006, nr 9, lk 1935–1948), “Eesti: detsember 1990. Katkend mälestustest” (2007, nr 7, lk 1485–1500), “Geislingeni Eesti Gümnaasiumis” (2008, nr 9, lk 2018–2060) ning “Poliitikutel paguluses ja pagulaspoliitikud: Mälestusi Eesti Vabariigi Valitsusest ek-siilis ja teistest” (2011, nr 2, lk 187–219).

VALDUR OHAKAS (1981)

VAIDLUSTEST TALLINNA VANALINNA ÜLE

Riin Alatalu

Muinsuskaitsealane tegevus on ikka tekitanud erimeelsusi ja kütnud üles kirgi ning seeläbi kujundanud ka püsivaid eelarvamusi ja mitmesuguseid vastasseise. Meie kõige üldtuntum pärand on läbi aegade olnud Tallinna vanalinn. Vanalinna areng on mõjutanud avalikkuse, arhitektide, linnaplaneerijate ja muinsuskaitsejate arusaamist eri poolte rollist ja vastutusest pärandi kaitsel. Et mõista muinsuskaitse kohta Eestis, tuleb alustada Tallinnast.

Tallinna linn on üks paljudest Teise maailmasõja ohvritest — 1941. aasta lahingutegevuse, aga eelkõige Nõukogude pommirünnakute tagajärjel kaotas linn märkimisväärse osa ehitistest ja taristust, sealhulgas vanalinnast hävis ligi 10%. Tallinna vanalinna suuremad kaotused olid Vaekoja häving Raekoja platsil, samuti purustused Viru ja Müürivahe nurgal, suured pommiäugud olid ka Aida, Pikal ja Vene tänaval. Kõige suurem tühimik tekkis Niguliste ümbrusesse.¹ Nagu mujal Euroopas oli ka Tallinnas valida kahe võimaluse vahel: kas rekonstrueerida/taastada/kopeerida vana või ehitada midagi hoopis uut. Pommitatud eeslinnades uue arhitektuuri kasuks otsustamine keeruline ei olnud, küll aga vanalinnas.

Arvukatest maju ootavatest aukudest hoolimata on pärast sõda vanalinna püstitatud siiski üsna vähe uusi hooneid.² Tüüpprojektide osakaal on tagasihoidlik ja needki pärinevad vahetult sõjajärgse ehitusbuumi ajast.

¹Pommitatud alad jäävad peamiselt kirikute ja raekoja, s.t tornide lähikonda.

²Peamised uushoonestusega kvartalid on Müürivahe—Harju—Kuninga tänava vahel, üksikuid uusehitisi on Vene ja Pikal tänaval.

Kui olemasoleva hoonestuse restaureerimine on pigem muinsuskaitsejate ja muinsuskaitsearhitektide ainuõigus, siis uute hoonete püstitamine vanalinnas on seotud avaliku huviga. Projekteerimine vanalinna on olnud meie staararhitektide suur huvi ja enamikku uusehitistest on saatnud avalik tähelepanu. Peale muinsuskaitseõuete konkureerivad ka vanalinnas arhitektuursed maitseelistused. 20. sajandi moelainetused — modernism võistlemas keskajaihalusega, kompromissi otsiv postmodernism ja moodne arhitektuur konkureerimas aja tagasipööramise ihalusega — on vaid osa vanalinnas erimeelsusi tekitavatest küsimustest. Tallinna vanalinnas on endiselt kinnistuid, mille puhul ei ole ligi seitsmekümne aasta jooksul jõutud kokkuleppele, mida sinna ehitada. Muinsuskaitseala loomisega kujunenud veendumus, et Tallinna sõjaeelne struktuur tuleb tervikuna taastada, on püsinud visalt tänapäevani. Seda küll ühe erandiga — Vaekoja taastamine ja seeläbi Raekoja platsi avardunud võimalustest loobumine on olnud pigem aeg-ajalt tärkav uitmõte kui kindel veendumus, olgugi et autoriteetsete inimeste väljahõigatud.³

Kogu okupatsiooniaja püsinud pommitamisjärgsed tühimikud Tallinna vanalinnas ongi üks nähtavamaid ja avalikumaid nõukogude ajast vabasse riiki kandunud muinsuskaitseprobleeme.

Vahetult Teise maailmasõja järel oli sellistel haavadel Eesti linnades sügav poliitiline tähendus ja haavu põhiliselt ise tekitanud okupatsioonivõim asus neid tempokalt likvideerima ning linnu vastavalt “kaasaja nõuetele” planeerima. Tallinna vanalinna peeti juba vähemalt 20. sajandi algusest väärtuslikuks ajalooliseks keskkonnaks, keskaegne hansalinn oli Eesti ajaloo tuntuim visiitkaart. Sellise staatuse tõttu erineb areng Tallinnas mitmeti teiste Eesti linnade omast.

Kohe pärast sõda nappis vahendeid ja jõudu linnasüdame täielikuks uushoonestamiseks, hiljem on aga rahanappus osutunud teisejärguliseks probleemiks otsustamatuse ees, mida ja kuidas ehitada. Allpool püüangi vaadelda muinsuskaitsejate, planeerijate

³Näiteks Helmi Üprus kritiseerib Leonhard Lapini ideed taastada vaekoda, sest 16. sajandi linnaruumi taastamine ei olevat otstarbekas (Üprus s.a. Ehitismälestiste. . . : 47). Vaekoja taastamise ettepaneku tegi 1997. aastal ka Dmitri Bruns (1997: 39).

ja avalikkuse suhtumist Teise maailmasõja järgsetesse uusehitistesse Tallinna vanalinnas. Lilian Hansar on uurinud väiksemate Eesti ajalooliste linnade sõjajärgseid planeeringuid (2008, 2010) ning laiendanud vanalinnadele Cesare Brandi teooriat kunstiteose restaureerimisest nn lakuuni täitmise printsiibil (Jokilehto 2010: 291–309). Jätkuna sellele käsitlen ka Tallinna pommitühimikke kui teoreetilisi lakuune terviklikku keskkonda moodustavas vanalinnas. Püüan leida vastuseid küsimustele, miks on nii avalikkuse kui spetsialistide suhtumine uusehitistesse vanalinna eri osades erinev; miks tehakse vahet avalikkusele suunatud ja erakasutusse mõeldud ehitiste vahel ning ennekõike selle kohta, millest tuleneb muinsuskaitse skeptilisus iga uue hoone suhtes.

Sõjajärgsest arhitektuurist vanalinnas on head ülevaated kirjutanud Henry Kuningas (2003) ja Boris Dubovik (2003), mistõttu käsitlen uusi ehitisi valikuliselt.

UUS LINN VERSUS REKONSTRUKTSIOON

Kohe sõja lõppedes tekkis vastureaktsioonina võimude tegutsemisele varemte likvideerimisel väga kiiresti tegus, kuid paraku mitte mõjus vastuseis ulatuslikule lammutamisele vanalinnades — esimest nõukogulikku versiooni Eesti Vabariigi aegsest üsna valitud ja lühikesest arhitektuuripärandialasest mälestiste nimekirjast täiendati arvatavalt Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuse muinsuskaitseosakonna juhataja Ernst Ederbergi eestvedamisel 1947. aastal kiiruga kümnete hoonetega, mis erinesid teistest vanalinna hoonetest ainult lammutusohu sattumise poolest.⁴ Seaduslikust kaitsest ei olnud siiski abi, sest juba 1949. aastast peale kerkisid mälestiste asemele uued hooned. Säilinud või taastamiskõlblike hoonete teadlik lammutamine oli seda tähelepanuväärsem, et linnas ja lausa samas piirkonnas ei olnud tühjadest kruntidest puudust ning kuna maa kuulus riigile, siis ei olnud ka olulisi juriidilisi takistusi. Põhiliselt lammutati pommitamistühimikke serva-

⁴Kaitse alla võeti Aida 2, Viru 15 / Müürivahe 29, Dunkri 13 ja 21, Suur-Karja 16 / Vana-Posti 13, Kullasepa 4, 6 ja 8, Niguliste 13, Rüütli 3 ja 5, mis kõik hiljem siiski lammutati. Niisuguseid juba lammutamisele määratud hooned võeti kaitse alla ka teistes Eesti linnades.

delt, mis annab ennekõike tunnistust suurematest ümberehituskavadest. Näiteks Niguliste ja Kullasepa nurgale kerkis Ilmar Laasi projekteeritud, vanalinna seniseid mõõtmeid silmas pidades hiigelsuur korterelamu ning Vana-Posti 11/13 Vojenmorprojekti Boris Tšernovi ja T. Anissimova joonistatud stalinistlik hoone. Kui Laasi maja puhul on siiski näha teatavat mängulusti, suurusest hoolimata püüab see Mart Kalmu poolt saksalikuks kontrabandiks (1998: 232, 2002: 251) nimetatud neomaneristlik hoone vanalinna sobitada, siis vanalinna esimene stalinistlik hoone järgis oma liialdustega kuulekalt üleliidulisi kaanoneid. Suurema kärata püstitati Harju—Vana-Posti piirkonda ja ka mujale linna mõned tagasihoidlikumad hooned.⁵

Arhitektiarhitektuurist ja sellele kohasest tähelepanust saame rääkida alates August Volbergi ja Peeter Tarvase projekteeritud kinost Sõprus (1955) ning August ja Heili Volbergi projekteeritud Kirjanike majast Harju 1 (1958–1963). Mõlemad eiravad ajaloolist tänavajoont ja kinnistustruktuuri nagu eespool ning joone all nimetatud hoonedki. Kirjanike maja küll püüab oma kõrge kelpkatusel vanalinnaga harmoneeruda, ometi on just see maja esimene sõjajärgne hoone, millele heidetakse ette sobimatust vanalinna (näiteks Böckler 1979; Üprus s.a. Ehitismälestiste...).

Vana jälgendav arhitektuur ja klassitsistlik stalinism ei äratanud valjuhäälselt diskussiooni, seda enam et poliitilised olud arvamuse avaldamist ei soosinud. Modernistlik uuendusmeelne arhitektuur tuli samal ajal hirmuõhkkonna leevenemisega ja tõi ühtlasi kaasa ka avalikud arutelud uusehitiste üle. Mõne aastakümne eest alanud vaidlused, nagu näiteks Harju, Aida ja Sauna tänava hoonestamine, on osutunud lõputuks, sest need krundid on endiselt tühjad. Muinsuskaitsejad asusid jõuliselt propageerima linnaehitusliku terviku taastamise ideed, kusjuures tervikuks peeti olukorda enne viimast suurt hävingut ehk vanalinna hoonestust enne Nõukogude pommirünnakut 9. märtsil 1944. Helmi Üprus sõnastas muinsuskaitsejate eesmärgi: “Ja need vägivaldsed muu-

⁵Näiteks Individuaalõmblusvabriku Lembit maja Viru 11 (Voldemar Herkel ja Kalju Valdre 1957), Kunstifondi hoone (Alar Kotli 1948), Siseministeeriumi hoone Pikk 63 (Grigori Šumovski), Vene 11 hruštšovka ja Harju 11 / Müürivahe 1 Ehituskomitee hoone (Heiki Karro 1965) ja veel mõned.

datused, mida on põhjustanud sõda (näiteks Niguliste haljasala), tulevad vanalinna rekonstrueerimisel taas heaks teha. Nende all kannatab vanalinna ajalooline arhitektuurikompaktsus, mis on vanalinna ajaloolise ilme põhialuseks" (Üprus s.a. Tallinna. . .).

1966. aastal vastuvõetud esimene põhimäärus vanalinna kohta siiski "keelas üldreeglina" uusehitiste püstitamise ning juurde- ja pealeehitused, järelikult ka rekonstruktsioonid. Uued ehitised olid võimalikud ainult linna täitevkomitee igakordsel loal ja eritingimuste alusel (Eesti NSV Ministrite Nõukogu. . . 1966). Keelu ajendiks olid ilmselt senised ajaloolist struktuuri eiranud hooned. Selliselt sõnastatud keeld kehtis kuni omariikluse aegse esimese, 1995. aasta põhimääruseni, mis senise keelu asemel rõhutas ajalooliselt välja kujunenud linnaehitusliku struktuuri, tänavatevõrgu, stiililis-ajastulise mitmekesisuse, hoonestuse üldise ja kohaliku mastaabi, perspektiivvaadete, silueti, katusemaastiku ja muu vanalinnale iseloomuliku järgimist ehitiste püstitamisel ning peale- ja juurdeehitamisel. Samas kehtestas põhimäärus selge piirangu, et uusehitiste püstitamine on lubatud ainult Teises maailmasõjas hävinud hoonete asemele (Vabariigi Valitsuse. . . 1995).

Esimese ametliku dokumendini, millega fikseeriti, et Tallinna ainuomase, kuid Teises maailmasõjas hävinud ajaloolise linnaruumi taastamine on nõutav ja põhjendatud, jõuti 2001. aastal, mil Muinsuskaitseinspeksiooni ja Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti ühiskäskkirjaga määrati ametlikuks juhendmaterjaliks arhitektuurimälestiste eksperdinõukogu heakskiidetud "Tallinna vanalinna muinsuskaitseala uushoonestamise põhimõtteid" (Muinsuskaitseinspeksiooni. . . 2001). Nii põhimääruse muutmine kui ka uushoonestuse põhimõtete fikseerimine langeb ajalisel kokku tuliste aruteludega De la Gardie kaubamaja, linnateatri ning Baskini teatri hoone ümber, ennekõike aga järjekordse aruteluvõrgu Harju tänav taashoonestamise kohta. 2002. aastal korraldati Tallinnas esinduslik rahvusvaheline seminar "Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades", mille sõnavõttudes kutsuti välismaa kolleege üles toetama neid põhimõtteid, et seista vastu arendajate ja arhitektide survele (Toss 2003: 54).

Lilian Hansar laiendas vanalinnade muinsuskaitsealade konserveerimis- ja restaureerimise teadlase Cesare Brandi (1906–1988) põhimõtet, et restaureerimise üheks eesmärgiks olgu kunstiteose potentsiaalse ühtsuse taasloomine seda kunstiliselt või ajalooliselt võltsimata. Linnaehituslik tervik ehk muinsuskaitseala kujund moodustub planeeringulistest ja arhitektuursetest põhi-komponentidest (Hansar 2008). Hansari järgi võiks seega pommitamisjärgseid tühimikke käsitada lakuunidenä, mis tuleb vastavalt Brandi õpetusele täita kaugelt vaadatuna tervikpilti sulanduvate, lähedalt aga selgelt eristuvate moodsate mahtudega (samas: 147).

Tallinnas on nende nn tervikut lõhkuvate vägivaldsete tühikute täitmisel nii arhitektide muinsusteadliku koostöö kui ka loomingulise enesekindluse tõttu Brandi mõistes võltsinguid ehk ajalooliste hoonete koopiad vähe.⁶ Kui Eva Hirvesoo ja Helgi Mardna Raeköök Dunkri 5 (1985) taotleb oma ajastu postmodernistlikku ideoloogiat silmas pidades üksnes kunstilise ühtsuse taasloomist, siis Vilen Künnapu lillepood Väike-Karja 6a (1977–1983), Andres Alveri, Tiit Trummali ja Tarmo Lahe projekteeritud De la Gardie kaubamaja (1999, samuti samale kohale 1979. a korraldatud arhitektuurivõistluse võiduprojekt "Vambola" Vilen Künnapult ja Ain Padrikult) ning Martin Aunini projekteeritud hotell Telegraafi juurdeehitus (2004–2007) on muinsuskaitse erinevatel kümnenditel seatud mahuetekirjutusi viisakalt täitvad, kuid samas selgelt iseseisva arhitektuuriga hooned. Tegu on nii lähedalt kui kaugelt vaadates ajaloolist struktuuri teatud mõõndustega järele aimavate, kuid selgelt moodsate ehitistega. Loetletud hooned on rikastanud linnaehituslikke kihistusi, ometi on neid kõiki saatnud muinsuskaitsejate ebakindlus ja pigem vastutöötamine.

Juba vahetult muinsuskaitseala kehtestamise järel asuti jõuliselt kritiseerima uusi projekte — 1967. aastal tegid Eva Hirvesoo ja Peeter Tarvas mitu erinevat versiooni Viru 11 kinnistu hoonestamiseks, aga nii Arhitektuuri ja Planeerimise Valitsuse juures tegutsenud komisjon kui ka Teadusliku Restaureerimise Töökoja komisjon suhtusid neisse eitavalt, sest need olid teravas vastuolus ümbritseva hoonestusega (Kuningas 2003: 21). Kümme aastat hiljem tegi Vabariiklik Restaureerimisvalitsus juba targu et-

⁶Näiteks Uus 18 hoone puhul on sisuliselt tegu koopiaga.

tepaneku korraldada konkurss, mille tingimuste väljatöötamisel osaleksid ka nende spetsialistid kui “vanalinna arhitektuuritavade kõige paremad tundjad” (Mäeväli 1978; Kuningas 2003: 21). Konkursile laekuski mitmeid töid, mis olid inspireeritud sõjaeelsetest olukorrast. Hoolimata edukast konkursist, mille võidutööde autorid kuulusid kõik nooremasse põlvkonda ja tegelesid varasemast rohkem teooriaga ning juurdlesid keskkonnaprobleemide ja linna olemuse üle (Böckler 1979), jäi Künnapu-Padriku hoone ehitamata. Projekti venimist kasutasid edukalt ära need muinsuskaitsejad, kes esitasid linna keskaegsest täiuslikkusest lähtudes pidevalt lisatingimusi ja asusid uue arhitektuuri asemel sisuliselt kooptat nõudma (Kuningas 2003: 23–25). Võiduprojekti suurimateks vastasteks peeti Vabariikliku Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspektsiooni tollast juhatajat arhitekt Fredi Tompsi ja kultuuri-loomast Olev Maasi. Veel 1983. aastal koostasid nad kinnistule uued muinsuskaitse eritingimused, mis vastupidiselt rahvusvahelise ja ka meil korduvalt eri olukordades abiks võetud normdokumendi Veneetsia harta autentsuse pühadusele sätestas üheselt: “Ajalooliselt põhjendatuks võib lugeda 1944. aastani eksisteerinud nii Viru kui ka Müürivahe t. poolsete fassaadide taastamise endisel kujul. See välistaks jäädavalt vaidlused uusehituse arhitektuursest sobivusest Tallinna vanalinna. [...] Projekteeritava hoone fassaad peab koosnema kolmest erinevast osast mõõtudest, mis täpselt vastavad omaaegsete hoonete esiseinte laiusle. Arhitektuursest võiks uus hoone meenutada varasemat, antud kohal olnud hoonestust” (Maas 1983: 4–5). Vastuolu teravust ja erinevaid seisukohti iseloomustab Künnapu ägedus kultuurilehe veergudel: “Mõnede muinsuskaitse meestele meeldiks aeg tagurpidi pöörata, ellu äratada ristirüütli, papid ja ei tea veel kes. Aasta algul pidid töömehed tulema Viru tänava “Lembitu” juurdeehitusele. Koos A. Padrikuga oleme aastaid viimistlenud meie konkursi võiduprojekti, kinnitanud selle sajas instantsis ja nüüd on reaalne võimalus seda maja koos poolakatega ehitada. Kaks inspektorit Maas ja Tomps on ainsad, kes üritusele risti vastu on. Nende unistus rajada meie lahenduse asemele (mis igati austab ümbritsevat keskkonda) keskaegne potjomkinlik kuliss on nonsens. Ja tundub, et ainus, kes küsimuse operatiivselt ja õigesti lahendada saaks, on arhitekt Voldemar Herkel, kellele nimetatud kaks selt-

simeest alluvad, V. Herkeli kooskõlastav allkiri on ammu meie projektil peal ning ta on momendil ainus isik, kes vastutab riiklikul tasemel meie arhitektuurielu õigetele rööbastele juhtimise eest” (Järelmõtteid... 1987).

Erimeelsusi klaaritigi sageli avalikult. Lisaks tsiteeritule ilmus kultuurilehes *Sirp ja Vasar* ning päevalehtedes arvukalt nii tõsiseid arvamusaluseid kui ka viimasel lehel ehk huumoriküljel pilapilte ja iroonilisi sõnavõtte. Kõige tipuks andis Eesti Muinsuskaitse Selts kaksümmend aastat hiljem samale kinnistule püstitatud De la Gardie kaubamaja eest Alverile ja Trummalile karuteene medali. Seltsi pressiteade oli väga ühemõtteline: “Arvestades Harju tänaval lähitulevikus algavat renoveerimisteggevust, on eelnimetatud kaubanduskeskuse tekitamine ka ohtlik pretendent” (Pakosta... 2000).

Võiks ju väita, et arhitektide jaoks on vanalinn väljakutse, kõige magusam koht Eestis, kus oma loomingut põlistada, ning ajaloolise linnastruktuuri taastamise vajadus hea ettekääne selleks. Aga 1970.–1980. aastatel töötas ka muinsuskaitse nii reatöötajana kui ka juhtival kohal väga palju arhitekte, nad olid süvenenud ajaloolisesse arhitektuuri ja valdasid selle nüansse. Vanalinnas projekteerimine ja projektide üle otsustamine oli tegelikult nende ja ajaloolastest uurijate ainuõigus. Erimeelsusi tekitasidki just need arhitektuurikonkursid, kus Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimisinstituudi (KRPI) arhitektide kõrval pääsesid projekteerima ka teised. Vastuoludel on muidugi alati palju põhjusi, alahinnata ei tasu ei isiklikke ega põlvkondlike erimeelsusi. Nii ütles KRPI restaureerimisnõukogu liige Illar Kannelmäe ajalehes otse välja vaidluste alatoonina tuntava olemasolevate hoonete uurimise ja mõõdistamisega piiratud arhitektide kadeduse täitsa uusi ehitisi loovate ametivendade suunas — küllap püüdis Künnapu Väike-Karja 6 lillepoes vanalinna hoonestuspõhimõtteid eirates endale monumenti püstitada (Tallinna... 1983). 1990. aastate algul KRPI lagunes ja konkurents on läinud uutele alustele. Inimeste vahetudes on muinsuskaitsejad vabanenud ka senisest tsunftisundusest n-ö oma arhitektide kaitsta.

UUSEHITIS VERSUS TÜHIMIK

Olgugi et muinsuskaitssjad sõnades vanalinna struktuuri taastamist ning samas koopiate vältimist propageerisid, ei lasknud hirm võimaliku dissonantsi tekitava moodsa arhitektuuri ees oma põhimõtteid järgida. Ja seega kehtis vanalinnas sõnatult hoopis kolmas tegutsemisviis rekonstruktsiooni ja moodsa arhitektuuri kõrval — üldse mitte ehitada lasta. Harju tänava kui suurima linnaehitusliku tühimiku taashoonestamist on aastakümneid kõiksuguste argumentidega lihtsalt pidurdatud. Näiteks Helmi Üprus pooldas pigem “avameelset enesekriitikat” ja Niguliste kvartali esitlemist olümpiakülalistele kui “linnaehituslikku arusaamatust”, mida leidub kõikides Teises maailmasõjas kannatanud linnades. “See linnaosa ei ole praegu Tallinna vääriline, kuid ta ei ole laostunud ja temaga tuleb kui faktiga esialgu leppida” (Üprus s.a. Ehitismälestiste...). Erinevaid projekte oli aastakümnete jooksul tehtud palju, peale mitme arhitektuurivõistluse koostati eritingimusi ja projekte ka konkurssideväliselt, samuti anti Harju tänava küsimus lahendada üliõpilastele.⁷ Kui mitmed arvustamiseni jõudnud tööd olidki vastuvõetamatud või küündimatud, polnud sugugi kõik sellised. Kuni 20. sajandi lõpuni dikteeris olukorda muinsuskaitse, seades eritingimustega konkurssidele rangeid, fassadismi soodustavaid nõudeid. Nii ei ole ka imestada, et muidu aktiivsetelt arhitektidelt laekus 1987. aasta korraldatud konkursile vaid neli tööd (Böckler 2003: 82). Võrdluseks — kaheksa aastat varem Viru ja Müürivahe tänava nurga hoonestamiseks korraldatud konkursile oli esitatud 26 tööd (Böckler 1979). Esimesed eritingimused Harju tänava kohta, mis teadlikult välistasid otseste koopiate püstitamise, koostati alles 1998. aastal (Böckler 2003: 85).

2000. aastate algul, kui nii riigi kui ka linna muinsuskaitsejuhtkonnas vahetusid põlvkonnad, asuti taas uue agarusega otsima lahendusi vanalinna tühimikkude täitmiseks, seda enam et nii Harju tänav kui ka linnateatri õu olid oma arheoloogiliste kaevamiste järgses ja uusehituse-eelses mahajäetuses silmator-

⁷Nii näiteks kavandas Harju tänava uushoonestust 1983. aastal oma ERKI diplomitööna ka arhitekt Raul Vaiksoo. Harju tänava hoonestamise kohta käivat põhjalikku kronoloogiat vt Böckler 2003.

kavad häbiplekid linnas. Tegutsema sundis ka selleks ajaks võimendunud arendus- ja poliitiline surve. Nagu eespool osutatud, kinnitati 2001. aastal ehitamist lubavad “uushoonestamise põhimõtted” ja nende kinnistamiseks ning rahvusvahelise toetuse saamiseks korraldas muinsuskaitseinspeksioon 2002. aasta mais esindusliku konverentsi “Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades”. Uushoonestamise põhimõtetega kindlustas muinsuskaitse endale õigusliku tagala, aga ühiskondlikku kokkulepet siiski ei saavutatud. Hoopis Tallinna linnavalitsus ostis poliitilis-populistliku käiguna eraomanike käest kvartali välja ja kujundas sinna haljasala.

Tähelepanu väärrib, et tühimikud, mida muinsuskaitse on suutnud hoonestamata hoida, pidi muudetama just avalikkusele suunatud kultuuriasutusteks: Kunstimuuseum Harju tänavale, noorsoo- ehk praegune linnateater Aida tänavale ja Baskini teater Sauna tänavale. Muinsuskaitsejatele sekundeerisid looduskaitssjad, kes Süda tänava hõlmikpuud kaitstes lükkasid määramatusse tulevikku ooperimaja ehituse. Avalikud aramusvahetused ajakirjanduse veergudel algasid juba 1980. aastate keskpaigas. Uute kultuuri jaoks mõeldud hoonete poolt ja seega konservatiivse muinsuskaitse vastu tegid avaliku arvamuse kõrgajal ühispöördumisi heliloojad, näitlejad ja teised loomeinimesed (Ernesaks jt 1987). 1987. aastal said muinsuskaitssjad aga endale uue ja võimsa väljundi — Muinsuskaitse Seltsi, mis lõi oma aatelisusega, aga ka kirgliku võitlusvalmidusega kaardipaki segi. Kultuuriinimeste jaoks muutus koos seltsiga teiseks poliitilises olukorras poolte, s.t ebaloogiliselt vastanditeks kujunenud kultuuri ja muinsuskaitse vahel valimine keeruliseks.

Noorsooteatri puhul oli küsimus arhitektuurse sobivuse kohta pärast projekteerimise üleandmist Eesti Projektilt KRPI-le 1984. aasta lõpul taandunud paljuski muinsuskaitsejate sisesõjaks ehk siis Tallinna Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspektsiooni kui linna- ja KRPI kui riigiameti vaheliseks erimeelsuseks uute mahutude sobivuse üle (Kuningas 2003: 52–60). KRPI kooskõlastas Kalle Rõõmuse ja Juhan Maiste koostatud projekti 1987. aastal ja ehitamise vastu võitlusesse kaasatud Muinsuskaitse Selts, mille volikogu oli varem nõudnud, et Lai tn 23 lammutustööde seaduslikkust uuriks prokuratuur (Muinsuskaitse 1988), deklareeris

nüüd, et “teatrihoone ehitamine praegu kavandatud kujul oleks meie muinsuskaitsele valus küsimus ja ränk õppetund [---] olgu see siis hind, mida peame maksma, veengu ehitis natuuris valminuna, mida oleme teinud. Noorsooteatri uus hoone jääb tulevikus elava hoiatusena meie silme ette. Kui EMS ei suuda ehitajaid ringi veenda, siis tehku seda aeg. Meil peab jätkuma hingesuurst osata ka kaotada” (Velliste 1988). Teatri ehitamine takerdus seekord iseseisvuse taastamise järel muutunud majanduslikesse oludesse.

Kõigi kolme kirjeldatud kultuuriehituse puhul on olnud erakordselt tugev surve nii mitmesuguste instantside ja avalikkuse, ning mis eriti määrav — ka arhitektide ja laiema kultuuriringkonna poolt. See, et tühimikud endiselt püsivad, on suuresti muinsuskaitse teene, kusjuures määrav oli ebakindlus uute hoonete sobivuse, võimaliku eksimise ja kriitika ees. Avalikkuses ei jäänud paraku kõlama mitte muinsuskaitseargumendid lammutamise vastu ja ajaloolise linnastruktuuri hoidmise tähtsus, vaid hoopiski vastuseis uuele funktsioonile, mis muinsuskaitse jaoks oli teisejärguline küsimus. Noorsooteater oli neist ainus, mis üksnes olemasolevasse pommitamisjärgsesse tühimikku ei mahtunud ja nõudis lisaks keldritele ka väärtusliku hoone lammutamist — ENSV Riikliku Ehituskomitee korraldusel hävitati keskaegne, uhkete portaalide ja raiddetailidega hoone Lai tn 23. Tegu oli paratamatu ohvriga, sest tollal kavandatud täismõõtmetes teater vajas lavatorni. Lai tn 23 lammutamine andis aga muinsuskaitsetele püsiva õigustuse meenutada, et see koht ja kiht ei ole nii suurte nõudmistega teatri jaoks sobivad (Muinsuskaitse 1988).

Kui eraomandis olevate kaubamajade või korterelamute puhul on vajaduse korral lihtne süüdistada omanikku-kapitalisti ja ise hoida positiivset kuvandit, siis ühiskondliku arhitektuuri valimisel võetakse ühiskonna ees vastutus ainuõige otsuse eest ja see on selgelt ebamugav. Tallinna Kultuuriväärtuste Amet kooskõlastas 2009. aastal üsna rahulikult, avalikkust üldse teavitamata arhitekt Tiina Linna ajalooühingulise äri- ja korterelamu projekti õue, kus enne takistati suure kära saatel Baskini teatri ehitamist. Funktsioon ei mõjuta siiski mitte ainult muinsuskaitset, vaid ka avalikkuse arvamust arhitektuurist: kunstitemplitele esitataksegi kõrgemaid nõudmisi kui kaubamajadele ja parkla-

tele. Nii on maa peal huvitava linnaruumi tekitanud, aga maa all pärandikaitset nii oma ajaloolise substantsi hävitamise ulatusega kui ka ajaloolist kindlustussüsteemi autoparklaga kompromiteerinud Vabaduse väljaku uus lahendus saanud kriitikat vaid muinsuskaitsete endi seast. Avalikkuse on parkla sobivus vallikraavi üsnagi ükskõikseks jätnud.

HANSALINN VERSUS MULLAVÖÖND

Vanalinna eri piirkondadel on olnud erinev väärtus nii muinsuskaitsete kui ka arhitektide silmis. Nii on alles viimastel aastatel, eraomandi ja turumajanduse surve hakatud tähelepanu pöörama Aia tänava äärsetele kvartalitele ja Suurtüki tänavale. Olgugi et tegemist on samuti linnasüdamega, jättis kvartalites, kus märtsirünnaku eel silmapaistvat väljakujunenud keskaegset struktuuri ei olnud, isevoolu kujunev uue linnaruumi küsitav kvaliteet nii arhitektid kui ka muinsuskaitjad ükskõikseks.

Hoolimata sellest et sõnades on Tallinnas alati väärtustatud kõiki ajaloolisi ja stiilikihistusi (Zobel 1969), eelistab juba vanalinna esimene, 1966. aasta põhimäärus peamiselt keskaegset kihistust — vanalinna tiheduse vähendamiseks nähti ette hilisemate, tollal väärtusetuks hinnatud ehitiste lammutamist (Eesti NSV Ministrite Nõukogu. . . 1966).

Muinsuskaitse ei pidanud aastakümneid kuigi väärtuslikuks 19. sajandi ega ka Eesti Vabariigi aegset kihistust. 1969. aasta Tallinna kesklinna rekonstrueerimise eksperimentaalprojekti tegid Rein Zobel ja Helmi Üprus ettepaneku kindlustusvööndis hoopis osaliselt elamuid lammutada ja suurendada haljastuse osakaalu, kavandati kõrge Viru värava markeerimist ja ajaloolise võltsingu ideena tunduvat bastionide ja vallikraavi taastamist (Üprus 1969). Kaaluti ka bastioni kontuuri meenutava kujuga kohvikrestorani ehitamist Väike-Rannavärava juurde rajatava vallikraavi servale (samas). Vajadust kujundada haljasvöönd teraviklikuks raamistuseks Viru värava ja Rannavärava vahel rõhutab Üprus ka veel kümmekond aastat hiljem (Üprus s.a. Arvamus. . .). Et vanalinnas nähti muu linna suhtes täiesti iseseisvat muinsuskaitsepühamut, osutab Zobeli ettepanek vabastada kogu muldkindlustusvöönd ehitistest, jättes alles vaid teatrid ja Reaalkooli, tollase

2. keskkooli (1969: 70). Bastionivööndi rekonstrueerimise kavadeest annab ainsana aimu Väikese Rannavärava bastioni ainetele KRPI arhitekti Kalle Rõõmuse projekteeritud Vanalinna Elamuvalitsuse hoonestus Aia 20 (1984–1986). 1980. aastate lõpul arutas KRPI teadusnõukogu, kas markeerida vallikraav tenniseväljakutega (arhitekt Kalle Rõõmus) või tehistiigiga (arhitekt Tiina Linna). Teadusnõukogu pidas sobilikuks vallikraavi parkla ja selle peale tenniseväljakute rajamist (Tallinna vanalinna... 1988). Tollal jäi see teostamata, aga veel 2001. aastal kooskõlastati detailplaneering, mis mahutab vallikraavi maa-aluse parkla. Kui 1980. aastatel suhtuti ka mitmel pool mujal maailmas bastionivööndisse kui n-ö kasutusse pinda, siis 21. sajandil peaks respektseerima lisaks maapealsele ka maa-alust ajaloolist linnaruumi.

Pärast Teist maailmasõda kerkis seni segase hoonestusega bastionivööndisse esmalt seljaga vanalinna poole Laevastiku Ohvitseride Maja (Aleksandr Kuznetsov 1951–1954), siis oma paigutusega edasist planeerimist dikteeriv Kalevi ujula (Uno Tõlpus, P. Tarvas, Olga Kontšajeva 1957–1965) ning 1967. aastast peale asuti kavandama Kaubahalli. Viimane tähendas lisaks mastaapsusele ka liiklus- ja ladustamisprobleeme. Liiklusprobleemidele osutades ja muinsuskaitseala loomise järel muutunud suhtumise tõttu suudeti projekti kaua aega edasi lükata. 1980. aasta olümpiamängude eel surus Kaubandusvalitsus siiski oma tahtmise läbi ja endise Insenerikomando alale kerkis moodne, postmodernismi vaimus vanalinna sulanduda üritav pood (arhitekt Eva Hirvesoo, 1980), paraku jäi kvartali lõpetamatuse tõttu esifassaadist rohkem domineerima selle ladude, parkla ja prügimajanduse külg. Nagu Noorsooteatri puhul, toodi ka Kaubahallile ohvriks ajalooline hoone — Uus tn 8, kuigi väidetavalt oli arhitekt püüdnud seda esialgsetes kavandites uusehitiseks siduda (Volkov 1979).

Ka hiljem ei ole Aia tänavat oluliselt rehabiliteeritud, seda on endiselt käsitatud jäätmaa ja piirialana, kuhu on kerkinud arhitektuuriliselt erilise tähenduseta hooneid. Lilian Hansar seletab piiriäärsete alade kaootilist ehitustegevust ja ebaselgeid ehitusreegleid piiri semiootiliste omadustega, ebamäärasusest tuleneva otsustamatuse ja ennustamatusega (2009: 29). Aia tänava piirkond ongi 20. sajandil olnud ebamäärase tähendusväljaga, ilma tugeva identiteediga. Bastionivöönd ja eriti Aia tänava kant äratas muinsuskaitse tähelepanu ehitusbuumi ajal: 2001. aasta uushoonestuse

põhimõtteis valiti Aia tänava piirkond välja kui ala, mida võib hoonestada. Sinna prooviti vanalinnast ära suunata üha jõulisemaks muutuvat arendussurvet ja samal ajal loodeti sellele alale uue identiteediga keskkonna teket. Ometi jättis muinsuskaitse ise otsad lahti ja kirjutas ette vaid selles piirkonnas erilist nõutust tekitava ning väga umbmäärase põhimõtte, et lähtuda tuleb iga kvartali eripärast, selle asemel et nõuda piirkonnale terviklikku planeeringut. Kui keskaegsete müüride vahel on arhitektid teadvustanud keskkonna olulisust ja saanud sellest inspiratsiooni, siis bastionivööndis on projekteerinud pigem need, kellele meeldib sooleerida ja taustsüsteemi eirata. WW Passaaži (Raivo Puusepp, 1996–1997) ja AIA Maja (AB Kosmos, 2009) ehitamine tõid kaasa seaduslikke lammutamisi vanalinna alal, linnaehituslikult aga ka provokatiivse moodsa linna läbimurde linnavärvateni. Ka veel teostamata, kuid juba ametkondadele esitatud kavandid (Mere pst 1, Aia tn 8 ja vahevariandina päevakorras olnud projekt Aia tn 7) on agressiivsed ning samas antud asukohas pidetud. Ebamäärase linnaruumi jaoks ei ole osatud välja töötada selgeid piiranguid, nii vanalinna põhimäärus kui ka uushoonestamise põhimõtted jätavad lahtisi otsi. Uushoonestuse põhimõtted on lausa vastuolulised — ühelt poolt keelatakse muldkindlustustesse ehitada, samas soositakse parklate rajamist näiteks vallikraavi eeldusel, et vallikraavi või ka tenailide (muldkindlustuste) ja bastionide elemendid markeeritakse. Muinsuskaitse käsitab seega oma dokumentides ka ise muldkindlustuste neid osi, mis ei hõlma ulatuslikke kivist või puidust struktuure, lihtsalt mullahunnikutena.

KOKKUVÕTE

Vanalinnade muutumine on loomulik protsess, aeg on lihvinud ka muinsuskaitsepõhimõtteid. Tallinna vanalinna kaitsetsooni kehtestamine 1966. aastal muutis aegamööda hoiakut, et väärtuslik on ainult see, mis on väga vana ehk keskajast. Juba aastakümneid hinnatakse ka hilisemaid kihistusi ning sõnades sallitakse ja lausa pooldatakse uusi tekkivaid väärtuslikke kihistusi juhul, kui sellele ei tule midagi olulist ohvriks tuua.

Eriti alates 1970. aastatest valdavaks muutunud hirm nii moodsa kui ka rekonstrueeriva arhitektuuri ees vanalinna aja-

loolises struktuuris ei saanud tekkida üksnes negatiivsetest kogemustest Tallinna vanalinnas endas, sest uusehitisi on selles vähe ja neid, mida on arhitektuurikriitiliselt üldse tähele pandud, veel vähem. Nii pikalt püsinud negatiivset tausta said vanalinnas luua eelkõige lammutamine, ettepanekud uusehitisteks ja ebaõnnestunud restaureerimised. Oma osa on ebakindlusel teha õigeid otsuseid meie kõige väärtuslikumaks arvatud arhitektuurikeskkonnas, seda enam, et projekteerimisel ja otsustamisel konkureerisid erinevad arhitektide kool- ja põlvkonnad. Vahe tegemine omade ja teiste vahel on siiski pärast KRPI kui riikliku monopoli likvideerimist järjekindlalt vähenenud. Teisenevad on ka poliitiline taustsüsteem. Krista Kodres on esile tõstnud nõukogudeaegse muinsuskaitse mitu tähendust — ühelt poolt oli muinsuskaitsealade moodustamine n-ö kavalalt planeeritud võit Moskva bürokraatia üle, Eesti mittenõukogulikult kultuuristrateegia (1999: 19). Teisalt käsitasid arhitektid muinsuskaitse Idabloki maade kogemustele tuginevat rekonstrueerivat filosoofiat ametliku nõukogudemaigulise survena (samas: 14). Ebakindlus ja konkurents jõudis ajakirjanduse veergudele, mille vahendusel moonduid vaidlused restaureerimispõhimõtete ja maitse üle vaidlusteks uusehitiste võimaliku funktsiooni üle. Kuna kõlama jäi peamiselt võitlus kultuuriobjektideks kavandatud kinnistute puhul, sattus muinsuskaitse eneselegi ootamatult kultuurivaenlase rolli.

Hoolimata sellest et Tallinna vanalinnast hävis Teises maailmasõjas 10%, on ligi seitsmekümne aasta jooksul suudetud tühimikest täis ehitada vaid osa, kusjuures väärtusliku uue linnaehitusliku kihistuse moodustavad sellest vaid üksikud hooned.

Linnaehituslikke tühikuid võib aga käsitada ka linna arengu loomuliku osana. Ajaloole pikalt tagasi vaadates tuleb nentida, et sõjapurustused ja süütamised on nagu sajandite jooksul tehtud ümberehitused ja asendused samuti loomulikud sündmused, olles lihtsalt teadlikult vägivaldne destrukttiivne protsess. 19. sajandil parkide ja kirikute rajamine bastionivööndisse ja linnamüüri väravate lammutamine on ideoloogilisi aspekte kõrvale jättes samasugune vägivald linnaruumis kui Harju tänava varemete lammutamine. Üks jutustab meile keskaegse sõjapidamise lõpust ja teine tänapäevase algusest. Sõja lõppedes oli okupeeritud riikides hävingu tagasipööramine eneseväärikuse taastamiseks iseene-sestmõistetav, seepärast ei pea me ka Varssavit võltsinguks ja ei

peaks ka Harju tänavat ega Narvat võltsinguks, kui nende kopeerimine toimunuks linna(osa)de kui kunstiteose tunnustamise hetkel, sest iga teistsugusel ajahetkel valitud restaureerimine viib Cesare Brandi väitel meelevaldsete tulemusteni (Jokilehto 2010: 297).

Lakuun ei ole ainult kaotatud mälu, vaid ka meeldetuletus. Sõjas hävinud linnadest nõuab otseselt sekkumist vaid Narva, sest sealne vanalinna ajalooline ala ei kanna endas ei sõnumit vanast linnast ega paku uut linnaehituslikku kvaliteeti. Harju tänav on oma haljasalaga muutunud linna arengu osaks ja on üks väheseid kohti Tallinnas, mis tuletab selgelt meelde Teise maailmasõja laastamistööd. Muinsuskaitssjad on sõnastanud ülesande taastada ajalooline linnastruktuur, peatades ajaloo 9. märtsi 1944. aasta pomirünnaku eelse hetkega. Kui sõjajärgsetel kümnenditel oli see mõistetav, siis tänapäeval võiks ju ka parki aktsepteerida linna loomuliku osana.

Cesare Brandi rõhutab, et lakuuni täitmine on mõeldud ajaloolise terviku toetamiseks, mitte vastupidi — lakuun ei saa olla suurem kui säilinud osa originaalist, sest nii tekib oht, et mõjule pääseb uus, ebautente tegelikkus, mis jätab originaali varju (Jokilehto 2010: 297; Hansar 2008: 141). Aga Harju tänav üksi on ligi kakssada meetrit pikk, terves selles kvartalis on taastamiseks vähemalt hektar maad — seda on keeruline lakuuni põhimõttel täita. Lakuuni põhimõttel on püstitatud Väike-Karja tänava lillepood, Raeköök Dunkri tänaval ning De la Gardie kaubamaja Viru tänaval.

Ent ka Brandi lakuuni täitmise teine eeldus — täidetud tühimik peab kaugusest vaadatuna tervikpilti sulanduma — on kitsaste tänavatega vanalinnas probleem, sest puudub vajalik vahemaa, täidetud kohti nähakse lähedalt, nad peavad olema teostatud selliselt, et vaataja ei tunneks ennast petetuna, sattudes linna asemel dekoratsioonide lattu. Ja kas tühja koha täitmisel on arhitektile motiveeriv osaleda arhitektuurikonkursil eesmärgiga projekteerida hooneid, mille ülim eesmärk on olla neutraalne ja silmatorkamatu taust?

Kõige rohkem on viimase poole sajandi jooksul muutunud suhtumine bastionivööndisse, mida ei käsitata enam kui ainult vanalinna moodsast linnast eraldavat vahevööd, viimased kümnendid on rehabiliteerinud ka sealse hoonestuse. Ometi on eraomanike

suva, muinsuskaitse ebakindluse ja arhitektide ning planeerijate huvituse tõttu sinna kerkinud kas teisejärgulist või siis keskkonnast jõuliselt eristuvat arhitektuuri, tähelepanuta on jäänud ala ajalooline struktuur. Aia tänava kvartal on arhitekthe üllatavalt vähe köitnud, ma ei tea, et seda kanti oleks kas või arhitektuuriüliõpilastele koolitööks lahendada antud. Ometi on seal Tallinna tänapäevase linnaruumi loogikat toetav väärtuslik piirkond, mis eeldab ja vajab ainult head arhitektuuri. Kuni häid lahendusi ei pakuta, rakendavad muinsuskaitstjad oma läbiproovitud taktikat uusehituste edasilükkamisel.

Kirjandus

- Brunns, Dmitri 1997. Arhitektuuribüroo AB Projekt. Tallinna vanalinna regenereerimisalane tegevus aastail 1960–1980. — Eesti Arhitektuurimuuseumi arhiiv, D. Brunsi fond 7427, s 34
- Böckler, Teddy 1979. Uus maja Viru tänavasse. — *Sirp ja Vasar*, 13. VII, lk 13
- Böckler, Teddy 2003. Harju Street 1944–2000. — *Alternatives to Historical Reconstruction in UNESCO World Heritage Cities: International Conference in Tallinn, Estonia, May 16–18, 2002 = Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades*. Tallinn: UNESCO Eesti Rahvuslik Komisjon, lk 79–88
- Dubovik, Boris 2003. New Architecture in the Old Town. — *Alternatives to Historical Reconstruction in UNESCO World Heritage Cities: International Conference in Tallinn, Estonia, May 16–18, 2002 = Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades*. Tallinn: UNESCO Eesti Rahvuslik Komisjon, lk 65–69
- Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr. 256 Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni loomise kohta. 1966. — *Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja*, 2. VIII, nr 37
- Ernesaks, Gustav, Jüri Järvet, Eri Klas, Kaljo Kiisk, Jaan Rääts, Enn Põldroos, Valve Pormeister, Jaan Eilart, Jaak Kangilaski, Heinz Valk, Arne Mikk, Aarne Üksküla 1987. Kultuuri kaitseks. — *Sirp ja Vasar*, 1. I, lk 12
- Hansar, Lilian 2008. The lacuna, an empty space in urban construction: Cesare Brandi's restoration theory in the integral preservation of old town areas. — *Koht ja paik / Place and Location*. (Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics 4.) Toim. Virve Sara-pik. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kunstiakadeemia, Eesti Semiootika Selts, lk 139–151
- Hansar, Lilian 2009. (Vana)linn kui semiosfäär. — *Aeg ja ruum: Uue muinsuskaitse poole*. (Muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna väljaanded 4; Eesti Kunstiakadeemia toimetised 19.) Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, lk 17–29
- Hansar, Lilian 2010. *Linnast muinsuskaitsealaks: Linnaehituslike struktuuride muutused Eesti väikelinnades 13.–20. sajandil. Doktoritöö = From Town to Heritage Conservation Area: Transformation of Town Structures in Estonian Small Towns from the 13th to 20th Century. Doctoral thesis*. (Dissertationes Academiae Artium Estoniae 4.) Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia
- Jokilehto, Jukka 2010. *Arhitektuuri konserveerimise ajalugu*. Tlk Kersti Unt ja Elo Sova. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia
- Järelmõtteid NSVL Arhitektide Liidu Kongressile. 1987. — *Sirp ja Vasar*, 7. VIII, lk 8
- Kalm, Mart 1998. Stalinism kohtab gootikat: Sõjajärgsest arhitektuurist Tallinna vanalinnas. — *Kunstiteaduslikke uurimusi*. 9. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, lk 229–256
- Kalm, Mart 2002. *Eesti 20. sajandi arhitektuur = Estonian 20th Century Architecture*. 2. tr. Tallinn: Sild
- Kodres, Krista 1999. Sada aastat ehitamist Eestis: Ideid, probleeme ja lahendusi. — *Ehituskunst*, nr 24–26, lk 7–85
- Kuningas, Henry 2003. Postmodernism Tallinna vanalinnas. Baka-laureusetöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia
- Maas, Olev 1983. Arhitektuuriajaloolised eritingimused uusehituse püstitamiseks Tallinnas, Viru ja Müürivahe tänavate nurga vabale krundile. — Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti arhiiv, n 3, s 2300
- Muinsuskaitse. 1988. — *Sirp ja Vasar*, 1. VII, lk 13
- Muinsuskaitseinspektsiooni käskkiri nr. 11-A 16. III 2001 ja Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti käskkiri nr. 11 19. III 2001 Uusehitiste rajamisest Tallinna vanalinna muinsuskaitsealale. Arhitektuurimälestiste ekspertnõukogu 27. XI 2000 koosoleku protokoll nr. 11 lisa 1 Tallinna vanalinna muinsuskaitseala uushoonestamise põhimõtteid. 2001. — Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti arhiiv
- Mäeväli, Sulev 1978. Arhitektuuriajaloolised eritingimused uusehituse püstitamiseks Tallinnas Viru tänaval. — Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti arhiiv, n 3, s 2299
- Pakosta süüdistab muinsuskaitseeltsi ebaõigluses. 2000. — Baltic News Service, 19. IV. Vt www.epl.ee/news/eesti/pakosta-suudistab-muinsuskaitseeltsi-ebaogluses.d?id=50826316

Vaidlustest Tallinna vanalinna üle

- Zobel, Rein 1969. Peasuunaks regenereerimine: Tallinna vanalinna osast linna generaalplaanis. — *Ehitus ja Arhitektuur*, nr 3, lk 68–71
- Tallinna vanalinn II. 1983. — *Sirp ja Vasar*, nr 26, 1. VII, lk 9
- Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni hoonete ja rajatiste regenereerimise ja heakorrastamise töökomisjoni istungi protokoll nr 2. 1988. — Tallinna Linnaarhiiv, f 1443, n 1, s 81a
- Toss, Hain 2003. World heritage site — to add more buildings or not? — *Alternatives to Historical Reconstruction in UNESCO World Heritage Cities: International Conference in Tallinn, Estonia, May 16–18, 2002 = Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades*. Tallinn: UNESCO Eesti Rahvuslik Komisjon, lk 51–54
- Vabariigi Valitsuse Tallinna vanalinna muinsuskaitseala ja Valga linnatuumiku muinsuskaitseala põhimääruste ja piiride kinnitamine, 27. II 1995. 1995. — *Riigi Teataja* I, 14. III, 24, 339
- Velliste, Trivimi 1988. Õiendus. — *Sirp ja Vasar*, 22. VII, lk 14
- Volkov, Ike 1979. Supermarket Tallinna vanalinna! — *Sirp ja Vasar*, 2. II, lk 6–7
- Üprus, Helmi s.a. Arvamus L. Lapini koostatud ja arhitekt K. Raude hiljem täiendatud kirjutisele “Linnaehituslikud ettepanekud 1980. aastaks Tallinna vanalinna kaitsetsoonis”. — Muinsuskaitseameti arhiiv, H. Üpruse isikuarhiiv, f 3, n 1, s 41
- Üprus, Helmi s.a. Ehitismälestiste probleemid Tallinna vanalinna regenereerimisprojekti. Tööplaanid. — Muinsuskaitseameti arhiiv, H. Üpruse isikuarhiiv, f 3, n 1, s 47
- Üprus, Helmi s.a. Tallinna regenereerimine. Ettekanded ja ettevalmistav materjal. — Muinsuskaitseameti arhiiv, H. Üpruse isikuarhiiv, f 3, n 1, s 42
- Üprus, Helmi 1969. Ettepanekud Tallinna vanalinna rekonstrueerimiseks. Tallinna kesklinna rekonstrueerimine. Planeerimise eksperimentaalne projekt. — Muinsuskaitseameti arhiiv, H. Üpruse isikuarhiiv, f 3, n 1, s 44

RIIN ALATALU (sünd. 1968) on lõpetanud Tartu Ülikool ajaloolasena 1992 ning Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise alal 2007, *mag. art.* Töötanud Muinsuskaitseameti järelevalveosakonna juhatajana 2002–2007, ühtlasi peadirektori kt 2006–2007; a-st 2007 Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti miljöölade osakonna juhataja.

VALDUR OHAKAS (1981)

JALGPALLIMÄNGU KUJUNEMINE JA TEMA ROLL AAFRIKA DEKOLONISEERIMISES

Indrek Schwede

Jalgpalli peetakse maailma populaarseimaks spordialaks. Tema fenomeni on püütud palju seletada. Enamasti märgitakse, et tegemist on kõige demokraatlikuma spordialaga: jalgpalli mängimine on odav, mis tahes suuruses palli või palliga sarnanevat eset saab taga ajada improviseeritud mänguväljakul ja mängust on lihtne aru saada. Muidugi sõltub määratlus ka sellest, kas mängitakse oma lõbuks või on tegemist organiseeritud profijalgpalliga. Viimase kohta on ühe süvenenuma seletuse andnud Janet Lever, kelle järgi jalgpall rituaalse konfliktina võib kõrvale suunata ja ohjeldada antagonisme, aidates sellega kaasa sotsiaalsele sidususele ja toetades pluralistlikku ühiskonda (Edensor, Augustin 2001: 101). Konflikti kuulumist jalgpallimängu juurde peavad olemuslikuks teisedki uurijad, kelle arvates jalgpallimäng sümboliseerib alati vastasseisu (Szymanski, Zimbali 2005: 82).

Vic Duke ja Liz Crolley on märkinud, et jalgpallimängus osalejad, eelkõige fännid, ei lõika end ära välistest teguritest (Bairner, Shirlow 2000: 6). Vastupidi: tribüünile võetakse kaasa oma identiteet, usk, poliitilised arusaamad, olmeemotsioonid ja -probleemid, mis mängu jooksul võimenduvad, ehkki võivad aja jooksul teiseneda. Seda illustreerivad ilmekalt protestantide ja katoliiklaste vastasseisud Šotimaal ja Iirimaa. Suurimad jalgpallikonfrontatsioonid valitsevadki kas mitmerahvuselises, konkureerivate religioonidega või kultuuriliselt erisuguste regioonidega riikides.

Jalgpallimängu oluliseks tunnuseks on kindlasti rikkalik mütoologia, mis eristab teda teistest spordialadest. Jalgpall on ajalugu ja tänapäeva peegeldav müütide kogum. Tähtsate mängude eel kahe naaberriigi vahel kaevatakse välja kogu senine kõrvuti elatud ajalugu. Meedia võrtsitab eelseisvat võistlust militaarsete terminite ja kujunditega, pikkides eelvaadetes olulisi tähtpäevi ajaloost ja võrdlusi tänapäevast. Ühestainsast mängust pannakse sõltuma kogu riigi ja rahva au ning saatus, jalgpall ise on aga nagu sõda teiste vahenditega. Väärrib rõhutamisest, et tegemist on tõepoolest kõigest rituaalse konfliktiga: on tähelepanuväärne, kui kiiresti pärast tulemuste selgumist kõik eetrisse paisatu ja trükitu unustatakse. Kuni järgmise korran. Nõnda võime paljude määratluste kõrvale lisada veel ühe: jalgpall rituaalse konfliktina on erinevate identiteetide, ajalootõlgenduste, kaasaegse igapäevaelu ja müütide lakkamatult teisenev kokkupõrge.

Vaatamata jalgpalli tähtsusele inimeste igapäevaelus on sotsioloogid ja ajaloolased teda vähe märganud. Üks väheseid erandeid on ajaloolane Tony Judt, kes raamatus *Pärast sõda: Euroopa ajalugu 1945. aastast* on peaaegu kolm lehekülge pühendanud spordile ja ennekõike jalgpallile, mida ta nimetab "Euroopa tõeliseks ühendajaks" (2007: 807).

Jalgpall on eluvaldkond, mis lõimib eri mandreid ja rasse iga päev. Temast on huvitunud erinevatesse sotsiaalsetesse kihtidesse kuuluvad ning erineva ühiskonnakorraldusega riikides elavad inimesed rahvusest ja usust sõltumata. Miljonid inimesed üle maailma sätivad oma igapäevatoimetusi neile oluliste matšide toimumisaja järgi. 2010. aasta MM-finaalturniiri mängu vaadati igas maailma riigis ja kõigil mandritel, sh Antarktikas. Ülemaailmse jalgpalliliidu (FIFA) andmetel vaatas kodudes teleri vahendusel finaalmängu vähemalt 20 minutit järjest 619,7 miljonit inimest ja vähemalt ühe minuti 909,6 miljonit inimest (arvestatud pole neid, kes vaatasid seda mängu suurtelt ekraanidelt maailma eri linnade väljakutel, baarides, pubides, klubides, restoranides, hotellides, interneti või mobiiltelefoni kaudu). Mitte kunagi varem pole nii suur hulk inimesi jälginud üht ja sama sündmust korraga. Kogu finaaltturniiri vaatas koduteleritest vähemalt minuti 3,2 miljardit inimest (tol hetkel 46,4% maailma rahvastikust) ja vähemalt 20 minutit 2,2 miljardit inimest ehk ligi kolmandik elanikest (2010 FIFA).

FIFA hinnangul on jalgpalliga ühel või teisel moel seotud miljard inimest. Jalgpall on oma kauaaegse rahvusvaheliste võistluste struktuuri ja üleilmse meediakajastuse abil enim nähtavaid teabekandjaid, mis väljendab rahvuslikku uhkust ja identiteeti.

Jalgpall on väljunud spordi raamidest ja saavutanud iseseisva valdkonna staatuse spordi kõrval. Paljude rahvaste, riikide ja regioonide jaoks on ta kõige olulisem spordiala. Tipptasemel on jalgpallil palju ühist meelelahutusega: võitlus maksejõulise klientuuri eest, staarikultus jms, aga nad erinevad siiski olemuslikult. Jalgpalliklubid teevad laiahaardelist noortetööd, millel on avar sotsiaalne mõõde. Meelelahutustööstuse eesmärgiks on teenida raha (tippjalgpallis teenivad kasumit üksikud superklubid, ülejäänute rikkad omanikud maksavad edu nimel kõvasti peale). Jalgpallifänn on truu ühele klubile ja koondisele, samastades end sellega enamasti surmani. Meelelahutusmaailmas võib lemmikuid vahetada nagu sokke. Tuntud ütlus "sa võid vahetada oma naist, oma autot, oma töökohta ja isegi oma sugu, aga sa ei saa kunagi vahetada oma meeskonda (keda sa toetad)" ei taotle üksnes vaimukust, vaid on ka tõsi.

Jalgpalli võib võrrelda muusikaga: suurem osa muusikast on meelelahutus. Aga püramiidi tipus on professionaalne muusika koos heliloojate, elukutseliste kooride, orkestrite, dirigentidega jne. Nende jaoks on muusika pühendumus ja elukutse, mille kaudu järgitakse oma kunstilisi tõekspidamisi. Samamoodi on jalgpalliga — sellest kaugel seisvatele inimestele on jalgpall (eriti suurte tiitlivõistluste ajal) meelelahutus. Profiklubidele, treeneritele ja mängijatele on see pühendumus ja elukutse. Aga nii muusika kui ka jalgpalli massivormid võivad olla midagi enam kui meelelahutus: näiteks meie laulupidu kümnete tuhandete külaliste ja sadade tuhandete jaoks telerite ees ning jalgpall miljonitele inimestele maailmas, kes elavad kaasa oma jalgpalli rahvaskoondise käekäigule, olgu siis tiitlivõistluste valiksarjas või finaaltourniiril. Oluliste jalgpallimängude ajal on töö katkestanud parlamendid, on välja kuulutatud töö- ja koolivabu päevi, millest mõned on pärast võitu improviseeritult kuulutatud n-ö rahvuspühaks. Kõik see eristab jalgpalli selgelt klassikalisest meelelahutustööstusest, mis publiku suure huvi korral annab kordusetendusi või -kontserte. Jalgpallis on mõeldamatu publiku huvile vastu tulles (ja teeni-

misvõimalust silmas pidades) tähtsa tiitlivõistluse kordusfinaali korraldada.

Jalgpalli on hakatud uurima majandusliku, poliitilise ja sotsiaalse prisma abil. Viimase kümmekonna aasta jooksul on plahvatuslikult kasvanud akadeemiliste kirjutiste hulk ning jalgpalli erinevate tähenduste uurimisest on kujunenud omaette teadusharu. See on toonud esile põnevaid seoseid ja teemasid.

Mina käsitlen oma ülevaates jalgpallimängu kujunemist Inglismaal ja tema osa Aafrika dekoloniseerimisel.

JALGPALLIMÄNGU KUJUNEMINE INGLISMAAL

19. sajandi esimeste kümnenditeni mängiti Suurbritannias n-ö rahvajalgpalli: linnatänavatel, ka maal eri külade vahel. Mängijate arv polnud piiratud ja polnud ka kindlaid reegleid. Vahel käis tuline heitlus tervete kogukondade vahel ning võitlusväli oli mitu miili pikk, kusjuures "värav", kuhu mänguvahend tuli toimetada, asus kummaski võistlevas linnas või külas. See tähendas ränki vigastusi osalejatele, ka surmajuhtumeid ning korralagedust, mis eriti häiris elu linnas. Rahvajalgpall (esimene mäng inglaste ja šotlaste vahel on peetud vähemalt 900. aastal — Koik 1970: 8) pidas vaatamata sagedastele ärakeelamistele vastu 12. sajandist kuni 19. sajandi esimese pooleni. Aastatel 1314–1667 keelati jalgpall võimude poolt ametlikult ära enam enam kui 30 korda (Conn 2001: 132).

Jalgpall oli nuhtluseks aina kitsamaks jäävatele linnadele, kus vaba ruumi jäi vähemaks, ja ta ohustas võimude silmis ka vibulaskmise populaarsust. Häda oli selles, et just parimad vibumeistrid olid haaratud jalgpallimängust ja seda peeti sõja korral riiklikuks hädaohuks (Goldblatt 2006: 17). Üheks põhjuseks, miks võimudel ei õnnestunud jalgpalli päriselt ära keelata, oli arvestatava korrakaitsejõu puudumine. London sai tõhusalt tegutseva politsei 1829. aastal, kogu riigi jaoks loodi sama struktuur 1857. aastal (Harvey 2005: 3).

1825. aastal asutasid metodistid käsikäes nonkonformistide ja teiste huvilistega loomade vastu suunatud vägivalla ennetamise ühingu. Nad olid vastu populaarsele kukepoksile ja karuvõitlusele ning tänu osa parlamendiliikmete toetusele õnnestus neil kümme

aastat hiljem läbi suruda vastav seadus. Sealtmaalt oli ainult aja küsimus, millal jõutakse sotsiaalset korratust, ohtu üksikisikule ja reguleerimata vägivalda põhjustavate traditsiooniliste spordialade nagu jalgpall kritiseerimiseni. Äsja esile kerkinud uus klass — töösturid ja teised ärimehed — olid mures isikliku vara ja töödistsipliini pärast. 1835. aastal keelati tänavajalgpall linnades (Goldblatt 2006: 22), aga jalgpall ei kadunud. Ta leidis pesa erakoolides (*public school*), kuhu ei ulatunud metodistide, töösturite ega poepidajate käsi.

Jalgpall aitas õpetajatel korda luua karmide olude poolest tuntud erakoolides, kus õppisid ühiskonna eliidi pojad. Tänu jalgpallile, mis poisse paelus, õnnestus õpetajatel end paremini kehtestada. Spordi harrastamise sellistes koolides surusid vanemad poisid jõuga peale: kehtiva süsteemi järgi oli neil nagunii võimalik juhtida kooli igapäevaelu (sageli nooremate õpilaste arvelt) ning õpetajate madalat autoriteeti ära kasutades hakkasid nad tegelena spordiga (Harvey 2005: 18). Kuna sporditegemist toetasid ka lapsevanemad ja kooli vilistlased, võtsid õpetajad aegamööda selle omaks. Organiseeritud spordimängud tõid seni korratusse ja toorusesse kaldunud erakoolidesse distsipliini ja kasvas ka õpetajate autoriteet, kärpides ühtlasi vanemate poiste sõltumatust. Tänu jalgpalli omaksvõtule võitsid õpetajad paljude selliste poiste sümpaatia, kes õppimisest suurt ei hoolinud (Kerrigan 2005: 13).

1846/1847. aasta hooajaks oli jalgpall Shrewbury koolis nii populaarne, et peagi muutusid kolm korda nädalas toimuvad jalgpallimängud õpilastele kohustuslikuks (Harvey 2005: 35). Suure hoo sai jalgpall sisse 20. sajandi alguse algkoolides (*elementary school*). Kuni sajandivahetuseni selle harrastamist erinevalt erakoolidest riigi tasemel ei soositud (Kerrigan 2005: 14). Samas asutati esimene regionaalne koolipoiste jalgpalliliit juba 1885. aastal Londonis, kus oli juba varem suure eduga peetud koolidevahelisi võistlusi (samas: 51). Pärast sajandivahetust viisid algkoolidevahelised võistlused jalgpalli massidesse ja tegid jalgpallist Ühendkuningriigis rahvusliku spordiala. Õpetajad tegid vabatahtlikult ja oma isiklikust ajast ära suure töö jalgpalliharrastuse edendamisel algkoolides, aga jalgpalli kohustuslikuks aineks muutumine oli rahalistel põhjustel võimatu: eelkõige puudusid väljakud. Samas oli jalgpall tänu õpetajate entusiasmile nagunii enamikus koolides

n-ö vabatahtliku ainena koolikavas. Londoni maavolikogu (London Country Council) tunnustas oma 1907/1908. aasta raportis spordimängudega tegelevate algkoolide kogemust ja teatas, et tulevikus leiab see koha kõikide koolide õppekavas (samas: 81). Õpetajate osakaalu jalgpalli arengus näitab ka asjaolu, et Inglise liigas on mänginud vähemalt 75 algkooliõpetajat ja üheksa on esindanud Inglismaa koondist (Mangan 2008: 184).

Jalgpall lõi hea suhte õpilaste ja algkooli vahel, mida aitasid kinnistada vilistlasmeeskonnad. Nõnda kujundas jalgpall kooli identiteeti, suurendades sidusust endiste ja praeguste õpilaste vahel ning luues silla kooli- ja tööelu vahele. Jalgpall kujunes sedavõrd oluliseks, et Esimeses maailmasõjas haavata ja surma saanud sõdurite puhul mainiti ajalehtedes vahel ära, millise kooli või klubi eest ta oli mänginud (Kerrigan 2005: 181–182). Rindelt saadetud kirjades meenutasid sõdurid tänulikult oma õpetajatele ja kamraadidele kunagisi ühiseid jalgpallilahinguid ning mida see neile karmiks rindetegevuseks on andnud. Palju ühiskonnategelasi ja juhtpoliitikuid kasvatanud kuulsar Harrow' kooli juhataja (1885–1898) James Welldon on kirjutanud: "Poiss, kes mõtleb vähem enda peale ning rohkem oma Üheteistkümnene¹ ja kooli peale, pole asjata raisanud aega valitutele mõeldud erakoolis" (Yamada 2009: 39).

Pallimängud võimaldasid värskes õhus maandada poiste ülekeevat energiat, aga tollaste arusaamade järgi aitas pidev füüsiline koormus ennetada ka homoseksuaalsust ja masturbeerimist. Hilisviktoriaanlikes erakoolides tauniti muu hulgas tundelisust, individuaalsust ja originaalsust (Winner 2006: 19). Üksinduse ja eraldatuse ning nendest tulenevate hädade vastu, millest suurimat ohtu nähti onanismis, aitas kollektiivset tegevust nõudev jalgpall. Ajaloolase Katy Mullini järgi kahtlustati 19. ja 20. sajandi vahetusel iga koolist välja visatud poissi seksuaalses eneserahuldumises (samas: 16).

Pallimängude ja jalgpalli levikut soodustas viktoriaanide veendumus, et kehaline, vaimne ja kõlbeline tervis on omavahel seotud. Neid omadusi peeti oluliseks rahva eliidi jaoks, keda peened erakoolid kasvasidki. Nõnda kujunes välja viktoriaanlikule ajastule

¹Jalgpallimeeskonnas on 11 mängijat.

iseloomulik muskulaarne kristlus, mida aitas edendada ka jalgpall, mille mehine loomus leiti brittidele sobivat.

Erakoolid aitasid jalgpallil üksnes varjuda avaliku hukkamõistu eest, aga mitte seda mängu levitada, sest koolid omavahel mõõtu ei võtnud. Küll aga levitasid mängu erakoolide vilistlased, kes viisid selle enesega kaasa ülikoolidesse ja kes olid ühtlasi esimeste jalgpalliklubide asutajate seas. Oma osa oli ka esimestel trükitud reeglitel, mis saavutasid tänapäevase vormi 1863. aastal, kui Inglise jalgpalliliit kehtestas reeglid, mille kõik harrastajad vähehaaval üle võtsid. Tõsi, esialgu eksisteeris kõrvuti mitu erinevatele reeglitele tuginevat mängu, ja veel 1867. aastal oli neid vähemalt viis (Harvey 2005: 159).

Jalgpalli arengut soosis ka kirik, mis ühest küljest täitis tollast arusaama, et vaimulik peab elama koos oma "karjaga" nagu üks selle liige (Kennedy 2011: 482), reageerides nii ühtlasi religiooni allakäigule vaeste seas (Goldblatt 2006: 40). Näiteks oli 1885. aastal 22% Liverpooli jalgpalliklubidest seotud mõne usuorganisatsiooniga (Kennedy 2011: 481). Tänapäevani tuntud Inglise klubidest on kunagi kiriku algatusel asutatud Manchester City, Fulham, Barnsley, Birmingham City, Birminghami Aston Villa, Everton (ja sellest lahku löönud Liverpool), Southampton, Bolton Wanderers jt (Ferris 2005; Heatley 2008). Neist ligi poolte asutamise juures oli mängus ka algkooliõpetajate käsi. Õpetajad on asutanud ka Mart Poomi endise koduklubi Sunderland. Šotlaste kuulus Glasgow Celtic rajati 1887. aastal, et toetada East Endi linnaosa vaeseid katoliiklasi (Mangan, Hickey 2008c: 664), hoida neid eemale protestantide supiköökidest ning pakkuda tegevust, et vältida apostaašiasse langemist (Giulianotti, Gerrard 2001: 24).

WATERLOO LAHING VÕIDETI ETONI PALLIPLATSIDEL

Pärast metsiku rahvajalgpalli üleminekut väljakutele ja reeglitele allutamist sai jalgpallist peaaesjalikult kõrgklassi tegevus. Olla jalgpallur tähendas olla džentelmen, amatöör selle mõiste üllaimas tähenduses. Seda ideaali esindas parimal kujul 1882. aastal asutatud Londoni Corinthians, mis 19. sajandil keeldus osale-

mast Inglismaa meistri- ja karikavõistlustel, kuid andis rohkesti mängijaid Inglismaa koondisesse. Mõnel puhul koosnes koondis ainult selle klubi mängijaist, näiteks 1894. ja 1895. aastal Walesi vastu (Goldblatt 2006: 49). Corinthians mängis sõprusmänge ja võitis sageli Põhja-Inglismaa profimeeskondi, kes valitsesid Inglismaa karikavõistlustel. Corinthiansi mängijad keeldusid nende kasuks määratud penaltite löömisest ja kui mõni vastane langes vigastusega välja, eemaldati ka üks oma mängija (Mangan, Hickey 2008e: 788). Kui penalti määrati vastase kasuks, jättis Corinthians oma värava ilma kaitseta (Goldblatt 2006: 49). Inglise koondise tasemeni küündinud asjaarmastajad jäid amatöörideaalidele truuks eelkõige seetõttu, et said seda endale varanduslikult lubada. Neil polnud sundust endale jalgpalliga elatist teenida (Finn 2010: 315).

Lihtrahvas võttis mõned aastakümned kõrgklassi käes hoiul olnud mängu enesele tagasi 19. sajandi lõpul. Aluse selleks andis tööstuslik revolutsioon, linnastumine ja transpordi areng. 19. sajandi keskpaigas said esimesed Briti oskustöölised pool laupäeva vabaks. See töökorraldus levis järgnevate aastakümnete jooksul ja jõudis sajandi lõpuks mustatöötajateni (Mangan 2008: 174; Mangan, Hickey 2008a: 603). Laupäevane vaba pärastlõuna ja oluline palgatõus tekitasid vajaduse vaba aja veetmise võimaluste järele (Russell 1999: 15). Seda tühimikku täitis täitma jalgpall, mis pakkus paljudele oma juurtest lahtikistud uuslinlastele võimalust samastuda koduklubiga, unustada hall argipäev ja olla osa millestki. Nad olid esimesed, kes sisenesid maailma, mille liikmed said nüüd ja edaspidi David Conni sõnul "sümboolse kodakondsuse" (2001: 89). Samal ajal tõusis ka tööstus- ja äriühingute keskklassi huvi jalgpalli vastu. Korrapärane raudteeliiklus võimaldas hakata pidama üleriigilisi võistlusi ja viis lõpuks professionalismi seadustamiseni Inglismaal 1885. ja Šotimaal 1893. aastal. Seda ajastut on iseloomustatud nii: aristokraatia ja kõrgem keskklass tegid reeglid, keskklassi ärimed kontrollisid klubisid ning töölisklassist pärit profid mängisid (Giulianotti 2000: 107). Muidugi olid ka tribüünid töölisklassi kontrolli all. Jalgpalli omaks võtule tööliste seas aitasid kaasa hilisviktoriaanlikud õpetajate seminarid, mis olid ainsaks kohaks, kus andekad algkooli lõpetajad ühiskonna alamklassist võisid edasi õppida. Need õpetajate seminarid olid n-ö töölisklassi ülikoolid ning nad and-

sid hulgaliselt amatöör- ja profimängijaid, kohtunikke ja jalgpallijuhte (Mangan, Hickey 2008b: 607).

Tänapäeval pole jalgpall enam tööliklassi mäng. Richard Giulianotti on jalgpalli arengu jaganud ajajärkudesse: traditsiooniline (algusest kuni aastani 1918), modernne (1918–1990, jaguneb eel-, kesk- ja hilismodernseks) ning postmodernne (alates 1990). Viimase ajajärgu märksõnadeks on keskklassi hegemoonia, tarbijamentaliteet, telekompaniide kontroll klubide üle ja jalgpalli rahastamine. Jalgpall on moes (Giulianotti 2000: 166–169). Samal ajal on tavalised fännid kõrgete piletihindadega tribüünidelt välja söödud ning see on mõjutanud ka staadioniõhkkonda, mis on vähem kirglik. Lojaalne pealtvaataja on omal moel vangistatud klient: enesestmõistetav eluaegne truudus oma koduklubile, mis pärandatakse sageli isalt pojale, tähendab konkureerimist rahaka keskklassiga hooajapiletite hinnarallis jm (Conn 2001: 159, 173, 211).

Laura Fair kirjutab, et tööliklassi ja vaeste “tsiviliseerimisest” ja “tasakaalustamisest” huvitatud töösturid, parlamendiliikmed ja moraaliireformaatorid tulid kokku, et luua uut puhkuse ja vaba aja veetmise vormi. Seni sisustati vaba aega joomise, hasartmängude, võiduajamise ja kukepoksiga, mis olid riigi kontrolli all. Moraaliireformistid tahtsid aga britte vormida sobivaks kapitalistliku ajajärguga. Just organiseeritud jalgpall vastas nn ratsionaalse puhkuse ideaalile. Varem oli vutti taotud külades, kus piiramatu arv mehi ajas söömise ja joomisega vaheldumisi palli taga. Mäng lõppes sageli siis, kui mehed olid liiga purjus või viga said. Ajaliselt piiratud organiseeritud jalgpall õpetas mehi aega maksimaalselt kasutama, mängureeglid imiteerisid töödistsipliini tehases ja kohtunik pidi sisendama austust mis tahes eluvaldkonna autoriteetide vastu. Sporti nimetati lihaseliseks kristluseks, mis aitas tollaste arusaamade järgi vabaneda ka seksuaalenergiast, mis võinuks inimese viia ühiskonnastaste tegudeni või antikristlike väärtuste juurde. Organiseeritud meeskondade loomises nähti suurt väärtust ühiskonnale, sest need õpetasid noori mehi maha suruma oma isiklikke eesmäärke ja ihasid meeskonna, tehase või rahvuse heaks (Fair 2004: 104).

Loosung “muskliid ja moraal” sobis hästi kokku Briti imperialsete vallutuste ja üleilmse hegemooniaga. Jalgpall õpetas tu-

levastele maailmavallutajatele distsipliini, omakasupüüdmatus ja meeskonnatööd ning nõudis füüsilist tugevust ja isiklikku osavust, mis oli allutatud meeskonna vajadustele. Jalgpallis nähti ettevalmistajat tulevasteks raskusteks ja karastajat oma eesmärkide poole sammumisel. Jalgpall õpetas ka väärikalt kaotama ja kujundas paremaid kodanikke. Hertsog Wellington märkis kord, et Waterloo lahing võideti Etoni palliplatsidel (Kerrigan 2005: 65; Goldblatt 2006: 28). James Welldon on lisanud: “Briti impeeriumi ajalukku on kirjutatud, et Inglismaa võlgneb oma suveräänsuse spordile” (Mangan, Hickey 2008d: 710).

BRITTIDE ÜLEOLEK MEREL JA MAAILMA MAJANDUSES TAGAS JALGPALLI LEVIKU

Kuigi Esimese maailmasõja algul kurdeti, et põnevad liigamängud hoiavad mehi eemal sõjaväekohustusest, võimaldas just jalgpall riigil jõuda kõige sirgemat teed pidi töölikklassist pärit kutsealusteni. Kõrvale ei jäänud ka jalgpallurid: Middlesexi rügemendi koosseisus moodustati 17. ja 23. pataljon, mida tunti jalgpallurite pataljonide nime all ja kuhu kuulus ka elukutselisi mängijaid (Mangan, Hickey 2008e: 774). Inglased vastandasid end sakslastele, kellele sobis rohkem sportlik drill ja kelle rahvusspordiks oli võimlemine. Spontaanset ja värskes õhus mängitavat jalgpalli tõrjuti Saksamaal kuni 20. sajandi alguseni ja seda nimetati “inglise haiguseks”. Inglise koolmeister William Henry Begbie ironiseeris 1898. aastal, et sakslased põlastavad sportimist värskes õhus (Mangan, Hickey 2008d: 692). Kolm aastat hiljem tõdes tema kolleeg Charles Hartland Chambers, et kuigi mängud värskes õhus on Saksamaal muutunud populaarsemaks, hoiavad puhtust armastavad sakslased koolilapsi vahetunni ajal ilusa ilmaga siseruumides ja neile on puhtad põrandad tähtsamad puhatest kopsudest (samas: 696).

Jalgpalli olid tõrksad omaks võtma ka Briti ülemerekolooniad, soovides end emamaast selgelt eristada, ja muidugi iirlased, kelle jaoks jalgpall oli kolonistide mäng. Inglise mängu trotsinud iir-

lased mängivad praeguseni Iiri jalgpalli.² Klassikalise jalgpalli omaksvõttu pidas äärmiselt konservatiivne kohalik spordiliit Ing-lise ülemvõimu tunnustamiseks. Alles 26 lõunaosa maakonna eraldumine ja Iiri Vabariigi moodustamine 1921. aastal leeven-das spordi politiseeritust ja praeguseks on iirlased jalgpalli omaks võtnud kui *globaalse* mängu. Oma mängu (Ameerika ja Aust-raalia jalgpalli³) löid ka ameeriklased ja austraallased. Austraalia jalgpalli levikule aitas kaasa kaugus emamaast, kus esimeste asu-

²Iiri jalgpalli mängitakse 130–145 m pikkusel ja 80–90 m laiusel väljakul ümmarguse palliga, mis on jalgpallist veidi väiksem ja raskem. Mäng meenutab ragbit, millel on u 7 m kõrgune ja 6,5 m laiune H-tä-hekujuline värav, mida 2,5 m kõrgusel maapinnast ühendab latt. Lati-alune postidevahe on võrgustatud. Üle lati jalaga või rusikaga löödud pall annab ühe punkti. Lati alt läbi löödud palli loetakse n-ö väravaks ja selle eest saab jalaga lüües kolm punkti; rusikaga väravasse löödud pall loetakse väravaks üksnes juhul, kui see on väravasse suunatud otse kaasmängijalt saadud söödu järel või kui skoorija on palli väravasse suunanud otse pärast palli posti-, põiklati- või maapõrget. Kummastki võistkonnast on väljakul 15 mängijat, neist üks on väravavaht. Mänguaeg on täiskasvanutel 2×30 minutit. Palli võib lüüa jalaga ning kanda käes korraga neli sammu, seejärel tuleb teha kas jalalööök, sööta käega, põrgatada pall maapinna kaudu kätte tagasi või kukutada pall jalale ja ülespõrkunud pall uuesti kätte võtta. Järjest tohib teha kaks põrgatust. Mängus on lubatud teha rohkem jõuvõtteid kui klassikalises jalgpallis, aga ikkagi vähem kui ragbis.

³Austraalia jalgpallis on nii pall kui ka väljak ovaalsed. Väljak on 135–185 m pikk ja 110–155 m lai. Elukutseliste tasemel mängitakse 4×20 minutit. Väljakul on kummaltki poolt 18 mängijat, väravavahti pole. Palliga liikuv mängija peab vähemalt iga 15 meetri järel palli põrgatama või palliga maad puudutama. Palli võib lüüa jalaga, ru-sika või lahtise käega, kuid seda ei tohi visata. Palliga mängija suh-tes võib jõumängu rakendada õlgadest põlvedeni, kuid mitte selja ta-gant. Värava moodustavad neli posti: kaks keskmist (nn väravapostid) on vähemalt kuue meetri ja kaks äärmist (nn tagapostid) vähemalt kolme meetri kõrgused. Kõigi nelja posti vahe on 6,4 meetrit. Värava võib lüüa üksnes jalaga. Väravapostide vahelt mis tahes kõrgusel (ka postidest kõrgemalt) jalaga läbi löödud pall annab kuus punkti tingimusel, et pall ei puudutanud kummagi võistkonna ühtki mängijat. Kui pall puudutas enne (keskmiste) väravapostide vahele lendamist või veeremist kaitsva võistkonna mängijat, annab see ühe punkti. Ühe punkti saab ka juhul, kui

kate Rohelisele Mandrile siirdudes polnud jalgpalli ühtseid reeg-leid veel kujunenud ja hilisemad kontaktid olid harvad. Kanada prantsuskeelne osa polnud jalgpallist üldse huvitatud ja inglis-keelne valis eelisalaks riigi kliimale sobivama jäähoki. Uus-meremaalased ja Lõuna-Aafrika valged eelistasid inglased eris-tumiseks mängida ragbit. Seda teed läksid esiti ka uelslased, see-vastu näiteks šotlased võtsid jalgpalli kiiresti omaks, nähes selles võimalust lüüa inglasi nende endi mängus (Goldblatt 2006: 41–42).

Roger Hutchinson on märkinud, et Briti vanades koloonia-tes raskendas jalgpalli omaksvõttu asjaolu, et ta oli seal aja-looliselt jäänud eelkõige ragbi ja kriketi varju. Vaatamata oma aristokraatlikele juurtele läks hiljem professionalism tee valinud ja töölisklassi mängitav jalgpall vastuollu eliidi seas valitsenud amatööri- ja elitaarse eetosega, mis oli omane ragbile ja kriketile. Jalgpall ei leidnud vanades kolooniates valitsenud kõrgklassi hul-gas poolehoidu. Mäng võeti paremini vastu mujal maailmas, kuhu ta ei jõudnud mitte diplomaatilise korpuse kaudu, vaid tavaliste sõdurite, kaupmeeste, raudteetöölise, kaevurite ja kooliõpetajate selja- ja reisikottides (Domingos 2007: 480).

Jalgpalli levik sõltus ka ülemaailmsetest sõjalistest ja kauban-duslikest jõujoontest. Osa uurijaid on arvamisel, et kui USA ma-janduslik ülekaal oleks teoks saanud nelikümmend aastat va-rem, võinuks maailmamäng saada pesapallist. Aga brittide üle-olek merel oli aastatel 1870–1910 nii võimas, et jalgpall pidigi võitma (Szymanski, Zimbalist 2005: 81). Aastatel 1877–1897 paiknes 250 000–375 000 Ühendkuningriigi sõdurit välismaal, kuna USA-l oli samal ajavahemikul väljaspool riigipiire alla 50 000 sõduri. 1870. aastal moodustasid 25% maailma ekspordist Briti kaubad. 1914. aastal kuulus 42% välismaale tehtud investee-ringutest brittidele, kelle huvid ulatusid igasse maailma nurka (sa-mas: 53). Ameeriklased kulutasid ka liiga palju aega ja energiat, et panna inglased pesapalli mängima; selle asemel pidanuks kes-kenduma teistele riikidele. Jalgpalli heaks küljeks võrreldes kri-

pall ületab mis tahes kõrgusel keskmise väravaposti ja tagaposti vahelise ala või tabab (üht keskmist) väravaposti.

ketiga, mida samuti britid levitasid, oli võimalus välja arendada rahvuslikke mägustiile.

David Goldblatt on välja toonud kaks põhjust, mis raskendasid jalgpalli omaksvõttu USAs. Esiteks elujõulise sotsialistliku partei puudumine ja töölisklassi enda organiseeritud institutsioonid, mis olid läänemaailma nõrgimad. Aga jalgpall oli erinevalt pesapallist ja Ameerika jalgpallist just töölisklassi ala. Teiseks puudus paljudes USA eluvaldkondades, hariduses ja spordis aga eriti, iga-sugune keskne riiklik korraldus ja need olid jäetud turuseaduste meelevalda (Goldblatt 2006: 96).

Neid erandeid kõrvale jättes võeti jalgpall üle maailma siiski vastu kiiresti ja tõrgeteta. Eriti käib see Lõuna-Ameerika ja mandri-Euroopa kohta. Vahest kõige jäägitumalt on jalgpalli omaks võtnud siiski Aafrika, mille saatust see pealtnäha lihtne mäng on tugevasti mõjutanud.

JALGPALL ON OOPIMUM RAHVALE

David Goldblatt on kirjutanud, et “1970. aastate keskpaigaks oli selge, et valdava enamuse Aafrika jaoks polnud jalgpall rahvus-sport — ta oli ainus sport” (2006: 656). Mõistagi on tegu kujundiga, reljeefse liialdusega, millel mõned üksikud erandid eelkõige Aafrika väledaid jooksjaid arvestades. Aga see liialdus on õigupoolest üpris väikene, sest Mustal Mandril pole ette näidata ühtki teist spordiala, mis läheks sedavõrd korda lihtnimestele ja millega peaksid sedavõrd arvestama poliitikud.

Wendell Steavenson (2006) on tabavalt edasi andnud eluolu Tuneesias, kus aastatel 1987–2011 valitses kõvakäelise presidendina Ben Ali, kes sunniti riigist põgenema araabia kevadena tuntud sündmuste tagajärjel. Kohalike suust pudenes mõru naeratuse saatel lauseid nagu “jalgpall ongi meie poliitika”, “Tuneesia kõige vabam tribüün on spordiajakirjandus”, “muidugi on klubipresidentidel rohkem võimu kui ministritel — nende selja taga on pool riiki!”, “Marx ütles, et religioon on oopium rahvale — meile on selleks jalgpall”.

Steavenson kirjeldab pealinna Tunise tänavapilti, mis on täis kohvikutes istuvaid ning jalgpalli teleekraanilt jälgivaid ja sellest

rääkivaid mehi. Üks kohalik ajakirjanik lausus seda kommenteerides: “Kui Tunises poleks kohvikuid, puhkeks siin kodusõda!”

Parajasti erutas inimeste meeli Tuneesia ühe populaarsema klubi Club Africains presidendi saatust, mis kutsus esile tänavademonstratsioone. “Jah, muidugi, see on Tuneesia suurim opositsioonipartei,” naljatas üks klubi poolehoidja. Sealsamas seletas teine tõsimeeli: “See klubi kuulub rahvale, ta pole mitte kellegi omanduses. Ja ühel päeval teevad nad [rahvas] revolutsiooni.”

Kolmas täiendas: “[Klubi] poolehoidjaid on miljoneid. See on nagu rahvaliidumine.” Ja sai vastuseks lootusi jahutava: “Aga see on ju kõigest jalgpall. . .” Mispeale keegi varem valitsusastutes töötanud fänn rääkis, et rahvuspühal ja presidendile olulistel üritustel püüti jalgpallifänne tänavatele saada, et demonstreerida masside toetust: “Aga sellest ei tulnud kunagi midagi välja.” Järgnes mõru kommentaar: “Tähendab — meil on siiski demokraatia!” (Steavenson 2006).

Jalgpalli tähtsus tavaaafriklase elus on suur. Mõnel pool on ta aseaineks poliitilistele pürgimustele ja väljendustele, paljudele sümboliseerib ta kättevõidetud vabadust eurooplastest anastajate käest, ja paljude jaoks on jalgpall lihtsalt maailma kõige toredam mäng ning ajaviide. Alljärgnevalt vaatleme, kui kiiresti ja kuidas jalgpall sellise koha enesele võitis.

JALGPALL ÜHENDAS MAA JA LINNA, PÄRISMAISE JA LÄÄNELIKU

Ian Hawkey on tabavalt märkinud, et Aafrika kaardil näevad riigid välja nagu jalgpalliväljaku osad: trahvikastid, väravavahialad ja keskväljaringid. Need eurooplaste poolt maakaardi taga sirgjooneliselt tõmmatud piirid sümboliseerivad kolonialismi pärandit, mida on vorminud Suurbritannia, Prantsusmaa, Portugal, Belgia, Saksamaa, Itaalia ja Hispaania (Hawkey 2009: 31).

Kõige kiiremini viisid jalgpalli aafriklasteni inglased. Selleks oli peamiselt kaks põhjust. Esiteks olid inglastel võrreldes teiste eurooplastega suuremad sporditraditsioonid. Teiseks olid nad veendunud, et sport arendab lisaks musklitele ka kõlbelisi väärtusi (Alegi 2010: 4). Jalgpall hakkas Aafrikas 19. sajandi

teisel poolel levima sama mustri järgi nagu mujal maailmas: Briti majanduslike ja imperialistlike huvide maksmapaneku kiiluvees. Kohalikele tutvustasid uut mängu meremehed, sõdurid, õpetajad, koloniaalametnikud. Esiotsa mängiti sadamalinnades, sealt levis mäng aegapidi sisemaale, milles oli tähtis osa raudteel. Kõikjale, kuhu ulatus raudtee, tekkis uusi jalgpalliklubisid. Sümboolseks näiteks on raudtee jõudmine Kameruni tähtsaimasse linna Yaoundésse 1927. aasta märtsis. Linna saabunud esimese rongi puhul mängiti uudistava rahvahulga ees jalgpalli. See on esimene dokumenteeritud fakt jalgpallist Yaoundés (samas: 7).

Briti koolides ja ülikoolides hariduse saanud koloniaalvõimude esindajad soosisid sporti ning jalgpalli, eesmärgiga muuta aafriklasti virkadeks distsiplineeritud meesteks, kes töötavad impeeriumi heaks. Just meeskonnaalades nähti vahendit raputamaks kohalikke elanikke välja seisundist, mida inglased tajusid laiskuse ja initsiatiivi puudumisena. Teisalt pidid inglased kohalikele koolis käivatele lastele, kellele keelati nende tantsud ja muud pärismaised lõbustused, asemele pakkuma tegevust, mis maandaks nende energiat.

Üheks spordi arendamise motiiviks oli ka hoida noorsugu eemal kuritegevusest. Näiteks Sansibaris loodi kolm esimest spordiklubi koolide juurde, kus tulevase kohaliku päritolu koloniaalametnikke lahterdati juba alavalikuga. Kõrgemate astmete tarvis koolitatavaid järelevaatajaid kehatati kriketit mängima. Tulevasi kontoriametnikke suunati maahokit harrastama. Jalgpall ja poks leiti aga enim sobivat Aafrika tööliklassile (Fair 2004: 106).

Muidugi ei hakanud aafriklased jalgpalli mängima selleks, et saada paremaks tööjõuks või arendada eneses kristlikku moraali. Nad pikkisid jalgpallimängu oma iidsete mängude elemente ning peagi omandas kiirelt levinud jalgpall kohaliku koloriidi ja suure lokaalse tähenduse kõikjal kontinendil. Sellele aitasid kaasa rahvuslikud liidrid, kes kohandasid jalgpalli pärismaiste väärtuste ja poliitiliste püüdlustega (Darby 2002d: 168). Aafriklased võtsid üle kolonisaatorite organisatsioonilise vormi, et lõhkuda sedasama koloniaalkorda ja samal ajal se pistada uut identiteeti endale.

Ühest küljest väljendas jalgpall kolonialismi imporditud uusi sotsiaalseid vahekordi, pakkudes ühtlasi endistele orjadele kui ka orjapidajatele võimalust end minevikust distantseerida. Laura

Fair toestab seda väidet näitega Sansibarist, kus 20. sajandi teisel kümnendil loodud kaks esimest iseseisvat jalgpalliklubi kandsid nimesid New Kings ja New Generation. Kummagi klubi asutajate hulka kuulus endiste orjade kõrval ka perekondi, kelle varandus pärines orjapidamisest (Fair 2004: 107–108).

Sport jõudis Aafrikasse suurte muutuste ajal, mida iseloomustasid radikaalsed ümberkorraldused tööhõives, kiire linnastumine, riikliku kontrolli tugevnemine territooriumide ja üksikisikute üle, mis kujundas ümber senised perekesksed hierarhiad. Spordist sai üks võimu vahendeid (Domingos 2007: 479). Nicholas B. Dirks märgib (samas), et kolonisatsioon ei tähendanud pelgalt sõjalist, poliitilist ja majanduslikku üleolekut, vaid ta sai toetust ja tugevnes samavõrd tänu kultuuritehnoloogiatele. Mitmed uurijad on märkinud, et sport lõi sideme kolonisaatori ja koloniseeritava vahel. Spordist sai infokandja, mis andis edasi ideid ja uskumusi; spordi kaudu toimus sotsialiseerumine, ta edendas distsipliini ja meeskonnavaimu ning aitas kaasa hierarhia ja rituaalide respektseerimisele.

20. sajandi algul sõltus jalgpalli harrastamine paljuski suhetest eurooplastega ja tegemist oli elitaarse meelelahutusega. Olukord muutus kiiresti. Läänud sajandi nelja esimese kümnendiga lõhuti Aafrika traditsioonilised põllumajanduskogukonnad. Suur siserändelaine uutesse linnadesse ja kaevanduspiirkondadesse soosis jalgpalli arengut. Ka Euroopa haridussüsteemi kohaldamine Aafrikas aitas mängu levikule kaasa. Eurooplaste loodud koolid olid mõeldud Aafrika eliidile, kes oma innus kõrgema staatuse järele jäljendasid kultuuriliselt kolonisaatoreid. Samas valitses ka suhtumises haridusse vastandlik arusaam: eurooplaste eesmärk oli koolitada enda ja lihtrahva vahendajaid, kuid kohalikud rahvuslased nägid koolides võimalust kasvatada endale tulevase liidrid (Darby 2002a: 10).

Peter Alegi kirjutab: “Kui koloniaalvõim 20. sajandi kahel esimesel kümnendil juurdus ja kindlustus, kujunes Aafrika hariduses ning uue kultuuri loomises keskseks jalgpall, mis ühendas “traditsioonilise” ja kaasaegse, maa ja linna, pärismaise ja lääneliku maailmavaate ja kogemused” (2010: 12).

Jalgpall hakkas laialdaselt levima 1920. aastail, kusjuures oluline selles arengus polnud mitte üksnes see, et toimusid regulaar-

sed mängud ja hakkas kujunema publikukultuur, vaid asjaolu, et jalgpallielu korraldamise haarasid enda kätte aafriklaste ise. Vaatleme jalgpalli arengut valikuliselt riigiti.

NIGERIA JA GHANA: JALGPALLILEMBESED RIIGIJUHID

Aafrika suurima rahvaarvuga riigis Nigeerias on jalgpall umbes 80 aastat vana. Vaatamata nii lühikesele ajaloole ei olda ühel meelel, millist aastat pidada organiseeritud jalgpalli sünnipäevaks ja kus seda esimest korda mängiti. Ometi on see hämara ajalooga mäng omandanud enam kui 250 etnilisest rühmast koosnevas riigis olulise tähenduse vaatamata tõsiasjale, et Nigeeria peamistes keeltes polnud eelkolonisatsiooni ajal vastet sõnale “jalgpall” ega isegi mitte sõnale “pall” (Boer 2004: 62). Sõna “pall” puudub ka bantu keeltes, mida kõneldakse suurel osal kontinendist Saheli piirkonnast lõunasse jääval hiigelterritooriumil (Goldblatt 2006: 480–481). See sunnib küsima: kas iidse Aafrikas ei tuntud mingisuguseid pallimänge? Mistap uurijad imestavad üksmeelselt, kui lühikese ajaga ja millise kirega Must Manner jalgpalli omaks võttis.

Peter Alegi sõnul on nigeerlastega suheldes raske mõista, mis neid ühendab, aga tõeliselt ühes rütmis hingab riik nende 90 minuti jooksul, kui mängib nende Superkotkasteks nimetatud jalgpallikoondis (Clarey 2010). Nigeeria jalgpalli uurinud Wiebe Boer tõdeb, et “väga vähe on ajaloost teada midagi, mis oleks Nigeeria rahvuslikule identiteedile ja karakterile nii tähtis kui jalgpall”. Ja jätkab, laenates mõtte Benedict Andersoni raamatust *Kujutletavad kogukonnad*: “Teatud mõttes sümboliseerib selline algeline ajalugu Nigeeria peamist probleemi: igasuguse rahvusliku identiteedi puudumist, sellise identiteedi, mida teised rahvad hoolikalt sepitsevad, mäletades oma hiilgust ja unustades kuulsusetut” (Boer 2004: 61).

1930. ja 1940. aastatel juhtisid jalgpallielu Nigeerias valged. Loodi sõjaväe-, politsei-, raudtee-, sadama- ja postitöötajate meeskondi, et soosida meeskonnavaimu ning lojaalsust koloniaalriigile. Headel mängijatel oli kergem tööd leida (Alegi 2010: 20–21).

Briti mängu ideaalist — aus mäng, julgus, füüsiline tugevus ja eneseusaldus — haaras kinni tulevane Nigeeria esimene president Nnamdi Azikiwe, kes otsustas need ilusad põhimõtted rakendada rassilise võrdsuse ja enesemääramise vankri ette. 1938. aasta aprillis asutas Azikiwe, keda tunti Zikina, spordiklubi Zik Athletic Club (ZAC). See Lagosel loodud klubi oli avatud kõigile Nigeerias elavatele rassidele, rahvustele, hõimudele ja klassidele, nii meestele kui ka naistele. Enne Teist maailmasõda oli ZAC ainus suurem aafriklastele kuuluv spordiklubi (Alegi 2010: 39).

Azikiwel oli oma ajakirjandusimpeerium, mis võimaldas klubil omandada mitmeid spordirajatiseid jalgpalli, kergejõustiku, ujumise, poksi, tennise ja kriketi harrastamiseks. Edu jalgpallis andis julguse avada klubi osakondi mujal riigis. Aastatel 1941–1942 tegi Azikiwe jalgpallimeeskonnaga turnee läbi Nigeeria, mängides kohalike ZACi meeskondade vastu 2000–5000 pealtvaataja ees (kokku esines Azikiwe ligi 50 000 inimesele). Matši järel pidas Azikiwe kõne, mis sõja pooldamise varjus oli tegelikult kolonialismivastane. Ta tõi esile Briti silmakirjalikkuse: sõditi “vabaduse ja demokraatia” eest, ent rõhuti aafriklaste ja keelati neile enesemääramine (samas: 40). Mängud lõppesid tantsuõhtuga, kus koguti raha sõja heaks. Selle asjaolu tõttu neelasid inglased Azikiwe kibedad sõnad alla (Boer 2004: 64). Turnee aitas populariseerida jalgpalli, laiendas kolonialismivastase retoorika levikut ja tugevdas haritud eliidi poliitilist võrgustikku. Aastatel 1942–1943 korraldas Azikiwe uue jalgpalliturnee, kogudes raha Nigeeria sõjavangide fondi heaks. Tema ajaleht *West African Pilot* põlgas avalikult spordi ja poliitika lahutamist, tehes jalgpallist “rahvakeelse rahvusluse osa” ja “nigeeria identiteedi väljenduse” (Alegi 2010: 41).

Azikiwe, kes kasutas oma kõnedes palju sporditerminoloogilisi metafoore, rääkis, et Nigeeria peab valmistuma vabaduseks “15 aasta jooksul” (Hawkey 2009: 74). Ta eksis kõigest mõne aastaga: inglased taandusid Nigeeriast 1960. aastal ja Nnamdi Azikiwest sai uue riigi esimene president.

Nii nagu Azikiwe rakendas jalgpalli poliitika teenistusse ka Ghana esimene president Kwame Nkrumah, kes propageeris selle mänguga Pan-Aafrika ideed. Tema jaoks oli kõige tähtsam identiteetseerida end eelkõige aafriklasena (Mehler 2008: 97). Riik

iseseisvus 1957. aastal ja vabanemispidustuste keskne roll oli jalgpalli kanda. Teiste seas kutsuti külla legendaarne Stanley Matthews, kellele esimese Inglise jalgpallurina omistati kaheksa aastat hiljem aadlitiitel. Kwame Nkrumah ja tema partei kasutasid jalgpalli ning popkultuuri, et tõsta oma populaarsust linnainimeste ja noorte meeste seas ning ehitada üles riiki. Madridi Realist vaimustunud Nkrumah asutas oma meeskonna Real Republikans, võttes väevõimuga igast Ghana meistrisarjameeskonnast endale kaks parimat mängijat. Ta pani koondisele tänini käibiva hüüdmine Mustad Tähed. Ta organiseeris Aafrika meeskondade boikoti 1966. aasta MMile, kuhu Aafrika koondised pidid kvalifitseeruma valikmängude kaudu, sest neile polnud ette nähtud ainsatki kindlustatud kohta finaaltourniirile (Darby, Paul 2002c: 52). Nkrumah saatis oma koondist mängima 1960. aastatel järjest vabanevate Aafrika riikide iseseisvuspidustustele. Euroopa meistrite klubide karikavõistluste eeskujul korraldatud analoogne turniir Aafrikas hakkas kandma Kwame Nkrumah' nime. Ta võttis jalgpalliprobleemid oma südameasjaks, kutsudes pallureid enne tähtsaid mängu valitsuse istungitele. Ta rõhutas valgetele viidates alati: kõike, mida suudavad nemad, suudame ka meie, mustad (Hawkey 2009: 75–76).

Nii nagu ei kattu tegelikkusega paljud ilusad sõnad ja üllad ideed, nõnda pörkub ka Nkrumah Pan-Aafrika idee praeguseni ühele kontinendi vanimale koloniaalpärandile: vastuolule mandri põhja- ja lõunaosa vahel. Araabia-Aafrika vedas lõunast orje palju aastaid enne seda, kui eurooplased ja ameeriklased selle üleilmseks tööstusharuks kujundasid. See vastuolu põhja- ja musta Aafrika vahel väljendub tänapäeval kirkalt jalgpallis, kui araabia publik kostitab mustanahalisi vastaseid räigete rassistlike solvanguatega (Sugden, Tomlinson 2003: 161).

Jalgpall on Ghanas poliitikaga seotuks jäänud ka pärast Nkrumah' kukutamist 1966. aastal. Kaks riigi tugevamat klubi ei tule iseseisvalt toime ning sõltuvad majanduslikult erakondadest. Accra Hearts of Oaki poolehoidjaid peetakse autoritaarse Nkrumah' poliitilise traditsiooni toetajaiks. Pearivaal Kumasi Asante Kotoko hüüdnimeks ja lipukirjaks on: "Kui tapad tuhat, tuleb tuhande võrra juurde." See loosung on pärit brittidevastase sõjategevuse ajast. Aastatel 2001–2009 Ghana presidendiks olnud

John Kufour on olnud ka Asante Kotoko esimees. Nii nagu Nkrumah' patriootlik joon, näeb oma missiooni ka Asante Kotoko — juba 1940. aastal avaldatud klubi aruandes tõdetakse fännide poole pöördudes, et ajad on muutunud: "Sa oled astunud oma esivanemate jälgedes, aga teed seda teistmoodi. Nead kasutasid relvi, vibusid ja nooli, sina oma käsi, jalgu ja mängu" (Fridy, Brobbey 2009: 22–24).

LÕUNA-AAFRIKA VABARIIK JA MAHATMA GANDHI

Tuntud meestest on jalgpalli poliitilise relvana Aafrikas kasutanud ka esimene Nobeli rahupreemia laureaat Aafrikast Chief Albert Luthuli, hilisem Aafrika Rahvuskongressi president, kes oli aktiivselt seotud Durbani ja selle ümbruskonna jalgpalliliiduga (Alegi 2010: 22–23). Durbani ja jalgpalliga oli seotud ka India vaimne liider Mahatma Gandhi, kes tutvus selle mänguga õpingute ajal Inglismaal. Lõuna-Aafrika Vabariigis (LAV) sai Gandhi kiiresti aru, et jalgpalli kaudu jõuab ta nende inimesteni, kelle poliitilist teadlikkust ta kõige enam tahab virgutada. Gandhi kuulus filosoofiline liikumine *satyagraha* (sanskriti k 'tõe jõud') propageeris vägivaltatut vastupanu rõhumisele ning jalgpall ulatas abikäe, et viia see õpetus massidesse (Ruiz 2010).

Gandhi aitas 20. sajandi algul asutada kolm jalgpalliklubi LAVis: Durbanis, Pretorias ja Johannesburgis. Kõik said nimeks Passive Resisters Soccer Club (Passiivsete Vastupanijate Jalgpalliklubi). Mängiti sõprusmänge, korjates raha perekondadele, kelle liikmed olid vahistatud passiivse vastupanu osutamise eest rassistlikele seadustele. Näiteks Johannesburgis peeti 1920. aastal kohaliku ja Pretoria Passive Resisters Soccer Clubi vaheline mäng, et protestida saja nende kaaslase ebaõiglase kinnipidamise vastu, kes avaldasid vastuseisu rassilistele eraldusseadustele (samas).

Gandhi osavõtul loodi ka kohalikke jalgpalliliite nagu Transvaali India Jalgpalliliit ja Klip River District Indian Football Association ning LAVi Hindu Jalgpalliliit (samas).

Manning Rangers, mille asutas Gandhi kauaaegne kaasvõitleja G. R. Naidoo 1928. aastal, võitis 1997. aastal LAVi ümberformeeritud uue meistriliiga esimese tiitli (samas).

JALGPALLI POLITISEERUMINE JA AAFRIKAPÄRASTUMINE

Kahe maailmasõja vahel kasvas jalgpalli populaarsus Aafrikas. Näiteks Sansibaris käis 1920. aastate keskpaigas jalgpalli pidevalt vaatamas 3000–4000 inimest ja väga olulistel mängudel oli kuni 10 000 kaasaelajat. Kümnendi lõpul nimetas kohalik ajaleht *Zanzibar Official Gazette* jalgpalli rahvusmänguks (Fair 2004: 106–107). Sansibari linnaelu iseloomustas 1920. aastail jalgpallivõistlustel käimine, mis oli linna külastavatele maainimestele üheks tipphetkeks.

Koloniaalvõimudele ja Aafrikas elavatele valgetele paistis, et jalgpall on iseloomulik just nende rahvuslikule karakterile, aga aafriklased muutsid ta instinktiivselt oma rahvuslikuks mänguks, igaüks vastavalt oma etnilisele kuuluvusele. Mäng, mida sisestungijad nägid koloniaalkapitalismi ja impeeriumi väärtuste juurutajana, kisti neilt käest, ja kuigi seda mängiti rahvusvaheliste reeglite järgi, töid maagide ja silmamoondajate lisandumine ning eriilmeliste mängustiilide ja publikurituaalide tärkamine esile jalgpalli erilised pärismaised omadused (Alegi 2010: 14–15). Tõsi, on autoreid, kes on pidanud jalgpalli levikut soodustavaks asjaoluks Aafrikas just selle mängu neutraalsust ja lääne väärtushinnangute puudumist (Hognestad, Tollisen 2004: 220; Giulianiotti 2000: 8).

Aastad 1920–1940 olid jalgpalli aafrikapäraustumise ajaks. Tulemusest tähtsamgi oli sageli individuaalne anne, spontaansus, improvisatsioon ja rõõm mängust. Kitsad linnaplatsid ja -tänavad tingisid leidlike seinasöötude kasutamist ja rohket triblamist. Ühe Euroopa vaatleja jaoks oli 1938. aastal nähtud mäng nii ebatavaline, et sundis kahtlema, kas ta vaatas “jalgpallimängu või akrobaatilisi harjutusi” (Alegi 2010: 34).

Jalgpalli levik sadamalinna-dest sisemaale tegi mängu tuttavaks ka väiksemates linnades ja põllumajanduspiirkondades ning alamklassidele. Aafrika kasvavad linnad ja majandus pakkusid kaevandusettevõtete, raudtee, sadamate ja erafirmade näol rahalist tuge jalgpallile. Aafriklaste vaimustus mängust aitas edendada nende organiseerimisvõimet, mis tekitas eurooplastes hirmu. Viimasel kahel Euroopa võimu aastakümnel mõistsid pärismaine eliit ja intellektuaalid, kes olid Lääne imperialismi lummusest vabane-

nud ja sellest frustreritud, jalgpalli potentsiaali kolonialismivastase instrumendina ja rahvuslike püüdluste soodustajana (Darby 2002a: 19). Jalgpallist sai avatud võitlusväli, kus Aafrika osutas vastupanu valgetele sotsiaalelu küsimustes (Giulianotti 2004: 85).

1940. ja 1950. aastail hakkasid Aafrika rahvuslikud liikumised otsima kontakti populaarsete jalgpalliklubide, mängijate ning fännidega. Staadionid ja klubihooned pakkusid oma ruume töölistele, intellektuaalidele ja ärimeestele, kes väljendasid oma vastuseisu koloniaalvõimule ja rassilisele rõhumisele ning rääkisid enesemääramisest. Mõnel pool toimisid meeskonnad ühiskondlike abistajatena, aidates oma võrgustikku kuulujaid palgakootuse, õpingute, pulmade või matuste puhul rahaga. Tanganjikas (tänapäeva Tansaania) olid jalgpalliklubid vabadusliikumise teenistuses, andes rahvuslikule parteile ulualust koosolekute pidamiseks (Darby 2002b: 27–28). Jalgpalliklubide poliitiline iseloom oli sageli avalik. Näiteks praegune Egiptuse jalgpalli lipulaev Kairo Al Ahly, kes väidab endal kodumaal olevat 60 miljonit poolehoidjat (riigi 82-miljonilise rahvaarvu juures!), loodi 1907. aastal rahvuslaste poolt. Punane värv klubi logol sümboliseerib patriootlikku vastupanu Briti võimule 1920. aastate lõpust peale, kui eurooplased klubist välja arvati (Alegi 2010: 22).

Lõuna-Rodeesia (praegune Zimbabwe) linn Bulawayo pakub ilmeka näite, kuidas jalgpall pöördus kolonisaatorite endi vastu. Kui 1929. aastal alanud ülemaailmne majanduskriis järgmisel aastakümnel sinna jõudis, jäi linna rajatud tööstus- ja transporditaristu raskustesse. Kohalikud koloniaalametnikud siirdusid Lõuna-Aafrika Vabariiki, et omandada oskusi rahutu tööliismassiga toimetulekuks. Üks idee, mille nad said, oli: jalgpall. Kiiresti pandi käima kohalik liiga, kus 1941. aastaks oli 16 meeskonda ja hooaeg kestis üheksa kuud. Kuigi rahval oli nüüd tegemist, külvas kohalike organiseerimisvõime brittide seas paanikat. Käsikäes jalgpalliga edenes ametiühinguliikumine, mille ametnikeks olid kahe liigameeskonna kaptenid (Goldblatt 2006: 488–489). Kui Bulawayo munitsipaalvõim tahtis jalgpallijuhtimist enese kätte haarata, hakkas rahvas mässama. Aastatel 1947–1948 kestnud jalgpalliboikott kestis kauem linnas väldanud üldstreigist ning osutus edukaks, säilitades aafriklaste kontrolli armastatud mängu üle (Giulianotti 2004: 85). 1960. aastate algul Lõuna-Rodeesias kehtestatud avalike kogunemiste keeld muutis jalgpallimängud üheks vähe- seks

kohaks, kus inimesed said legaalselt suurel hulgal koguneda, ja selle vältimatuks tagajärjeks oli mängu politiseerumine (samas: 86).

Lõuna-Aafrika Vabariigis oli apartheidipoliitika ajal neegrite liitumine poliitiliste organisatsioonidega keelatud. Samal ajal oli lubatud astuda spordiklubide liikmeks, mis andis võimaluse valida klubi juhatus ja ise kandideerida. Sel moel pakkus profi-jalgpall asendusainet inimeste elust puuduvale poliitikale (Alegi 2004: 127).

Jalgpalli levik Aafrikas oli ulatuslik ja aina enam tekkis kohalike juhitud klubisid. Tuneesias ja Alžeerias olid tugevamad klubid seotud radikaalse vabariiklusega. Marokos sidus kuningas Hassan jalgpalli rojalistliku rahvuslusega ning veenis prantslasi vedama telefoniliini tema palee ja juhtiva klubi Wydad vahele, et siis enne avavilet, mängu ajal ja pärast mängu palluritele helistada, külvates neid hiljem üle heldekäeliste kingituste ja suurejoonelist vastuvõttudega. Kuninga poliitiline vastane oli sotsialistist vabariiklane Abderrahman Youssoufi, kes pärast Teist maailmasõda aitas asutada töölisklassi meeskonda Casablanca Raja. Kiired muutused mängu korralduses andsid tulemusi ka väljakul. Aastatel 1947–1949 võitis Casablanca Wydad kolm korda järjest Põhja-Aafrika klubide meistrivõistlused, purustades kolonistide ülemvõimu rohelisel murul (Goldblatt 2006: 490). Muuseas, kuningas Hassan teadis hästi jalgpalli väärtust: kui ta 1975. aastal Lääne-Saharasse marssis, ehitas ta elu normaliseerimiseks okupeeritud territooriumi pealinna Laâyoune'isse 30 000 pealtvaatajat mahutava jalgpallistaadioni (samas: 661).

Aafrikas kanda kinnitanud organiseeritud jalgpalli kohta kirjutab Paul Darby: “Kuigi need alaliidud polnud ehk nii edukad kui nende priskelt toetatud koloniaalteisikud, ei olnud faktil, et neid juhiti sõltumatult Euroopa mõjudest, mitte ainult sümbolne tähendus: see aitas väga praktilisel moel kaasa poliitilisele emantsipatsioonile. Masse ühendava populaarse tegevuse potentsiaali, nagu jalgpalli puhul, ei lasknud pärismaised rahvuslikud poliitilised liidrid kaotsi minna ja nad kasutasid seda neile antud võimalust suhteliselt turvatud varjupaikades, milleks olid kohalikud jalgpallimängud, et väljendada avameelselt oma kavatsusi uue Aafrika

suhtes ning värvata töölisklassi ja Aafrika eliiti oma eesmärkide saavutamiseks” (2002b: 26).

Pärast Teist maailmasõda olid jalgpallimatšid Aafrika kultuurilise vastupanu teenistuses ja tiined antikoloniaalsest rahvuslusest. Üle kontinendi aitasid meeskonnad ja publik kaasa rahvusliku identiteedi ja teadvuse kasvule ning seisis vastu võõrvõimule (Alegi 2010: 44).

Aga jalgpall ei kaitsnud üksnes kohalike identiteeti eurooplaste vastu, vaid aitas ka säilitada pärismaalaste segunema kippuvaid eneseteadvusi ja teravdas riigisiseseid rivaliteete. Mitmerahvuselise Mauritiuse elanikkond, mille etnilist kirevust on aidanud kujundada Hollandi, Prantsuse ja Briti kolonialism, on suutnud oma eriilmelised identiteedid säilitada muu hulgas tänu jalgpallile, millest on kujunenud üks olulisemaid kultuurielemente saarel. Jalgpall väljendab kogukondlikku identiteeti etnilistel põhimõtetel loodud meeskondade kaudu. See vastuolu on viinud vägivalldani mängude ajal ja pärast seda ning aastatel 1956, 1964, 1969 ja 1975 oli jalgpall riigis täiesti keelatud. Enamus Mauritiuse elanikke samastab end eelkõige etnilise rühma, seejärel regiooni ja alles siis oma riigiga. Seetõttu sõltub ka kaasaelamine rahvuskoondisele sellest, kas võistkonna koosseisus mängib mõni hõimlane või mitte (Edensor, Augustin 2001; Edensor, Koodoruth 2004).

Alžeerias võitlesid jalgpalli abil nn konstrueeritud rahvuse vastu berberid, kes olid riigis vähemuses, araablase vastu. Nende identiteeti kandis Kabiilia klubi JSK Tizi Ouzou, mille kolme esitähde hakkasid fännid tõlgendama kui Je suis Kabylie (‘ma olen kabiil’). Araablase juhitud valitsus ei vaadanud sellele hea pilguga ning klubi pidi kaotama oma nimest igasuguse viite etnilisusele: tulemuseks oli maotu Jeunesse Electronique Tizi Ouzou. Seda laadi vastuolusid ja identiteetide pörkumist võib leida kõikjalt Aafrikast (Alegi 2010: 63).

ALŽEERIA REVOLUTSIOONILINE ÜKSTEIST

Suurbritannia koloniaalpoliitikat tavatsetakse iseloomustada sõnaga “adaptatsioon” ja Prantsusmaa koloniaalpoliitikat sõnaga “assimilatsioon” (Yamada 2009: 54). Prantslased üritasid erinevalt inglased oma kultuurilisi arusaamu ja väärtusi kohali-

kele rohkem peale suruda (Vidacs 2004: 170). Britid jätsid enamasti alles kohaliku traditsioonilise autonoomse võimustruktuuri ega näidanud nende suhtes välja avalikku vaenulikkust. Prantsusmaa poliitika püüdis kolooniaid galliseerida ja liita emamaaga. Nad meelitasid kohalikku eliiti, kellest paljud olid hariduse saanud Prantsusmaal, emamaa kodakondsusega, et vormida frankofiilne Aafrika ülemklass, mille abil lõhkuda kohalikku võimustruktuuri (Darby 2002a: 11). Selle põhimõttelise erinevuse kaudu seletab Kameruni antropoloog Paul Nkwi, miks veerand sajandi eest suutsid endistest Briti kolooniatest pärit neegerjalgpallurid paremini Euroopa klubides kohaneda: nad olid valgete (mitte tingimata avaliku) rassistliku suhtumisega harjunud ja tulid sellega toime. Prantsusmaa endistest kolooniatest pärit neegrid olid aga harjunud juttudega võrdsusest ja sellega, et nende maad käsitati emamaa loomuliku osana ning Euroopas osaks saanud kohtlemine oli neile šokk (Kuper 1997: 121–122).

Kamerunis üritasid prantslased kontrollida äärmiselt populaarset jalgpalli ja kehtestasid omalaadse jalgpalliapartheidi, lubades võistelda ainult prantslastel ja kohalikul eliidil ning tehes kohalikele bürokraatlike takistusi oma jalgpalliklubide loomiseks. Ühelt poolt oli prantslastel ahvatlus jalgpalli levitada, sest omaenda tausta tõttu suhtusid nad mängu hästi ja uskusid, et kamerunlased suunavad oma poliitilise energia mõnda vähem vastuolulisse valdkonda, nagu religioon või sport. Jalgpall oli selles tähenduses nagu mahajahutav mehhanism, mis pidanuks takistama poliitilist rakendumist. Teisalt jagasid koloniaalvalitsejad ühist usku, et kõikide vabatahtlike ühenduste eesmärgid on nangunii poliitilised ning ähvardavad sellistena keskvõimu taristut (Clignet, Stark 1974). Piiramaks kohalike vabadust oma vaba aja veetmise üle asutasid prantslased Euroopast juhitud pärismaalaste spordiliidu, mis paradoksaalsel moel soodustas just jalgpalli arengut: mängu leviku ja populaarsuse pidurdamine polnud neile õige pea jõukohane (Darby 2002a: 13). Kongos keelasid prantslased pärismaalastel jalgpallisaabastega mängimise, et vähendada nende konkurentsivõimet ja mänguhimu, viidates sellele, et jalanõudes mängimine kehtab aafriklaste toorutsemisele. Naabruses asuvas Belgia Kongos oli neegrite paljajalu mängimine juba varem kohustuslik (Hawkey 2009: 58). Jalatsite keelamine andis tagasilööke ka jalgpalli arengule. 1936. aastal käskisid prantslased Kongo

pealinnas Brazzaville'is neegritel mängida paljajalu. Kohalikud keeldusid ja jalgpalliharrastus katkes (Goldblatt 2006: 491).

Eriseisundis oli Prantsusmaa võimu alla kuulunud ja geograafiliselt lähedal asuv Põhja-Aafrika. Näiteks marokolane Ben Barek mängis 1930.–1940. aastail 17 korda Prantsusmaa koondise eest. Üsna eriline oli aga Prantsusmaa suhe Alžeeriaga, mida peeti emamaa loomulikuks osaks. Väga eriliseks kujunes prantslaste ja alžeerlaste suhe ka jalgpallis.

1830. aastal Prantsusmaa poolt okupeeritud Alžeerias on teada esimene jalgpallimäng 1897. aasta klubi korraldatuna, mille juba kolm aastat varem olid juudid, hispaanlased ja itaallased loonud. Ala arengut takistas moslemi kogukonna lapsevanemate ja õpetajate vastuseis (Fates 2004: 42). Alžeeria jalgpalliliit loodi samal aastal Prantsusmaa omaga: 1919 (iseseisva Alžeeria jalgpalliliit loodi 1962). Kaks aastat hiljem rajati esimene alžeerlaste jalgpalliklubi Mouloudia Chalia — protestiks eurooplaste kohaloleku vastu nende maal (Darby 2002b: 29). Edasine areng oli kiire. 1930. aastateks olid jalgpalli üdini omaks võtnud nii araablased kui ka berberid. Igapäevaelus peidetud vaenulikkus eurooplaste vastu avaldus tribüünil ja pärast mängu. Vägivald tribüünidel kujunes kohalike elanike poliitiliste püüdluste väljenduseks prantslaste vastu. See ilmnes eriti selgelt siis, kui mängiti ingllastest, rootslastest või hollandlastest meremeeste vastu — need mängud olid kui suure sõpruse demonstratsioonid.

Vägivallaga jalgpallis protestiti koloniaalriigi vastu ning eurooplaste ja moslemite vahelised mängud kestsid sageli kolm tundi: poolteist tundi mäng ise ja teine poolteist tundi käis madin tribüünidel, kusjuures tihti polnud mingit seost sellel, mis toimus platsil ja mida tegid pealtvaatajad tribüünil. Jalgpallimängud Alžeerias kujunesid rahvusliku vastasseisu tõeliseks teatrilavaks ehk nagu kirjutab Youssef Fates: “Staadion oli kohaks ja mäng ajaks, kui dramatiseerus võitlus koloniseeritu ja koloniseerija vahel” (2004: 50).

Side jalgpalli ja poliitika vahel sai eriti nähtavaks 1950. aastail. Jalgpalliametnikuna juhtimiskogemusi omandanud Alžeeria nn esialgse valitsuse president Ferhat Abbas rõhutas jalgpalli sümboolset rolli võitluses vabaduse eest: “Nad [prantslased] valitsevad meid relvade ja masinatega. Aga mees mehe vastu jalg-

palliväljakul saame neile näidata, kes on tegelikult parem” (Darby 2002b: 29).

Vägivald staadionidel suurenes ja muutus metsikuks alates 1954. aastast, kui loodi rahvuslik vabastusrinne Front de Liberation National (FLN) ja käiku läksid relvad. Moslemite vanim klubi Mouloudia nõudis 1955/1956. aasta meistrivõistluste edasilükkamist, viidates tõsistele vägivaldajuhtumitele nende kolmes viimases mängus (Fates 2004: 51). Võimud keeldusid nägemast jalgpallimängudel toimuvat poliitikat. 1955. aastal vallutas vägivald jalgpalliareenidel terve Alžeeria, üks mängija sai koguni surmava peahaava ja see tegi lõpu kunstlikule harmooniale eurooplaste ja araablaste vahel. Järgmisel aastal käskis FLN kõigil moslemimeeskondadel liigast taanduda (Alegi 2010: 46). Prantslaste plaan lähendada alžeerlasi jalgpalli abil euroopalikele väärtustele andis vastupidise tulemuse. Youssef Fates: “Noored araabia moslemi sportlased kasutasid Lääne tsivilisatsiooni, et saada tagasi alžeerlaseks olemise põhialus: araabia ja moslemi identiteet” (2004: 54).

Koloniaalvõim üritas Alžeerias vältida jagunemist rahvuslikul pinnal ning 1928. aastal kehtestati reegel, et igas meeskonnas peab olema vähemalt kolm eurooplast. 1935. aastaks tõusis see nõue viieni. Reegel osutus kohalikele äärmiselt vastumeelseks ja sellest püüti kõikvõimalike nippidega mööda nihverdada. Jalgpall aitas moslemitel sepiatada neile nii vajalikku “meie ja nemad”-tunnet. Martin Evansi sõnadega: “Jalgpall võimaldas noortel moslemitel vallutada avalikku ruumi ja end füüsiliselt kehtestada” (2010).

Prantslased proovisid piitsa ja präänikuga. Nad lubasid Alžeeria esindajaid oma võimustruktuuridesse ning julgustasid Alžeeria ja Tuneesia klubisid osalema Prantsusmaa karikavõistlustel. Paljud Alžeeria mängijad olid edukad profid Prantsusmaal. Jalgpall oli väheseid valdkondi, kus alžeerlastel oli võimalik teha karjääri. Aga kokkumäng prantslastega polnud igas valdkonnas ohutu. Endine Alžeeria Assamblee president Ali Chekkal, kes oli oma kodumaa täieliku sõltumatuse vastane, mõrvati 1957. aastal Prantsusmaa karikavõistluste finaali ajal staadionil (Goldblatt 2006: 503; Hawkey 2009: 102). Samal aastal sammu Alžeeria amatöörmeeskond Moskvas ülemaailmse noorsoofestivali avatseremoonial Nõukogude Liidu liidri

Nikita Hruštšovi ees uue rahvuslipuga. Meeskonna juhina tegutses Mohamed Boumezrag, kes oli aastatel 1936–1946 mänginud Prantsusmaal profina. Moskvast naasnuna saadeti amatöörid neljakuulisele rahakogumisturneele Araabia riikidesse. Meeskond sai täistoe tollastelt Alžeeria vabanemise eest võitlevatelt organisatsioonidelt. Poliitilised liidrid tunnustasid jalgpalli kui rahvusliku identiteedi sümbolit. Tulevane Alžeeria esimene president Ahmed Ben Bella, kes 1939. aastal oli lühikest aega mänginud kuulsa Marseilles Olympique’i keskpoolkaitses (Hawkey 2009: 71, 121; Evans 2010), jagas Ferhat Abbasi vaateid jalgpalli ja poliitika seotud loomuse kohta. Spordis avalduvat metafoori meritokraatia ja ausa mängu kohta võeti tõsiselt ning see väljendus aafriklaste soovis võrdsuse ja vabaduse järele.

Peter Alegi kirjutab: “FLN järeldas nutikalt, et jalgpalli võime sümboliseerida Alžeeria rahvuslikku identiteeti on unikaalne panus diplomaatilisse ja poliitilisse võitlusse, mis iseloomustas teist etappi Alžeeria vabadussõjas” (2010: 47).

1954. aastal oli Põhja-Aafrika koondis Pariisis võitnud Prantsusmaad 3 : 2. See tõstas Prantsusmaal iroonilise küsimuse, kas ei peaks mõne päeva pärast toimuvale maavõistlusele maailmameistri Saksamaa Liitvabariigi vastu välja panema 11 põhja-aafriklast. Tegudeni jõuti neli aastat hiljem, aga mitte prantslaste poolt. Mohamed Boumezrag inspireeris FLNi juhtkonda eksiilis andma talle ülesannet moodustada FLNi meeskond ehk nn revolutsiooniline XI. Ta kohtus jalgpalluritega Prantsuse I ja II liigas. Avignoni treener Mokhtar Arribi nõustus hakkama treeneriks. Näis, et mängijate otsus sõltub sellest, mis seisukoha võtab AS Monaco keskkaitaja Moustapha Zitouni. Kuulnud ideest, oli Prantsusmaa koondisse kuulunud Zitouni esimene küsimus: kas me teeme seda enne või pärast MM-finaalturniiri? Vastus oli: enne.

“Kui FLN ja Boumezrag minuga Pariisis kontakti võtsid, mõtlesin, et olen mobiliseeritud oma maa revolutsiooni poolt,” rääkis Zitouni, keda neil päevil ihaldas oma ridadesse Madridi Real. “Tundsin, et minu kohustus on olla Alžeeria jalgpallikoondis. Jah, muidugi ma mõtlesin MMi peale, aga mida see kõik loeb võrreldes minu maa vabadusega? Kavas oli teha avaldus, sest Prantsuse propaganda nimetas FLNi terroristide kambaks.

Aga kui me lahkusime, oli paljude prantslaste jaoks avastus, et alžeerlased hoidsid selles asjas kokku” (Hawkey 2009: 106).

FLN XI eesmärgiks oli: 1) takistada Prantsusmaad kasutamast Alžeeria võtmemängijate teeneid, 2) suurendada rahvusvahelist teadlikkust Alžeeria võitlusest iseseisvuse eest, 3) näidata, et FLNi peetaval sõjal on alžeerlaste hulgas laialdane toetus nii kodu- kui välismaal (Alegi 2010: 45). Meeskonna moodustamine käis salaja, sest plaan oli Alžeeria lipu alla saada parimad Prantsusmaal mängivad profid. Valida oli tervelt 53 Prantsusmaa I ja II liigas mängiva kaasmaalase vahel (Hawkey 2009: 103). Meeskonna kokkusaamise lugu oli kui seiklusfilm.

Otsustav hetk saabus 1958. aasta aprilli keskel, kui paljude Prantsusmaa meistrivõistlustel osalevate alžeerlaste koduklubide mängud toimusid Šveitsi ja Itaalia piiri ääres. Prantsusmaalt putkasid esimesed kümme mängijat, kes suundusid Tunisese, kus asus Alžeeria ajutise valitsuse peakorter. Sündmus leidis maailmas suurt vastukaja, sest jooksikute seas oli peale Zitouni ka teisi Prantsuse koondislasi: Abdelaziz Bentifour Monacost, Rachid Mekhloufi St. Etienne’ist ning sõjaväelaste maailmameister Mohammed Maouche Stade de Reimsist, kes nabiti kinni rongis. Kuna Maouche teenis aega Prantsuse sõjaväes, sai tema tegevust käsitada deserteerumisena ja ta pisteti trellide taha, kus teda oma sõnade järgi mõnitati ja peksti (samas: 111). Prantsuse ajaleht *Le Monde* imestas, et “prantslased on rohkem puudutatud Alžeeria jalgpallurite kui Alžeeria poliitikute kadumisest” (Goldblatt 2006: 503).

FLN meeskond oli edukas, alistades teiste hulgas naaberriigid Tuneesia 7 : 1 ja Maroko 3 : 1. Mõlemad riskeerisid ülemaailmse jalgpalliliidu (FIFA) karistusega, sest tema liikmetel oli keelatud mängida koondistega, mis ei esinda rahvusvaheliselt tunnustatud riiki. Samal põhjusel keeldusid alžeerlastega mängimast egiptlased, kel oli parajasti tugev koondis ja hirm võimaliku diskvalifitseerimise ees. FLN taotles ka FIFA liikmestaatust, väites, et esindab Alžeeria elanikkonna enamust, kuid tollal lääneeurooplaste kontrolli all olev FIFA lükkas selle tagasi. See sundis alžeerlasi vaatama idabloki poole. Mängupartnereid leiti mitmetel turneedel Euroopa ja Aasia kommunistlikes riikides. Teiste hulgas alistas Kõrberebaste ja Pruunide Teemantide

hüüdnime teeninud meeskond võõrsil 80 000 pealtvaataja ees Jugoslaavia 6 : 1 ning oma hiilguse pärast 1956. aasta rahvarevolutsiooni ja eliitmängijad pagulusse kaotanud Ungari 5 : 2. 1959. aastal tegi FLN XI turnee Hiinasse ja Põhja-Vietnami, kohtudes vastuvõtivate riikide poliitilise tipuga, sh Hiina RV esimese peaministri Zhou Enlaiga (Alegi 2010: 49). Pärast 5 : 0 võitu 1959. aastal Vietnami sealse koondise üle kuulsid alžeerlased lauset, mille Peter Alegi on omistanud peaminister Phan Van Dongile ja Ian Hawkey Prantsuse-Vietnami sõja veteranile kindral Vo Nguyen Giapile: “Meie võitsime Prantsusmaad ja teie võitsite just äsja meid. Nüüd peate minema ja võitma Prantsusmaad!” (Alegi 2010: 49; Hawkey 2009: 118).

Pärast seda turneed FLN XI tähtsus vähenes. Prantsusmaa liider kindral Charles de Gaulle alustas dialoogi FLNiga ning läbirääkimiste viimase vooru ajal ootas meeskond oma saatust Tuneesia randades. Prantslased taandusid Alžeerias 1962. aastal ja sama aasta 6. juunil saadeti FLN XI laiali. Kuu aega hiljem, 5. juulil, saavutas Alžeeria iseseisvuse. Ferhat Abbasi hinnangul viis revolutsiooniline üksteist “revolutsiooni edasi kümne aasta võrra” (Evans 2010).

Prantsusmaale pöördusid oma katkenud karjääri jätkama mitmed mängijad. See polnudki nii lihtne, sest neli aastat kestnud treeningurežiim oli olnud lõtv ja mängud kerged. Proffidel jäi vajaka maksimaalsest pingutusest ja kompromissitust võitlusest. Sellele vaatamata võitis Rachid Mekhloufi 1964. aastal St. Etienne’i koosseisus Prantsusmaa meistritiitli. 1968. aastal lõi ta Prantsusmaa karikafinaalis mõlemad oma meeskonna väravad ja võttis kaptenina võidukarika vastu kindral de Gaulle’ilt, kes õnnitles teda sõnadega: “Prantsusmaa — see oled sina!” (Goldblatt 2006: 504). Koos Zitouniga oli ta osaline Alžeeria koondise 2 : 0 võidus 1964. aasta 1. jaanuaril Saksamaa Liitvabariigi üle. 1982. aasta MMil oli Mekhloufi Alžeeria meeskonna treener, kui võideti jälle Saksamaad 3 : 1.

Kõige enam ohverdasidki Rachid Mekhloufi kõrval Mohammed Maouche, Abdelaziz Bentifour ja Mustapha Zitouni, sest üheskoos loobuti korralikust profipalgast ja MMil osalemisest. Rootsist toimunud suurturniirile elati kaasa raadio vahendusel. Seal lõi särama 17-aastase brasiillase Pele täht ja ilma alžeerlasteta

mänginud prantslased saavutasid kolmanda koha. Maouche'i klubi bikaaslane, Marokos sündinud valgenahaline Just Fontaine lõi Prantsusmaa kasuks 13 väravat — rekord, mida pole ühe finaaltorniiri raames suutnud keegi ületada. Kaheksaks aastaks väejooksikuna süüdi mõistetud Maouche pääses ainult üheaastase pagendusega Alpidesse, kus ta teenis sõjaväepatrullis ja õppis ära mäesuusatamise. Kerge karistuse taga oli tribunali eesistuja kindral Loth, kes oli 1956. aastal, kui Maouche koos oma klubi Reimsiga mängis Euroopa meistermeeskondade karikavõistluste finaalis, meeskonna aupresident (Hawkey 2009: 115).

FLN meeskond ei jätnud puutumata ka mängijate perekondasid: mitmed neist olid abielus prantslannaga ja perekonnad purunesid. Teisalt ei unustanud vaba Alžeeria oma vapraid pallureid, kellest paljud said tähtsaid töökohti valitsusasutustes (Darby 2002b: 30). Kolme aasta jooksul pidas FLN 91 mängu, võites 65, viigistades 13 ja kaotades 13, väravate vahe 385:127 (Hawkey 2009: 122). Meeskond pälvis palju tähelepanu ja aitas teadvustada Alžeeria vabadusvõitlust. Muu hulgas andis see mitteametlik rahvuskoondis oma riigile ka hümn, mida mängiti FLNi meeskonnale enne kohtumisi teiste rahvusmeeskondadega (Alegi 2010: 48). Riigihümnina võeti see ametlikult kasutusele 1963. aastal. Hümn on maailmas ainulaadne, sest selle sõnades on viide teisele riigile: Prantsusmaale. Hümn "Kassaman" ('vanne') sõnade autor on Prantsuse võimude poolt 1956. aastal vangistatud Moufidi Zakaria, kes kirjutas need oma verega vanglakambri seinale. Meloodia autor on Egiptusest pärit Mohamed Fawzi.

Väärrib märkimist, et jalgpallil ja jalgpallureil oli oma osa ka 2011. aasta nn araabia kevades. Vähemalt pool tosinat Liibüa koondise mängijat ühinesid relvastatud võitlusega, et kukutada diktaator Muammar Gaddafi (Montague 2011: 24). Koondise poolkaitsja Walid El Kahatroushi pages juunis enne tähtsat Aafrika meistrivõistluste valikmängu "rindele" ja naasis sealt alles pärast relvavendade veenmist, et pääs kontinendi finaaltorniirile on tähtis kogu riigile ja tema koht on väljakul. Egiptuses täitsid aga kahe igrivaali — Kairo Al Ahly ja Zamaleki — kõige tulusamad poolehoidjad parteide ja kodanikuühenduste puudumisest tingitud vaakumi ning organiseerusid arvestatavaks jõuks, mis pidas tänavalahinguid Hosni Mubarakki kaitsvate politseinikega (sammas: 26).

ERITREA JA LIBEERIA NÄIDE

Väga omapärane oli olukord Eritreas, mis on läinud sajandil kogenud lisaks Itaalia ja Briti kolonisatsioonile ka Etioopia okupatsiooni (1962–1993). Jalgpallis väljendus see veidral moel aasta pärast anneksiooni, kui Aafrika meistriks tulnud üheteistkümnest Etioopia meeskonda kuulunud mängijast olid koguni üheksa eritrealased (Last 2004: 29). 1974. aastal saatsid Eritrea kaks vabastusrinnet ühise kirja jalgpalliklubidele, milles paluti Eritrea meeskondadel taanduda kõigist Etioopia liigadest, sest ainuüksi osalemise fakt tunnustab okupatsiooni. Klubid nõustusid ja jalgpallielu Eritreas seiskus (Last 2004: 35).

Etioopia uus, kommunistlik valitsus üritas jalgpalli tasapisi taastada Eritrea pealinnas Asmaras, moodustades meeskondi tehaaste juurde. Eritrea Vabastusrinne (ELF) rajas meeskonna endistest vutitähedest ja saatis ta mängima Sudaani, Süüriasse ja Iraaki, asetades jalgpallimängu keskmel väljaspoole riiki. Aastatel 1975–1978 kaotati kümnest mängust ainult üks. Muuseas, USAs toimuvad tänini Eritrea jalgpalli festivalid (sammas: 36).

Jalgpalli mängiti ka Eritrea pinnal, kuigi tingimused polnud just kiita. Hilisem Eritrea jalgpalliliidu esimees Yemane Dawit, kes kuulus konkureerivasse vabastusorganisatsiooni Eritrea Rahva Vabastusrinne (EPLF), on meenutanud, kuidas see lahingute vahel käis: "Ma mängisin üpris palju. Alates 1979. aastast toimusid mängud teatud korrapärasusega. Väljakule minek oli alati ohtlik, sest me olime kergeks sihtmärgiks. Lahingute tõttu katkesid mängud alati. Tavaliselt mängisime kella viie ja poole seitsme vahel õhtul, sest õhurünnakuid oli karta varahommikul" (sammas: 37).

Omavahel mängisid ka haridusosakond ning tervishoiu- ja sotsiaalosalakond. Igal diviisil oli oma meeskond ja mängiti isegi Etioopia sõjavangide vastu demonstreerimaks, et neil pole midagi etiooplaste kui inimeste vastu. Kui Eritrea 1993. aastal iseseisvus, mängiti sel puhul. . . Etioopiaga!

Alex Last kirjutab: "Jalgpall oli ainus vahend ehitamiseks uusi sildasid aastatepikkuse sõja järel ja Eritrea kui iseseisva riigi staatuse tunnustamiseks." Sõda puhkes piirivaidluse tõttu 1998. aastal uuesti ja Etioopia saatis riigist välja palju etnilisi eritrealasi, kelle

seas oli ka Etioopia koondise mängijaid. 1999. aasta Aafrika meistrivõistlustel keeldus Etioopia mängimast Eritreaga (2004: 38).

Aafrika (ja maailma) riikidest omapäraseim seos jalgpalliga on Libeerial. 1847. aastal loodud riigi löid Ameerikast tagasipöördunud orjad, keda oli kõigest kümnendik tollasest elanikkonnast. Kui kõikjal maailmas külvasid jalgpalliseemet võõramaised, eelkõige Briti meremehed, siis Libeeriasse jõudis jalgpall omamaiste meremeeste kaudu. Esimene klubi, Bame ('pigem suure kui kaotame'), asutati võõrvõimust puutumata jäänud Libeeriasse 1934. aastal. Väheste väliskontaktide tõttu oli ala areng aeglane. Õpiti välismaalt saabunud kaasmaalastelt ja hiljem videokassetidelt. Tähelepanuväärsel moel suutis Libeeriasse tuule tiibadesse saada 1995. aastal Euroopa parimaks (sel aastal võis esimest korda valituks saada ka Vanas Maailmas mängiv teise kontinendi mängija) jalgpalluriks valitud George Weah. Gary Armstrongi kinnitusel oli 1998. aastal riigi pealinnas Monrovia ainult üks skulptuur ja see oli pronksist George Weah (2002: 483, 2004: 197). Tema populaarsus Libeerias on tohutu. 2005. aasta presidendivalimiste esimeses voorus kogus ta 22 kandidaadi seas võitjana 29% häältest. Teises voorus oli tema saak 40% häältest ja Libeeria sai enesele praeguseni võimul oleva Ellen Johnson-Sirleafi, kes on Aafrika esimene naispresident. Kui Briti teledokumentalistid 2000. aastal Libeeria võimude poolt vahistati, pöördusid Briti poliitikud ja meedia Weah' poole. Vangid vabastati, kuigi Weah' panus sellesse pole selge. Weah on omast taskust kinni maksnud paljud rahvuskoondise välismängude kulud (Armstrong 2002: 484, 2004: 198).

KOKKUVÕTTEKS

Musta Mandri vabadust püüdlevatele riikidele sai jalgpallist poliitiliste pürgimuste kehastus, rahvusliku identiteedi vormija ja rahvusvahelise tunnustuse saavutamise vahend. Lisaks Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO) ja Aafrika Ühtsuse Organisatsiooni (AÜO) liikmestaatusele kibelesid uued tärkavad riigid ka Aafrika Jalgpalliföderatsiooni (CAF) ja FIFA liikmeks. Näiteks Nigeeria sai FIFA-lt eeltunnustuse 1959 ja täisliikmestaatuse

22. augustil 1960 ning riikliku iseseisvuse alles 1. oktoobril 1960. Seega ennetas jalgpall vormilist riiklikku iseseisvumist, mis aafriklastele tähendas sümboolset vabanemist.

Jalgpalli osatähtsus pärast Aafrika riikide iseseisvumist teises. Näiteks Alžeerias, kus jalgpall mängis suurt rolli maa vabanemisel, säilitas mäng inimeste kollektiivses mälus protestimeele. Youssef Fates kirjutab, et staadionid kujunesid ainsaks sotsiaalseks ruumiks, kus noorte viha, frustratsiooni ja kibeduse väljaelamine oli lubatud. Nad protestisid totalitaarse riigi vastu ja jalgpall oli nende tõhusaim massihariduse vektor. Jalgpall mängis positiivset rolli, andes Alžeeria ühiskonnale uue võimaluse anda tähendus poliitilisele tegevusele. Kogemus jalgpallis aitas noortel kohaneda ja säilitada oma kollektiivses mälus protesti. Jalgpallimäng genereeris vägivalda Alžeeria riigi vastu ning tähistas rahu ja ühtsuse lõppu. See kujunes poliitilise võitluse keskmeks ja kodusõja ennustajaks (Fates 2004: 54–55).

Jalgpalli positiivne kuvand iseseisvate riikide sotsiaalses mälus säilis ja kinnistus. Uued valitsused ei unustanud jalgpalli osa vabadusvõitluses. Raadio, mis oli peaaegu täielikult riigi omanduses, oli esimestel vabadusaastatel peamine kommunikatsioonivahend ning seda kasutati ala propageerimiseks. Raadio kaudu jõudis jalgpall ka kirjaoskamatueni. Ringhääling kinnitas ja võimendas ideed, et jalgpall on iseseisva Aafrika kultuuri osa. Linnades said populaarseks ajalehtede spordiküljed, mis olid trükiväljaannete kõige loomingulisem ja emotsionaalsem osa täis fantaasiarikkaid kujundeid ning värvikat keelekasutust (Alegi 2010: 56–57).

Jalgpalli tähtsust jäid meenutama ka uutesse riikidesse ehitatud hiigelsuured staadionid ja nende nimed: Accras ja Lusakas sai staadion nimeks Independence, Beninis ja Senegalis Stade l'Amitié (Sõprus), Ibadanis Liberty, Doualas Reunification, Brazzaville'is Revolution, Alžiiris 5. juuli staadion. Abidjanis ja Addis Abebas nimetati staadion presidendi järgi: vastavalt Félix Houphouët-Boigny ja Haile Selassie. Lagos, Nairobi ja Dar es Salaam said endale Rahvusstaadioni. Paljud valitsused ehitasid pealinna uusi jalgpallistaadione kui poliitilisi projekte. Iseseisva Aafrika staadionidest said spordi hiiglaslikud moodsad katedraalid: tänapäevasuse ja rahvusliku uhkuse sümbolid. Nad olid oluliseks avalikuks ruumiks, kus ritualiseeritud õhkkond, sinna kogu-

nenud massid ja spordi emotsionaalsus liidab rahvast (samas: 55). Üleilmastuvas maailmas on jalgpallikoondiste tähtsus rahvusliku ühendajana tõusnud. David Goldblatti järgi kujunes jalgpallist linnastunud Aafrikas popkultuuri üks südamikke, millesarnast pole ette näidata ei Euroopal ega Ladina-Ameerikal (2006: 656). Jalgpall ei võistle Aafrikas teiste spordialadega — tema ainsaks rivaaliks linnastunud popkultuuris on muusika ja usk üleloomulikese jõududesse (samas: 658).

Muidugi polnud jalgpall peamine tegur Aafrika koloniaalikkuse vabanemisel. Külma sõja ja supervõimude periood tähendas muutust maailmakorras. Briti poliitilises mõtlemises peeti oluliseks head läbisaamist USAga. Kolonialism polnud enam funktsionaalne ka majanduslikus mõttes. Jalgpall oli üks paljudest vahenditest, mille abil Aafrika rahvad ja nende liidrid teostasid oma poliitilisi eesmärke. Jalgpalli seisukohalt aitas mängu politiseerimine kaasa tema arengule. Jalgpalli juhtimine tähendas poliitilist emantsipatsiooni kohalike jaoks, mille rahvuslikud liidrid ära kasutasid. Jalgpallimäng oli tribüün suhtlemaks massidega, tutvustamaks oma seisukohti. Jalgpall oli väheseid valdkondi, milles sai kolonisaatorile vastu hakata. Staadionid oli vähesed paigad, kus oli võimalik rahval suurel arvul koguneda. Lisaks kõigele puudus Aafrikal nii sõjaline kui majanduslik võimekus konkureerida ja vastu astuda koloniaalvõimudele. Kui vallutaja ja alistatu olid vastamisi olgu poliitilisel, majanduslikul või kultuurilisel tasandil, jäi ikka võrdluses peale esimene. Jalgpall andis hiilgava võimaluse avalikuks vastuhakuks, ta tungis sügavale Aafrika eneseteadvusse ning temast sai tõhus relv vabadusvõitluses.

Kirjandus

- 2010 FIFA World Cup South Africa Television Audience Report. — Vt www.fifa.com/worldcup/archive/southafrica2010/organisation/media/newsid=1473143/index.html
- Alegi, Peter 2004. Football and apartheid society: The South African soccer league 1960–66. — Gary Armstrong, Richard Giulianiotti (Eds.). *Football in Africa: Conflict, Conciliation and Community*. New York: Palgrave MacMillan, pp. 114–134
- Alegi, Peter 2010. *African Soccerescapes: How a Continent Changed the World's Game*. London: Hurst & Company

- Armstrong, Gary 2002. Talking up the game: Football and the reconstruction of Liberia, West Africa. — *Identities: Global Studies in Culture and Power*, Vol. 9, No. 4, pp. 471–494
- Armstrong, Gary 2004. Life, death, and the bisquit: Football and the embodiment of society in Liberia, West Africa. — Gary Armstrong, Richard Giulianiotti (Eds.). *Football in Africa: Conflict, Conciliation and Community*. New York: Palgrave MacMillan, pp. 183–209
- Bairner, Alan, Peter Shirlow 2000. Territory, politics and soccer fandom in Northern Ireland and Sweden. — *Football Studies*, Vol. 3, No. 1, pp. 5–26
- Boer, Wiebe 2004. A story of heroes, of epics: The rise of football in Nigeria. — Gary Armstrong, Richard Giulianiotti (Eds.). *Football in Africa: Conflict, Conciliation and Community*. New York: Palgrave MacMillan, pp. 59–79
- Clarey, Christopher 2010. For this World Cup, soccer returns home. — *International Herald Tribune*, June 10
- Clignet, Rémi, Maureen Stark 1974. Modernisation and football in Cameroon. — *Journal of Modern African Studies*, Vol. 12, No. 3, pp. 409–421
- Conn, David 2001 (1997). *The Football Business: The Modern Football Classic*. Edinburgh—London: Mainstream Publishing
- Darby, Paul 2002a. Football diffusion and colonial doctrine in Africa. — Paul Darby (Ed.). *Africa, Football and FIFA: Politics, Colonialism and Resistance*. London—Portland: Frank Cass, pp. 8–22
- Darby, Paul 2002b. Football, indigenous resistance and African independence. — Paul Darby (Ed.). *Africa, Football and FIFA: Politics, Colonialism and Resistance*. London—Portland: Frank Cass, pp. 23–42
- Darby, Paul 2002c. FIFA, eurocentrism and the distribution of power in world football. — Paul Darby (Ed.). *Africa, Football and FIFA: Politics, Colonialism and Resistance*. London—Portland: Frank Cass, pp. 43–56
- Darby, Paul 2002d. Theorising Africa's place in FIFA's global order. — Paul Darby (Ed.). *Africa, Football and FIFA: Politics, Colonialism and Resistance*. London—Portland: Frank Cass, pp. 161–179
- Domingos, Nuno 2007. Football and colonialism, domination and appropriation: The Mozambican case. — *Soccer & Society*, Vol. 8, No. 4, pp. 478–494
- Edensor, Tim, Frederic Augustin 2001. Football, ethnicity and identity in Mauritius: Soccer in a Rainbow Nation. — Gary Arm-

- strong, Richard Giulianotti (Eds.) *Fear and Loathing in World Football*. Oxford—New York: Berg, pp. 91–103
- Edensor, Tim, Ibrahim Koodoruth 2004. Football and ethnicity in Mauritius: (Re)Producing communal allegiances. — Gary Armstrong, Richard Giulianotti (Eds.). *Football in Africa: Conflict, Conciliation and Community*. New York: Palgrave MacMillan, pp. 135–149
- Evans, Martin 2010. Patriot games: Algeria's football revolutionaries. — *History Today*, Vol. 60, Issue 7, pp. 42–44
- Fair, Laura 2004. Ngoma reverberations: Swahili music culture and the making of football aesthetics in early twentieth-century Zanzibar. — Gary Armstrong, Richard Giulianotti (Eds.). *Football in Africa: Conflict, Conciliation and Community*. New York: Palgrave MacMillan, pp. 103–113
- Fates, Youssef 2004. Football in Algeria: Between violence and politics. — Gary Armstrong, Richard Giulianotti (Eds.). *Football in Africa: Conflict, Conciliation and Community*. New York: Palgrave MacMillan, pp. 41–58
- Ferris, Ken 2005. *Football: Terms and Teams*. Manchester: FC Books, Carcanet Press Limited
- Finn, Gerry P. T. 2010. Athletism, football and schooling: "Missing men", misunderstanding evidence and own goals. — *Soccer & Society*, Vol. 11, No. 3, pp. 308–320
- Fridy, Kevin S., Victor Brobbey 2009. Win the match and vote for me: The politicisation of Ghana's Accra Hearts of Oak and Kumasi Asante Kotoko football clubs. — *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 47, No. 1, pp. 19–39
- Giulianotti, Richard 2000 (1999). *Football: A Sociology of the Global Game*. Cambridge: Polity Press
- Giulianotti, Richard 2004. Between colonialism, independence and globalization: Football in Zimbabwe. — Gary Armstrong, Richard Giulianotti (Eds.). *Football in Africa: Conflict, Conciliation and Community*. New York: Palgrave MacMillan, pp. 80–99
- Giulianotti, Richard, Michael Gerrard 2001. Cruel Britannia?: Glasgow Rangers, Scotland and "hot" football rivalries. — Gary Armstrong, Richard Giulianotti (Eds.) *Fear and Loathing in World Football*. Oxford—New York: Berg, pp. 23–42
- Goldblatt, David 2006. *The Ball is Round: A Global History of Football*. London: Viking Penguin Books
- Harvey, Adrian 2005. *Football: The First Hundred Years: The Untold Story*. London—New York: Routledge
- Hawkey, Ian 2009. *Feet of the Chameleon: The Story of African Football*. London: Portico Books
- Heatley, Michael 2008. *Football Club Origins and Nicknames*. Hersham: Ian Allen Publishing
- Hognestad, Hans, Arvid Tollisen 2004. Playing against deprivation: Football and development in Nairobi, Kenya. — Gary Armstrong, Richard Giulianotti (Eds.). *Football in Africa: Conflict, Conciliation and Community*. New York: Palgrave MacMillan, pp. 210–226
- Judit, Tony, 2007 (inglise k 2005). *Pärast sõda: Euroopa ajalugu 1945. aastast*. Tlk Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak
- Kennedy, David 2011. In the beginning God created Everton. — *Soccer & Society*, Vol. 12, No. 4, pp. 481–490
- Kerrigan, Colm 2005. *Teachers and Football: Schoolboy Association Football in England 1885–1915*. London—New York: RoutledgeFalmer
- Koik, Lembit (koost.) 1970. *Jalgpall: Minevikust tänapäevani*. Tallinn: Eesti Raamat
- Kuper, Simon 1997 (1994). *Football Against the Enemy*. London: Phoenix
- Last, Alex 2004. Containment and counter-attack: A history of Eritrean football. — Gary Armstrong, Richard Giulianotti (Eds.). *Football in Africa: Conflict, Conciliation and Community*. New York: Palgrave MacMillan, pp. 27–40
- Mangan, J. A. 2008. Missing men: Schoolmasters and the early years of association football. — *Soccer & Society*, Vol. 9, No. 2, pp. 170–188
- Mangan, J. A., Colm Hickey 2008a. Prologue: Elementary schoolteachers — reappearance. — *Soccer & Society*, Vol. 9, No. 5, pp. 599–606
- Mangan, J. A., Colm Hickey 2008b. Early action: Founding and furthering clubs — reappearance. — *Soccer & Society*, Vol. 9, No. 5, pp. 632–653
- Mangan, J. A., Colm Hickey 2008c. Pioneers and their influence: Playing the game. — *Soccer & Society*, Vol. 9, No. 5, pp. 654–670
- Mangan, J. A., Colm Hickey 2008d. Pioneering further afield: Beyond England. — *Soccer & Society*, Vol. 9, No. 5, pp. 690–726
- Mangan, J. A., Colm Hickey 2008e. Epilogue: Elementary schoolteachers — disappearance. — *Soccer & Society*, Vol. 9, No. 5, pp. 773–793

- Mehler, Andreas 2008. Political discourse in football coverage — the cases of Cote d'Ivoire and Ghana. — *Soccer & Society*, Vol. 9, No. 1, pp. 96–110
- Montague, James 2011. Guma Mousa survived Libya's civil war unscathed, but not the first half of a national team game in Tunisia. — *World Soccer*, December, pp. 22–26
- Ruiz, David 2010. Mahatma Gandhi — football legend. — *FIFA World*, October, pp. 50–53
- Russell, David 1999. Associating with football: Social identity in England 1863–1998. — Gary Armstrong, Richard Giulianotti (Eds.). *Football Cultures and Identities*. London: Palgrave, pp. 15–28
- Szymanski, Stefan, Andrew S. Zimbalist 2005. *National Pastime: How Americans Play Baseball and the Rest of the World Plays Soccer*. Washington: Brookings Institution Press
- Steavenson, Wendell 2006. Tunisia. — Matt Weiland, Sean Wilsey (Eds.). *The Thinking Fan's Guide to the World Cup*. New York—London—Toronto—Sydney: Harper Perennial, pp. 331–142
- Sugden, John Peter, Alan Tomlinson 2003. *Badfellas: FIFA Family at War*. Edinburgh—London: Mainstream Publishing
- Vidacs, Bea 2004. France in the Cameroonian football imagination. — Gary Armstrong, Richard Giulianotti (Eds.). *Football in Africa: Conflict, Conciliation and Community*. New York: Palgrave MacMillan, pp. 169–182
- Winner, David 2006 (2005). *Those Feet: An Intimate History of English Football*. London: Bloomsbury
- Yamada, Shoko 2009. "Traditions" and cultural production: Character training at the Achimota School in colonial Ghana. — *History of Education*, Vol. 38, No. 1, pp. 29–59

INDREK SCHWEDE (sünd. 1962) on lõpetanud Tartu ülikooli ajakirjanduse erialal 1989. aastal. Praegu ajakirja *Jalka* peatoimetaja ja Tartu ülikooli ajaloodoktorant.

VALDUR OHAKAS (1981)

SEKSUAALSUS JA HOMO SAPIENS

Mari Järvelaid

MIKS KÄITUVAD MEHED JA NAISED ERINEVALT?

*Kui me tahame lugeda tegudest, mis on
korda saadetud armastuse nimel, mille poole
me siis pöördume? Mõrvarubriigi poole.*

George Bernard Shaw

Et mehed ja naised elavad koos suurtes karjades nagu šimpansid ja bonobod, kuid mehed investeerivad oma järeltulijaisse nagu linnud (vt allpool), siis sõlmivad mehed ja naised abielu, et luua liit laste saamiseks, piirates sellega kolmandate isikute ligipääsu seksile ja lastesse investeerimisele. Kuna munarakk on peidetud naise kehasse, pole mees kunagi kindel, et järeltulija on tema oma. Mees kardab, et võib kulutada aega ja energiat teise mehe geene kandva lapse üleskasvatamiseks. Embrüo kasvab naise sees ja seetõttu ei saa mees loodet aidata, küll aga saab ta sel ajal viljastada teisi naisi. Naine võib aga sel ajal teha valiku mehe suhtes, lähtudes mehe valmidusest investeerida temasse ja lastesse. Mehed võitlevad omavahel, et naisi saada. Naised võistlevad omavahel, et saada mees, kes oleks rohkem valmis neisse ja lastesse investeerima. Kui mehed on valmis rohkem investeerima kui naised, siis tuleb päevakorda polüandria (ühel naisel mitu meest).

Algus eelmises numbris.

Kui ühel mehel on rohkem investeerida kui teistel (näiteks valitseb territooriumi; paljudel loomaliikidel saab võitja sel puhul endale kõik emased), siis on naistel kasulik seda meest jagada (polügüünia), ilma et igal naisel oleks oma mees. Naise minimaalne investering on suurem: üheksa kuud rasedust, hoolitsus vähemalt viienda eluaastani, kuid soovitatavalt täisealiseks saamiseni. Mehe minimaalne panus võib olla hetk seksi ja teelusikatäis spermat. Kui meeste panus on enam-vähem võrdne, siis muutub otsustavaks individuaalne tähelepanu ja parem on elada monogaamsena. Paljud linnuliigid on monogaamsed. Üks kolmandik tuvide ja pääsukeste ja ilmselt veel mõnede linnuliikide isaslindudest kasvatab teiste isaste järeltulijaid. Peale oma püsipaarilise viljastab isaslind meeleldi teisigi emaslinde, lootes, et ka need pojad jäävad ellu (ehk mõni teine isane aitab need üles kasvatada). Monogaamsetel lindudel on kaks eesmärki: saada poegadele parimad geenid ja parim hoolitseja. Nendel liikidel, kus isastel on suur osa investeerimises (poegade üleskasvatamisel), esineb isastel rohkem armukadedust, mis pole aga suunatud ainult isaste rivaalide, vaid ka emase vastu. Ta valvab emast, jälitab teda ja kopuleerub korduvalt. Isane väldib emaseid, kelle juures ta näeb märke kindlast partnerist.

Varem said rohkem naisi endale lubada vaid tugevad juhid ja head jahimehed. Kui tekkis põllumajandus ja inimesed jäid paikseks, saavutas polügüünia oma õitsengu. Despootlikud mehed viisid ellu oma seksuaalfantaasiad ja pidasid haaremeid sadade naistega, keda valvasid eunuhhid, et vältida teiste meeste spermat.

Polüandria on inimkultuuris märksa harvem nähtus. Seda esines sporaadiliselt eskimotel, kuid sageli olid mehed üksteise peale nii armukadedad, et tapsid üksteist (Koktvedgaard Zeitzen 2008). Tiibeti farmerite peredes abielluvad 2–3 venda korraga ühe naisega.²³ Lähtutakse meeste vajadusest, mitte naise unistusest omada mitut meest.

Enamik polügüünseid ühiskondi peab naisi importima. Selline ühiskond polegi alati naistele ei emotsionaalselt ega majandusli-

²³Vt www.tibettravel.org/tibetan-people/polyandry-in-tibet.html,
<http://anthropologistintheattic.blogspot.com/2009/10/when-brothers-share-wife-polyandry-in.html>

kult halb. Kui esitada küsimus, kas olla riigi presidendi kolmas naine või vaese ja harimatu mehe esimene naine, siis kumba eelistaks enamik naisi? Seadus, mis kehtestab monogaamia, on seega rikkamate ja vaesemate meeste vaheline kokkulepe — mitte kokkulepe naiste ja meeste vahel —, et minimeerida kulusid omavahelises võitluses naiste pärast. Polügaamsetes ühiskondades on naistel see eelis, et nende piiratud hulk teeb nad kalliks. Monogaamsetes sootsiumides on aga meestel võimalus iga paarikümne aasta järel lahutada ja uuesti noorema naisega abielluda. Mingis mõttes on see üks variant mitmenaisepidamisest.

Nagu öeldud, peavad mehed omavahel võistleva, et oma geene järgmisele põlvkonnale edasi anda, ja polügaamses ühiskonnas oli enne rasedumisvastaste vahendite kasutuselevõttu kindlaim viis lapsi saada võimalikult sageli kopuleeruda ja jätta naisesse võimalikult palju spermat, suurendades nii munaraku viljastamise tõenäosust. Seepärast on polügaamsetes karjades, kus elab rohkem kui üks isane, isastel suured munandid suurema hulga spermide ja seemnevedeliku tootmiseks. Kehakaaluga võrreldes on suurimad munandid šimpansidel (u 110 grammi), kes elavad paljudest isastest ja paljudest emastest koosnevas karjas, kus ühe järglase kohta on emasel keskmiselt 13 partnerit. Tegemist on selgelt spermasõjaga oma geenide edasiandmiseks, sest spermide hulk ejakulaadis sõltub munandite suurusest. Inimisastel on kehakaalu kohta keskmise suurusega munandid (u 43 grammi), kuid siiski suuremad, kui võiks oodata monogaamselt liigilt (Rolls 2007; Kandeel, Koussa, Swerdlhoff 2001).

Monogaamsed primaadid, nagu gibbonid ja tontkandlased, on väikeste testistega. Gibonid elavad üksmeeles ning isased ja emased on ühesuurused. Polügaamsed primaadid, nagu bonobod, kelle isaseid elab ühes rühmas koos palju, on suurte testistega ja kopuleeruvad sageli. Kuna emasel võib olla palju partnereid, ei tea ükski isane, kelle geenid sai endale järeltulija ja kas see on tema oma või mitte; seetõttu isased bonobod järeltulijaid ei tapa. Emased bonobod on “kergete elukommetega” ja isastel pole vaja üksteisega võistelda. Sperma on vagiinas viljastumisvõimeline mitu päeva, mistõttu munaraku viljastamise pärast konkureerib üheaegselt mitme isase sperma. Mida rohkem spermat isasel on, seda suurem on munaraku viljastamise võimalus. Seepärast ongi

bonobotel kehaga võrreldes nii suured testised. Gorillad seevastu elavad väikestes rühmades, kus on üks isane ja mitu emast. Isased võitlevad üksteisega emaste pärast ja on kaks korda suuremad kui emased, kuid testised on neil väikesed (28 grammi). Gorillad on bonobotest neli korda suuremad, kuid nende testised on neli korda väiksemad, sest gorilla haaremis pole emasel võimalust mõne teise isasega seksida. Gorilla spermal pole vaja teiste isaste spermaga võistelda.

MITUT PARTNERIT TAHTA?

Mees võib saada rohkem järeltulijaid rohkemate naistega paaritundes, kuid naine rohkem järeltulijaid rohkemate meestega ei saa: ta sünnitab korraga ikka ainult ühe mehe lapse. Võimul olevad (rikkad) mehed võivad endale lubada mitut naist, seda aktsepteeritakse enam kui 80% inimkultuurides. Mormoonidel keelustati 19. sajandi lõpus mitme naise omamine, kuid ometi on neil tänapäevani polügüünsed abielud.²⁴

Psühholoog David Buss uuris tudengite stereotüüpe ja selgitas välja, et naistudengid soovivad järgmiseks kuuks 8–10 partnerit, järgmiseks kaheks aastaks üht partnerit ja kogu elu jooksul 4–5 partnerit, mehed seevastu kaht partnerit järgmiseks kuuks, kaheksat järgmiseks kaheks aastaks ja 18 elu jooksul. Kui ta aga tudengitelt küsis, kui pikka aega peaks tuttav olema, et seksida, siis vastasid naistudengid, et ilmselt aasta või rohkem, ja kindlasti mitte, kui see aeg on nädal või vähem. Mehed vastasid “ilmselt jah”, kui tunneks naist nädala. Sellist tutvuse pikkust, mille korral mehed kindlasti poleks nõus seksima, ei saanud tuvastada, sest Bussi küsitluses tunniskaala puudus.

²⁴Vikipeedia kirjutab selle kohta: “Üheks kõige enam mormoonidega seostatud kombeks on polügaamia (täpsemalt mitmenaisepidamine ehk polügüünia), kuid Viimse Aja Pühade Jeesuse Kristuse Kirik loobus ametlikult sellest juba 1890. aastal. Mitmed väiksemad fundamentalistlikud mormoonide ühendused jätkavad riiklikke seadusi trotsides siiski mitmenaisepidamise praktiseerimist” (<http://et.wikipedia.org/wiki/Mormoonid>).

Inimeste seksuaalkäitumine on evolutsiooniliselt ebatavaline kohastumine: kõiges muus on inimese organism suunatud tasakaalu säilitamisele, kuid seksuaalfunktsiooni puhul kehtib põhimõte “mida rohkem, seda uhkem”. Mida rohkemate partneritega mees seksib, seda suurem on võimalus palju järeltulijaid saada, ja seda pole kunagi liiga palju. Nii on evolutsioon andnud meestele piiramatut isu partnerite järele. Igapäevaelus on enamikul meestel siiski vähe võimalust oma isu rahuldada. Erandiks on vahest need, kes on piisavalt amoraalsed, rikkad, ilusad ja kuulsad. Näiteks Wilt Chamberlaini partnerite arvuks on pakutud u 20 000, mis aga tähendab, et 20 000 pole veel piir (Pinker 1997).

Meeste seksuaalkäitumist määrab vaikiv kokkulepe ühiskonnas. Seksuaalse mitmekesisuse otsinguga kaasnevad tegelikult elus lugematud kehalised, emotsionaalsed ja õiguslikud ohud. Ilmselt parim võimalik variant on olla (õppida olema) seksuaalselt rahuldatud ühe naisega.

MIDA TEAME SEKSI ANATOOMIAST JA FÜSIOLOOGIAST?

Seksianatoomia kujutamise isa on Leonardo da Vinci (1452–1519). Joonisel “Suguühne” (vt joonis 2) seksuaalvahekorra anatoomiast on ta kujutanud sperma sirgjoonelist laskumist ajast naise vagiinas paiknevasse mehe sugutisse mööda seljaajus olevat kanalit. Naise rinnanibust suundub juha emaka juurde. Leonardo da Vinci joonis peegeldab toonaseid arusaamu. Kuigi ta oli sooritanud arvukalt lahanguid, kujutab ta selgroost peenise juurde viivaid juhasid, mida tegelikult olemas ei ole. Põhjuseks oli ilmselt Vana-Kreeka autoritest Galenosest ja Hippokratesest mõjutatud usk, et olemasolul on kaks alget. Üks neist nõristub munanditest ja teine, hinge kandev alge, selgroost (Bishop 2001).

Järgmine publitseeritud ja ajalukku läinud uurimus mehe ja naise genitaalidest suguühne ajal avaldati alles 1933. aastal. Selle autoriks oli Robert Dickinson, pildid joonistas R. S. Kendall. Nagu nüüdseks on selgunud, ei vastanud ka need tegelikkusele.

1966. aastal ilmus William Mastersi ja Virginia Johnsoni klassikaks saanud teaduslik uurimus seksuaalvahekorra ja orgasmi

Joonis 2. Leonardo da Vinci. “Suguühne” (u 1493).

füsioloogiast, mis põhines 10 000 suguühne jälgimisel, kus kasutati nii “otsest vaatlust” — günekoloogilist peeglit — kui ka bimanuaalset palpatsiooni²⁵ uurimaks seda, mis toimub naise kehas suguühne imiteerimise ajal kunstpeenise. Uuringus osales 382 naist vanuses 18–78 eluaastat ja 312 meest vanuses 21–81 eluaastat. Huvi ulatust näitab tõik, et raamatu tiraaž müüdi läbi kolme päevaga, kuigi tegemist oli puhtalt teaduskirjanduse rubriiki kuuluva teosega.

Meditiinitehnika areng 20. sajandi lõpukümnenditel andis võimaluse täpsemate andmete saamiseks. Kõigepealt said arstid enda käsutusse ultraheliaparaadi, kuid ühes 1992. a avalda-

²⁵S.t kahe käega sooritatav komplus. *Toim.*

tud uurimuses pidid autorid nentima, et neil oli õnnestunud saada vaid suhteliselt viletsa kvaliteediga pildimaterjali. Ultraheliaparaadiga saadud kujutistest märksa kvaliteetsemaks osutusid magnetresonantsülesvõtted, mis olid selgemad ja anatoomiliselt palju täpsemad.

Magnetresonantsi abil oli varem tehtud mustvalgeid pilte professionaalse laulja kõrist ja suust laulmise ajal. 1991. aastal said neist piltidest innustust Groningeni ülikooli günekoloog Willi-brord Weijmar Schultz ja ta kolleegid füsioloog Pek van Andel, antropoloog Ida Sabelis ja radioloog Eduard Mooyaart, kellele meenus kohe ka Leonardo da Vinci joonis. Nad otsustasid kontrollida, kas oleks võimalik magnetresonantsmeetodil jäädvustada tegelikku suguahti. Selleks ajaks oli magnetresonantsi abil edukalt tehtud ülesvõtteid ka erektsioonihäire all kannatavate patsientide peenistest. Artikkel nende tehtud katse üksikasjaliku kirjeldusega ilmus mainekas meditsiiniajakirjas *British Medical Journal* 1999. aastal (Schultz *et al.* 1999). Esimene uuring tehti tegelikult juba 1992. aastal, kuid toonane magnetresonantsiapparaat nõudis kvaliteetse pildi saamiseks vähemalt 52-sekundilist paigalpüsimist, mis on seksuaalvahekorra ajal raskesti täidetav ülesanne. Üks paar tuli sellega küll toime, kuid ikkagi saadi kehva kvaliteediga pildid paljude liikumisest tingitud moonutustega.

Kui 1998. aastal sai Hollandis kättesaadavaks sildenafil (Viagra), otsustati teha korduseksperiment. Sildenafil võimaldas meestel saavutada piisavalt pikaajalist erektsiooni heade ülesvõtete saamiseks, ja et vahepeal oli ka aparatuuri täiustatud, õnnestus saada kvaliteetsed pildid. Misjonäripoosis tehtud ülesvõtte näitas, et suguuhte ajal on erekteerunud peenis bumerangikujuline, 120-kraadise nurga all suguti juure suhtes ja peaaegu paralleelne naise selgrooga. Tegelikult teavad kõik günekoloogid, et vaginaalset palpatsiooni ei saa teha sirgete sõrmedega. Hämminguga nägi Schultz koos kolleegidega, et suguti rippuval osale andis suguuhte ajal oluliselt, 1/3 võrra pikkust juurde muidu kehas peidus olev korgatskeha juureosa, nii et ülesvõttel oli peenise pikkuseks 22 cm. Selgus, et peenis saavutab maksimaalse pikkuse vahetult enne ejakulatsiooni. Ühtlasi sai hiljem selgeks, et Mastersi ja Johnsoni väited selle kohta, et suguuhte ajal suurenevad emaka mõõtmed 50–100%, ei pea paika.

Hollandi teadlastel õnnestus seega uurida mehe ja naise genitaalide koostööd suguuhte ajal ja pärast ejakulatsiooni naise orgasmis ajal ja ilma orgasmita, mis oli kahtlemata raske ja vastuoluline teadusuuring nii eetilise seisukohast kui ka tehniliselt ja sotsiaalselt. Seda, kui keeruline on saada uut teaduspõhist teadmist selle elule alust paneva ürginstinkti füsioloogia ja anatoomia kohta, näitab asjaolu, et kaheksast kirjeldatud uuringus osalenud paarist vaid üks — tavaelus töötasid nad tänavaakrobaatidena — oli võimeline kompuutertomograafis ilma sildenafilita täiuslikuks suguuhteks.

*

Homo sum, humani nihil a me alienum puto!
(Olen inimene ja miski inimlik pole mulle võõras!)

Roomlane Publius Terentius (190–159 eKr)

Mis eile oli kõigiti loomulik, võib täna olla taunitav. Kui vaadata inimese seksuaalfunktsiooni teadusliku ja arstliku käsitluse muutust 20. sajandi jooksul, siis on siin märksõnadeks süüfilise penitsilliiniravi leiutamine 1947. aastal, rasestumisvastaste tablettide ehk nn antibeebipillide müügiletulek 1963. aastal, HI-viiruse kiire levik alates 1981. aastast ja Viagra müügiletulek 1998. aastal. Arstidele tähendas iga uus võimalus ühtlasi paradigmuu muutust arsti ja patsiendi suhetes.

Enne 1960. aastate nn seksuaalrevolutsiooni oli seksiteema tabu ja inimeste seksuaalkäitumist reguleerisid nii riik kui kirik rangete väliste piirangutega. Abielud olid tavaliselt kas vanemate kavandatud või n-ö hädamaandumised pärast soovimatut rasestumist. Teaduslikud arusaamad olid väga piiratud, valdavalt oli tegu vaid empiirilise kogemusega. Arstid oma patsientide intiimelu vastu üldiselt huvi ei tundnud ning piirdusid suguhaiguste raviga ja raseduse jälgimisega. Inimese seksuaalfunktsiooni ja -käitumise tegelesid ainult psühhiaatrid, mõnikord ka uroloogid. Teistel polnud põhjust uudishimutseda.

Kui 1960. aastate alguses said kättesaadavaks antibeebipillid, andis see naistele võimaluse soovimatut rasedust vältida. Sellega olid kadunud kaks peamist seni seksi kammitsenud põhjust: süüfilis oli saanud kiiresti ravitavaks ja soovimatu ra-

sedus välditavaks. Uus põlvkond asus piire kompima ja tabusid kummutama. Ühe 1960. aastatest pärit idee järgi pidi mehe ja naise vahel olema elukestev intensiivselt erootiline, vastastikku nauditav, süütundevaba ja emotsionaalselt avatud monogaamne paarisuhe. Alternatiiv sellele oli intensiivselt erootiline, vastastikku nauditav, süütundevaba ja emotsionaalselt avatud kõik-magavad-kõigiga-suhe. Tegelikuses järeleproovimisel osutusid mõlemad variandid utoopiaks ja sama müütiliseks kui Eedeni aed.

Põhja-Ameerikas ja Lääne-Euroopas alanud seksuaalrevolutsiooni ja hipiliikumisega samal ajal algas inimese seksuaalfunktsiooni teaduslik uurimine, et paremini mõista inimeste seksuaalkäitumist kui normi. Tekkis teaduspõhine teadmine meeste ja naiste seksuaalkäitumisest ja -funktsioonist. Maailma Terviseorganisatsioon kuulutas 1975. aastal seksi inimõiguseks. Kuid kuni 1980. aastateni polnud kombeks, et arstid oleksid inimese seksuaaltervise vastu vähimatki huvi tundnud, ja ka patsiendid ise ei pöördunud selliste küsimustega arsti poole. Tõsiste hädade korral tegelesid probleemiga ikka kas psühhiaatrid või uroloogid.

Ent kui pärast ligi neljakümneaastast pausi hakkas inimeste vabamat seksuaalkäitumist piirama surmavat immuunpuudulikkust tekitav sugulisel teel leviv viirus, tuli arstidel hakata patsientidelt küsima, kellega ta seksib ja kuidas seda teeb — kas ta kasutab kondoomi. Alates 1981. aastast on aidsi tõttu elu kaotanud üle 27 miljoni inimese. Seksile hakati jälle vaatama kui potentsiaalsele riskikäitumisele. Aktuaalseks muutus topeltkaitse — kondoom nakkuse ja antibeebipillid raseduse vältimiseks. Kas seks patsiendile ka rahuldust pakub, see veel arste ei huvitanud. Immuunpuudulikkust tekitava viiruse vastaste tõhusate ravimite väljatöötamine võttis aega ligi veerand sajandit, kuid hirm tapva viiruse ees mõjutab inimeste seksuaalkäitumist veel pikka aega.

Uus halb üllatus tabas arste 2003. aastal, mil diagnoositi esimesed muidu troopikas levinud *Lymphogranuloma venereum*'i juhud (Plettenberg *et al.* 2004). Arstide esialgne lootus nakkuse levikule kiiresti piir panna hajus kõigist pingutustest hoolimata. Nakkus levis eelkõige meestega seksivate meeste hulgas ja arstid said kuulda, et Lääne-Euroopa riikides osalevad homoseksuaalsed mehed aktiivselt klubilises nädalalõpu-seksiturismis, kus tegemist on nn pimeseksiga: omavahel seksivad mehed üksteist ei tunne.

Ühel nädalavahetusel ollakse näiteks Berliinis, järgmisel Roomas ja seejärel juba Londonis. Nakkus levis ka Põhja-Ameerikas. Olu-korda komplitseerib nakkuse küllaltki pikk peiteaeg, ja enne oma haigusest teadlikuks saamist on nakatunud mehed jõudnud selle juba edasi anda — kellele, seda ei teata sageli isegi. Positiivne on siiski see, et toimivad ravimid on olemas, nii et kui arsti juurde minekuga mitte venitada, on võimalik eluohtlikke ja ebameeldivaid tüsistusi vältida.

Päris viimasel ajal tuleb üha sagedamini teateid ravimiresistentse gonorröa tüve levikust (Blue 2011). See annab märku, et antibiootikumide kättesaadavaks muutumisega tekkinud veendumus, nagu suudaksid arstid inimese igast nakkusest terveks ravida — tuleb vaid õiges annuses õiget preparaati manustada —, võib alusetuks osutuda.

UUS PARADIGMA ARSTI-PATSIENDI SUHETES: VIAGRA-AJASTU

Uus paradigmuuutus sai alguse 1998. aastal, kui tulid müügile PDE5 inhibiitorid (sildenafil, tadalafil, vardenafil, avanafil, udenafil, mirodenafil), mille tuntuim kaubamärk on Viagra. Sellele järgnenud aega võibki nimetada Viagra-ajastuks. Sildenafil sünteesisid ravimifirma Pfizer keemikud Inglismaal, ot-sides tegelikult uut tõhusamat vererõhku alandavat südame is-heemiatõve ravimit. Kliiniline katsetus näitas, et ravim mõjutab vererõhku vähe, kuid tekitab märgatava peenise erektsiooni. Nii jätkati ravimifirmas sildenafili turuletoomist juba erektsioonihäire ravimina ja 1996. aastal võeti sellele ka patent. Müügiluba Viagra nime all saadi 27. märtsil 1998. Tegemist oli esimese suukaudselt manustatava ravimiga erektsioonihäire vastu. See saavutas kiiresti ülemaailmse kuulsuse ja populaarsuse: seitsme aasta jooksul pärast müügiletulekut olid arstid kirjutanud sildenafili retsepti rohkem kui 23 miljonile mehele. Ainuüksi USAs elab tõenäoliselt üle 30 miljoni erektsioonihäirega mehe (Feldman *et al.* 1994), maailmas aga üle 150 miljoni (Aytaç, McKinley, Krane 1999). Vanuse kasvades suureneb ka erektsioonihäire levimus. Näiteks 18–29-aastastest meestest on uuringute järgi erektsioonihäire 7%-l (Laumann, Paik, Rosen 1999), 76–85-aastastest

aga kuni 85%-l. Peale selle näitavad uuringud, et üle 18-aastaste erektsioonihäirega meeste seas on vähemalt kahel mehel kolmest kaasuva haigusena kas kõrgvererõhutõbi, hüperlipideemia, diabeet või depressioon (Seftel, Sun, Swindle 2004). Sildenafilil ravib edukalt mitmesuguse etioloogiaga erektsioonihäireid, nii psühhogeenset, orgaanilist kui ka segaetioloogiaga.

Kuna Viagra annab võimaluse edukalt ravida seksuaaldüsfunktsiooni, hakkasid ka arstid oma patsientidelt esmakordselt küsima, kas nad on oma seksuaaleluga rahul. Samuti hakati intensiivselt uurima seksuaalfunktsiooni häirete esinemist. Juba esimestest avaldatud uuringutest oli näha, et häireid seksuaalfunktsioonis esineb väga sageli, naistel sagedamini kui meestel (vastavalt 43% ja 31%), ning et rahulolu seksuaaleluga on otseses seoses subjektiivselt tajutud elukvaliteedi ja tervise (Laumann, Paik, Rosen 1999). Seejuures ei tohi tähelepanuta jätta, et ühe partneri häired seksuaalfunktsioonis mõjutavad ka teise partneri seksuaalelu kvaliteeti.

Tänu sildenafili edule ja üha parematele tehnilistele uurin-guvõimalustele on kasvanud nii akadeemiline, kliiniline kui ka ravimitööstuse huvi seksuaalfunktsiooni uurimise vastu. Teadmised on nii kiiresti edenenud, et praegu võib julgelt väita: võimalused seksuaalfunktsiooni häirete edukaks raviks on olemas ja enamik patsiente võiks abi saada juba esmatasandi arstiabist.

Ajas ei ole muutunud mitte ainult meditsiini suhtumine seksuaalfunktsiooni, vaid ka meeste ja naiste eelistused partneri valimisel. Iowa ülikooli sotsioloogide uuringu järgi oli 1939. aastal meeste esmatähtis, et partner oleks usaldusväärne ja abielu korraldataks praktilistest kaalutlustest lähtudes. Abiellumist armastusest või vastastikusest külgetõmbest peeti rumaluseks ja mõnikord ka ohtlikuks. Vooruslikkus oli tähtsam kui intelligent-sus. Meeste esimeseks eelistuseks oli lahke olekuga naisolevus, kes oskas köögis hästi toimetada. Naised eelistasid aga emotsio-naalselt stabiilset, usaldusväärset ja suurte ambitsioonidega meest. Armastus ja seksuaalne külgetõmme ei mahtunud esimese viie soovitud omaduse hulka kummalgi. 2008. aastaks oli mõlemal sugupoolel partneri valikul tähtsuselt esikohale tõusnud vastastikune külgetõmme ja armastus. Nii otsivad mehed nüüd armastust, tarkust ja ilu, kusjuures naise hea palk pole samuti liiast.

Uuringu tulemusi analüüsinud teadlased ütlesid kokkuvõtteks, et tänapäeva naine tundub kergemini andestavat, kui talle unustatakse tuua šokolaadi ja lilli, tingimusel et partnerit tajutakse armastava, seksuaalselt külgetõmbava, usaldusväärse, emotsionaalselt stabiilse ja haritud, kodu ja lapsi armastava mehena. Viimasele kohale on kukkunud vooruslikkus, vähetähtsad on ka sarnased poliitilised vaated ja ühiskondlik staatus.²⁶

SEKSUAALFUNKTSIOON ARSTIDE UURIMISOBJEKTINA

Erektsioon

Isegi selline näiliselt lihtne bioloogiline nähtus nagu erektsioon on tegelikult kesk- ja perifeerse närvisüsteemi keeruka koostöö tulemus, millele avaldavad mõju psühholoogilised tegurid, veresoonte seisund, vanus, tarvitatud ained ja palju muud. Veel 1997. aastal ilmunud inimese füsioloogia õpikus (Schmidt, Thews 1997²⁷) on kirjutatud: “Teadmised genitaalreflekside kohta mehel, eriti aga naisel, on veel väga puudulikud” — hoolimata sellest et see on huvitanud inimesi aegade hämarusest saadik. Meenutagem kas või Leonardo da Vincit või meie lähemalt Ludvig Puuseppa (1875–1942), üht neurokirurgia rajajat ja Tartu ülikooli neurokirurgia professorit, kes kaitses 1902. aastal doktoriväitekirja ajukeskustest, mis reguleerivad suguti erektsiooni ja seemnepurset, ning avaldas 1922. aastal teose *Der Blutkreislauf im Gehirn beim Koitus* (Vereringe ajus suguuhte ajal).

Selleks et defineerida haigust, tuleb teada normi. Kui suur on õige suurusega peenis? Siin peab kõigepealt kummutama väite, et mida suurem, seda parem. Naised ei vaja liigsuurt peenist, pigem on see meeste omavahelise uhkustamise objekt ja pornofilmi ampluaa. Elu on midagi muud. Hunter Wessells on koos kolleegidega analüüsinud 17–91-aastaste meeste peenise mõõtude kohta avaldatud uurimusi (Wessells *et al.* 1996). Lõtvunud suguti

²⁶Vt www.sciencedaily.com/releases/2009/02/090205182737.htm.

²⁷Originaali esmatrükk ilmus 1983. a. *Toim.*

keskmine pikkus jäi vahemikku 8,85–10,7 cm ja jäigastunud suguti keskmine pikkus vahemikku 12,89–15,5 cm. Selle põhjal arvas Wessells kolleegidega normaalsete hulka kõik mehed, kellel rahuolekus on peenis pikem kui 4 cm ja erekteerunult vähemalt 7,5 cm. Munandi suuruseks on imikueas 1–3 cm³ ja täiskasvanuna 15–30 cm³.

Mehe seksuaalfunktsiooni füsioloogia on nii dubleeritud,²⁸ et siin pole veel olemas lõplikku tõenduspõhist teadmist. Ikka ja jälle tuleb mõni täpsustus, mis annab parema võimaluse mõista seda looduse järjepidevuse tagamise abivahendit, omamoodi looduse imet. Sageli saadakse uutest seksuaalfunktsiooniga seotud retseptoritest ja mediaatoritest teada pärast uute ravimite kasutuselevõttu. Nii näiteks on kahtluse all varasem arvamus, et seksuaalkihu moduleerimisel toimivad androgeenid vaid tsentraalselt. Nüüd on teada, et on olemas niihästi androgeenitundlikud kui ka androgeeni suhtes mittetundlikud erektsiooni reguleerivad närviendid. Nii pole omavahel alati seotud testosterooni hulk ja erektsioonihäire (Kandeel, Koussa, Swerdloff 2001).

Seksuaalse erutusega kaasneb meestel hulk psühholoogilisi, närvi, veresoonte ja lokaalseid muutusi. Seksuaalse erutuse kirjeldamisel on enim kasutatud leidnud kolm klassifikatsiooni. Levinuim neist on Kolodny, Mastersi ja Johnsoni käsitus (1979), milles psühho-seksuaalset vastust kirjeldatakse neljafaasilise tsükliks: erutus, platoo, orgasm ja taandumine. Räägitakse ka erektsioonist, emissioonist ja ejakulatsioonist ning orgasmist. Seejuures on orgasm kogu organismi reaktsioon, mil skeletilihaste tahteline kontroll suurel määral kaob. Sellele järgneb taastumise periood.

²⁸Mehe seksuaalse erutuse regulatsioon toimub autonoomse ja somaatilise närvisüsteemi koostöös. Peenise tundenärv, nii sümpaatilised kui parasümpaatilised, lähtuvad seljaaju ristluupiirkonnast. Ereksiooni eest kannavad hoolt põhiliselt parasümpaatilised närv, sümpaatilised reguleerivad orgasmijärgset vere äravoolu ja peenise lõtvumist. Ereksiooniga seotud kõrgema närvisüsteemi keskused paiknevad ajukoores, poolkeradevahelisel alal ja limbilises süsteemis. Autonoomse närvisüsteemi kõigi üksuste tegevus toimub retsiprookselt, s.t ühe üksuse aktiveerumisega kaasneb teise pärssitus (Kandeel, Koussa, Swerdloff 2001).

Meestel kulgevad need faasid üldiselt stereotüüpelt, väheste individuaalsete variatsioonidega (Schmidt, Thews 1997).

G-punkt

Seksuaalse erutuse ajal võivad füsioloogilised muutused genitaalides tekkida niihästi reflektorselt, suguelundite retseptorite ärritamise tulemusena, kui ka tsentraalselt ehk puhtpsühhoogenselt. Naise sisemistes suguelundites algab 10–30 sekundit pärast aferentset või psühhoogenset stimulatsiooni mukoidse vedeliku transudatsioon²⁹ läbi tupe lameepiteeli. Transudatsioon tekib üldise venoosse paisu tagajärjel tupe seinas (Schmidt, Thews 1997: 372–373) ja võib ulatuda mahuni, mida saab võrrelda meeste ejakulatsiooniga. Transudatsiooni täpne mehhanism on seni suurel määral tundmatu. See on andnud alust spekulatsioonideks nn g-punkti üle; seniajani vaieldakse, kas see on üldse olemas või kas see on olemas kõikidel naistel. Oma nime on g-punkt saanud Saksa günekoloog Ernst Gräfenbergi (1881–1957) järgi, kes 1950. aastal avastas enda kinnituseks naistel selle erogeense tsooni. G-punkti mõiste on käibel alates 1981. aastast.

Sagedasim probleem meestel

Kõige sagedasemaks seksuaalfunktsiooni häireks meestel on enneaegne seemnepurse. Normaalselt on 17.–18. eluaastaks 75% meestest võimelised ejakulatsiooni kontrollima. Nii ongi see probleemiks pigem noorte meeste hulgas ning leitud on seos ärevuse ja sassis peresuhetega. See on ka kaasuv ärajäämanäht näiteks opiaatide tarvitamise lõpetamisel (Kandeel 2011). Alates sellest, kui varajast ejakulatsiooni esmakordselt 1887. aastal meditsiinikirjanduses kirjeldati, on selle kohta ilmunud mitmesuguseid teooriaid, kohati isegi vastandlikke. Kui esialgu käsitati enneaegset ejakulatsiooni iseäraliku anomaaliana, siis 20. sajandi esimesel poolel usuti, et tegemist on peamiselt psühholoogilise probleemiga. Sándor Ferenczi ja Karl Abrahami

²⁹S.t vereseerumi imbumine läbi veresoonte kudedesse ja kehaõntesse. *Toim.*

esimeste psühhoanalüüsi käsitlevate teoste ilmumise järel 1908. ja 1917. aastal peeti enneaegset ejakulatsiooni neuroosi sümptomiks, mida tuleb ravida psühhoanalüüsiga, et lahendada neuroosi arvatavaks põhjuseks olevat konflikti alateadvuses. 1943. aastal eitas Saksa endokrinoloog Bernhard Schapiro enneaegse ejakulatsiooni tekkepõhjuseks neuroosi ja liigitas selle psühhosomaatiliste haiguste hulka. Ta näitas, et oma osa mängivad nii bioloogilised kui psühholoogilised tegurid ja — olles sellega ajast ees — soovitas raviks kasutada anesteetilise toimega võideid, et ejakulatsiooni edasi lükata. Ühtlasi liigitas Schapiro enneaegse ejakulatsiooni esmaseks ehk eluaegseks ja teiseks ehk omandatuks.

William Masters ja Virginia Johnson avaldasid 1970. aastal arvamust, et enneaegne ejakulatsioon on õpitud käitumine ja sellest ülesaamiseks on järelikult vaja käitumisteraapiat. Ravimeetodiks soovitasid nad nn lõpeta-alusta-masturbatsioonitehnikat, mida esmakordselt kirjeldas inglise uroloog James Semans 1956. aastal. Läbimurre probleemi tekke mõistmises ja ravivõimaluste otsimises tuli 1990. aastate keskel, kui kasutusele võeti serotoniini tagasihaarde inhibiitorid (algselt depressiooni raviks). Algas neurobioloogilise käsituse ajajärk ja ravivõimaluste otsimine (Waldinger 2008).

Nüüd tekkinud ka konkreetne küsimus, kus läheb piir normi ja häire vahel. Praeguse jaotuse kohaselt on seksuaalfunktsiooni häired psühhiaatriate diagnoosida ja ravida. Psüühika- ja käitumishäirete rahvusvahelise klassifikaatori (RHK-10) järgi tähendab seksuaalfunktsioon seda, et inimene ei suuda osaleda seksuaalsuhetes nii, nagu ta sooviks. Võimalik on huvi, naudingut või edukaks seksuaalsuhteks vajalike füsioloogiliste reaktsioonide puudumine või orgasmi juhtimise või kogemise vaegsus. Seksuaalsed reaktsioonid on psühhosomaatilised protsessid ning ka düsfunktsiooni tekkimises osalevad tavaliselt nii psüühilised kui ka somaatilised tegurid. RHK-10 diagnoosi F52.4 määratluse järgi on enneaegne ejakulatsioon võimetus vajalikul määral kontrollida ejakulatsiooni seksuaalse vahekorra ajal nii, et mõlemad partnerid saaksid rahulduse. Raskematel juhtudel võib ejakulatsioon tekkida enne peenise tuppe sisenemist või isegi enne erektsiooni.³⁰

³⁰Vt www.kliinikum.ee/psyhhaatriakliinik/lisad/ravi/RHK/F5.htm.

Tegelikult jätab see definitsioon õiguse subjektiivse kogemuse najal otsustada, kas tegemist on normi või enneaegse ejakulatsiooniga. Kliinilised uuringud on näidanud, et 90%-l enneaegse ejakulatsiooniga meestest toimub seemnepurse ühe minuti jooksul pärast penetratsiooni (peenise sisenemine tuppe). Tegemist pole eluohtliku häirega ja nii ongi diagnoosi aluseks pigem rahulolu oma seksuaaleluga kui stopperiga võetud aeg. Selleks et uurida ühe minuti paikapidavust diagnostilise kriteeriumina, tehti viies riigis lisauuring, milles juhuvalimis osales kokku 491 meest. Keskmiseks ejakulatsioonini jõudmise ajaks saadi 5,4 minutit (vahemikus 0,55–44,1 minutit). Saadi kinnitust, et tavapopulatsioonis on alla üheminutine aeg liiga lühike ja seda võib käsitada enneaegse ejakulatsioonina (Waldinger 2008).

Kuigi looduse loodu pole mitte alati ideaalne, on sel alati oma põhjus ja eesmärk. Nii võib küsida, et kas lihtsamalt ei saaks. Kui nüüd selle pilguga vaadata genitaalide anatoomiat ja füsioloogiat, siis on kõik see pandud teenima sperma võitlust munaraku viljastamise nimel. Kuigi oleme harjunud, et inimene on monogaamne, on ta siiski karjaloom ja alati rühmadena koos elanud. Kuna inimlaps on sündides abitu, vajab ta teiste imetajatega võrreldes märksa pikaajalisemat investeringut, selleks et nii bioloogiliselt kui sotsiaalselt täiskasvanuks saada. Ema ehk naise investering on siin määrav, seetõttu on imetajatele tüüpiline, et naine otsib lapse isaks ehk munaraku viljastajaks terve ja vitaalse mehe seemnerakku, mehed aga võitlevad omavahel naiste pärast. Lapse täiskasvanuks saamine on pikaajaline protsess põhiliselt seetõttu, et vastsündinu kolju suurus seab piirid aju sünnieelsele arengule: sündiva lapse pea peab naise sünnitusteedest läbi mahtuma. See on kompromiss kahel jalal käimisele, mis nõuab kitsast vaagnat. Seetõttu kestabki rasedus inimesel üheksa kuud vajaliku 21 asemel, sest muidu sünniks küll laps, kes kohe kõnniks, kuid siis ei mahuks lapse pea enam sünnitusteedest läbi. Et inimlaps vajab hoolitsust võrdlemisi pika aja vältel, siis on ellujäämiseelne ja ühtlasi eelis oma vanemate päriliku materjali edasikandmisel neil lastel, kellesse rohkem investeeritakse (nt toitu, eluaset, kaitset, õpet).

Inimesi on võrreldud luikedega, kes elavad küll koloonias, kuid siiski pikaajalistes paarides ja investeerivad koos järeltuleva põlve üleskasvatamisse. Kui aga teadlased DNA-proovide abil uurisid,

kas poegade eest hoolitsev isasluik on ka nende poegade isa, siis selgus, et ligi kolmandikul juhtudel on selleks mõni teine isasluik. Iga kolmas emaslind oli seega munaraku viljastajana ja poegade üleskasvatjana eelistanud eri isaslinde. Ka pääsukeste DNAd uurinud Fischer leidis, et igal kolmandal juhul olid geneetiline isa ja poegi toitev isa erinevad (Fischer 1958).

Näide kulutustest, mida tehakse emase võlumiseks, on paabulinna saba, mis ju tegelikult on isaslinnu igapäevaelus üsna tülikas lisand, kuid annab emasele selge märgi, et nii suure ja silmatorkava sabaga ellu jääv isane on tugev, osav ja tark ning tema pojad on tulevikus ilmselt samade omadustega ja olelusvõitluses edukad geneetilise materjali edasikandjad.

Selles spermavõitluses on eelis suuremate munandite ja peenisega isenditel, kuna munandi suurus ja ejakulaadis sisalduvate spermide hulk on omavahel korrelatsioonis — mida suurem, seda rohkem (Simmons *et al.* 2004). Sellesse võitlusesse on aga alates 20. sajandi teisest poolest sekkunud antibeebipillid ehk kontratseptsiooni kasutamise praktika ja kunstlik viljastamine, mis laseb naisel teha iseseisvaid valikuid ja looduse loodud meestevahelisest spermavõitlusest mööda minna. Moodsas maailmas on seega munandite suurus kaotanud oma varasema tähtsuse. “Luigeemasid”, kes lasevad munarakke viljastada ühel ja pojad üles kasvatada teisel isasel, on ka inimeste hulgas ja kirjanduse andmetel on sellise praktika levik väga varieeruv, kõikudes vahemikus 2–12% sõltuvalt kogukonnas levinud kultuurist (Rolls 2007: 371). Arenenud riikides elavatel tänapäeva naistel on võimalik spermapangast oma eelistustele vastav doonor valida, tegemata ise jõupingutusi, et “see õige” üles leida ja temaga paarituda. Kas see ka inimeste olemust muudab, saame teada alles paljude põlvkondade järel. Enamik maailma naisi elab tänapäeval siiski veel ilma kunstliku viljastamise ja ka antibeebipillideta.

*

Gümnaasiumi viimases ajalootunnis, tahtes anda eluks juhtnööre, ütles meesõpetaja:

“Noh poisid, nüüd üks nõuanne eluks: on ka hesuguseid naisi — ühtedega magatakse ja teisi armastatakse.”

Mäletan, et tõstsin käe:

“On olemas ka naisi, kes ise armastavad.”

“Nojah, sellest ei tea ma midagi.”

Hannele Koivonen, Madonna ja hoor

Inimese käitumist suunavad sisemised autasud. Teatud käitumist premeeritakse: vallanduvad endorfiinid ehk nn mõnuained, kogetakse naudingut ja heaolutunnet, mis paneb seda üha uuesti otsima. Selleks et inimene ei saaks pikalt mõnulema jääda, on mõnutunnet antud lühikeseks ajaks. Üks selliseid autasusid on orgasm. Kui naine seda ei saa või saab selle üle minuti enne ejakulatsiooni, jääb naise kehasse vähe spermat. Juhul kui naine saab orgasmi vähem kui minut enne ejakulatsiooni või kuni 45 minutit pärast seda, jääb emakakaela limaskestast pidama märksa rohkem sperme ja need ei voola koos ejakulaadiga välja. Sellisel juhul on viljastumisvõimalus kaks korda suurem. Seega on orgasmi üks eesmärke anda naisele võimalus munaraku viljastumist mõjutada (Rolls 2007: 372). Monogaamia pole ilmselgelt olnud meie esivanematele omane; elati rühmades ja polüüünia on see, millele inimese seksuaalfunktsioon on kohastunud. Evolutsiooni jooksul on alati toimunud sperma võitlus teise mehe spermaga munaraku viljastamise pärast. See, et naine ei vaja refraktaarset perioodi, vaid võib korduvalt orgasme saada, on kohastumus polüandriliseks suhteks. Mehel on piiratud kogus spermat ja ejakulaati. Mida atraktiivsem tundub naine, seda rohkem on ejakulaadis spermat. Kuid olemaks kindel, et eelmise mehe sperma eelist ei saaks, tuleb see kõigepealt eemaldada. Sellest ka peenise pea seenekübarat meenutav kuju: see võimaldab eelmise mehe ejakulaadi tupest välja pumbata, et siis enda oma asemele jätta. Peenise kuju on seega spermasõjas oluline relv. Eriti ahvatlev on vahekord naisega, keda mees nägi just olevat vahekorras teise mehega. Pornofilmide edu põhinebki sellel nähtusel: erutav on

näha teisi seksimas, sest see on võimalus. Mehele on evolutsiooniliselt kasulik olla naise viimaseks seksuaalpartneriks vahetult pärast eelmist vahekorda, pumbates naise kehast välja eelmiste meeste jäetu ja asendades selle oma seemnerakkudega. Selleks kulub tüüpiliselt 100–500 edasi-tagasi liigutust, mille ajal kogetakse mõnutunnet. Pärast ejakulatsiooni pumpamine enam mehele mõnu ei paku, vaid on mõnel juhul hoopis valulik, sest nüüd suruks ta välja juba omaenese sperme. Ta ei soovi uuesti seksida 30–45 minuti jooksul, mis on aeg, mil ta seemnerakud püsivad naise kehas. Kindlasti ei soovi ta seda sama naisega — meenutagem Coolidge'i efekti.

Mida vähem aega on möödunud eelmise mehe ejakulatsioonist, seda suurem on võimalus konkurendi spermid võitlusväljalt eemaldada ja munarakk oma spermidega viljastada. Sperma võib emakas või munajuhades viljastusvõimeliseks jääda kuni neljaks päevaks ja seegi on kohastumuslik käitumise regulaator. Kuna väliselt pole võimalik viljastumiseks parimat päeva määrata, siis on optimaalne olla vahekorras kaks korda nädalas, et katta kogu viljastumiseks võimalik aeg spermide kohalolekuga. Mehele, kes seksib sama naisega kaks korda nädalas, 3–4 päeva tagant, annab see kindlustunde, et vähemalt spermid on kohal ja valmis võistleva, juhul kui peaks saabuma mõne teise mehe sperma. Sellega on evolutsioonis kohanenud nii aju kui ka organism, soovides kogeda mõnutunnet ja käitudes seksi otsivalt vähemalt kolme- nelja päeva tagant.

Looduslik valik on miljonite aastate jooksul üles ehitanud premeerimissüsteeme, mis panevad indiviidi käituma nii, et oleks tagatud tema geenide edasiandmine järgmistele põlvkondadele. Meile on jäänud mõnutunne ja seda otsiv käitumine, bioloogiliselt oli see aga oluline meie kaugetele eellastele, kes elasid karjas. Ei naine ega mees tea täpset ovulatsiooniaega — küpse munaraku vabanemist munasarjast. Naine ei reklaami ovulatsiooniaega, et mehed ei teaks, kes on isa, ja see tagab lapsele kaitse. Monogaamias korral peab aga mees kogu aeg naist valvama.

Darwin tunnistas 1871. aastal, et evolutsioon võib toimuda sugulise valiku teel juhul, kui see, mida valitakse, pole liigi säilimiseks vajalik, kuid on oluline partneri meelitamiseks (Darwin 1871). Nii on üks ilmekamaid näiteid jällegi paabulinnu saba, mis

on toimetuleku seisukohalt pigem puue, kuid emaslinnule elujõu indikaator. Sugulise valikuga tekkivad omadused on kitsalt liigispetsiifilised, samal ajal kui looduslik valik on liigiüleene. Kõige tõhusam on suguline valik polügüünsetel liikidel, kus atraktiivsel isasel on hulk emaseid, ebaatraktiivsed isased jäävad aga ilma partneri ja järeltulijateta. Ilmne on, et meie esivanematele oli omane polügüünia.

Sugulisel valikul põhinevad omadused avalduvad üldjuhul alates puberteedist. Inimesel kujundab suguline valik ka iseloomujooni: vaimseid võimeid, lahkust, huumorimeelt, jutustamiskust jne. Inimeste hulgas toimub suguline valik mõlemat pidi: naised valivad mehi ja mehed naisi. Sugulise valiku tulemuseks on näiteks suured rinnad naistel, mis on enamikul suuremad kui imiku toitmiseks tarvilik ja mis suuresti koosnevad rasvkoest. Suurte rindade eesmärk on mehi köita ja tegu on pigem sümboliga kui eelisega looduslikus valikus. Meeste madal hää on samuti sugulise valiku tulemus. Siia võib lisada ka moemaaailma: riiete valikusse ja moodi on peidetud osa sugulisest valikust.

Moraali võib pidada suguliselt valitud händikäpiks (Miller 2000). See aitab partnereid võluda, olles sobivuse ja meelelise elujõu sümboliks. Mees, kes on truu ja keda naine usaldab, võib olla keskmisest väiksemate testiste ja peenisega, vähem agressiivne, vähem testosterooni tootev, vähem auahne, vähem uudsust otsiv ja vähem riskeeriv; ta on stabiilne ja usaldusväärne, hea koduhoidja ja isa oma lastele. Ta saab kõik investeerida ühte naisesse, keda ta peab küll pidevalt valvama ja turvama, kuid saab vastu kindlustunde, et lapsed on tema geenide edasikandjad.

Premeerimissüsteem, mis põhineb geenivalikul, on looduslik valik, mida Darwin kirjeldas 1859. a. Kui aga inimene hakkab järeltulijate saamiseks partnerit otsima, siis nagu Darwin ise 1871. aastal järeldas, hakkab toimima suguline valik, kus määrav pole geneetiline individuaalne kohastumine ellujäämise mõttes, vaid atraktiivsus potentsiaalse partneri silmis. Nii on kaunite kunstide ja igasuguse loominguga tegelemine sugulise valiku osa, mis annab võimaluse oma eripära ja oskustega partnerit lummata. Üks selgemaid näiteid sellest on Uus-Guinea saarel ja Austraalias elav isane lehtlalind, kes ehitab uhke "lehtla", et emast võluda. Pärast paaritumist ehitab aga päris pesa emane ise, kuhu ta muneb munad

ja kasvatab seal ka pojad üksi üles. Juba Darwin nägi inimeste riie-
tumis- ja loominguilises sugulise valiku tulemust. Et valik
toimub mõlemas suunas, vähendab see sugudevahelisi erinevusi.³¹

Öeldakse, et geenid on isekad. See ei tähenda aga, et gee-
nid mõtleksid sellele, kuidas isekas olla, ja siis otsuse langetak-
sid. Geenid toodavad sellist käitumist, mis tagab maksimaalse
geenikoopiate arvu järgmises põlvkonnas. Käitumises on palju
sellist, mis tuleneb alateadvusest. Seksuaalkäitumine on toitu-
mise ja joomisega võrreldes üks huvitav motiveeritud käitumise
liik. Nii toidu kui joogi jaoks on olemas sellised sisemised
homöostaasi kontrollsignaalid nagu vere suhkrusisaldus ja raku
dehüdratatsioon, mis sõltuvalt organismi toidu- või veevajadu-
sest panevad meid vastavalt käituma. Seksuaalkäitumisel sel-
line kiire homöostaatiline regulatsioon puudub. Siiski on ka sek-
suaalkäitumisel oma preemiad, mis on ilmselt korraldatud nii,
et nad tagaksid piisavalt sagedase seksuaalkontakti partneriga
ja sellega ühtlasi geneetiliste järeltulijate saamise. Selle meh-
hanismi üheks osaks on sisemised hormonaalsed signaalid, mis
sõltuvad kas aastaajast või ovulatsioonist ja sunnivad sek-
suaalkäitumisele. Kui näiteks emastel rottidel on östrogenide
hulk suur, on neil näljatunne alla surutud ja ülekaalus on sek-
suaalkäitumine. Selles faasis käivituvad protsessid, mis peavad
sellest võimalikule paarilisele märku andma. Seega käivituvad
välised signaalid. Näiteks emastel makaakidel erituvad fero-
moonid (tegelikult toodetud emakas androgeensete hormoonide
mõjul), mis mõjuvad isasahvidele seksuaalkäitumise käivitajana.
Teisisõnu, emased makaagid juhivad sellega isasahvide sek-
suaalkäitumist. Seega mõjutavad seksuaalkäitumist nii seesmised
kui välised tegurid.

Vaimu uimastavad ained ja seksuaalfunktsioon

Vaimuseisundit muutvate ainete tarvitamine on olnud paljudele
inimkultuuridele omane aastatuhandeid ja see käib ka seksuaalset
võimekust suurendavate ainete kohta. Kuigi mõned tänapäeval

³¹Vt http://en.wikipedia.org/wiki/The_Descent_of_Man,_and_Selection_in_Relation_to_Sex.

levinud seaduslikud ja ebaseaduslikud uimastid võivad esialgu ja
annusest sõltuvalt seksuaalset võimekust suurendada, eriti neil,
kel esineb seksuaalfunktsiooni häireid, viib pikaajaline regulaarne
uimastitarvitamine ainekstenemata mõlema soo puhul kõikide
seksuaalreaktsioonide nõrgenemiseni. Nende puhul, kes tarvita-
vad mõnd psühhotroopset ainet seksuaalfunktsiooni toetamiseks,
tuleb küsida, kas pole mitte tegemist diagnoosimata ja ravita
jäänud seksuaalfunktsiooni häirega.

SEKSUAALFUNKTSIOONI HÄIRED

Päritolult võib seksuaalfunktsiooni häired jagada kolmeks: bio-
loogilise, psühholoogilise ja suhtepõhise tekkega.

Bioloogilise tekkega seksuaalfunktsiooni häirete põhjustajaks
on väga suur hulk haigusi ja hälbeid, näiteks hüpogonadism ja
hüperprolaktineemia,³² kuid ka suur osa kroonilistest haigustest,
nagu diabeet, hüpertoonia jt südame-veresoonkonna haigused.

Peenise erektsioon on kompleksne hüdrauliline protsess, mil-
les keskne osa on südame-veresoonkonnal. Ereksiooni düs-
funktsioon on suutmatus saavutada või säilitada piisavat peenise
erektsiooni rahuldavaks seksuaalvahekorra. Varem peeti seda
osaks vananemisprotsessist, nüüd aga seostatakse põhjuslikult
mõne haiguse või tervist kahjustava elulaadiga, sh suhkruhai-
gus, kõrge vererõhk, düslipideemia³³ ja suitsetamine. Kõik,
mis põhjustab veresoonte lupjumist ehk ateroskleroosi, mille
tagajärjel veresooned ahenevad, on ohuteguriks ka ereksiooni
düsfunksiooni tekkeks. Kuna peenise arterid on väiksema dia-
meetriga kui näiteks südame arterid, ummistuvad nad ka va-
rem. Seega tuleks erektsioonihäirega mehed tegelikult kardio-

³²Hüpogonadism — seisund, mille korral munand ei tooda piisavalt
testosterooni, mistõttu avaldumiseast olenevalt toimuvad mehe organis-
mis mitmesugused muutused. Hüperprolaktineemia — seisund, mille
korral piimanäärmete arengut ja talitlust reguleerivad hormoonid prolak-
tiini on organismis liiga palju, mis omakorda muudab naissuguhormoo-
nide tasakaalu ja põhjustab menstruatsioonitsüklihäireid. *Toim.*

³³S.t vere kolesteroolisisalduse suurenemine ja struktuuri muutu-
mine. *Toim.*

loogi juurde kontrollile suunata, sest erektsioonihäire võib olla varajane märk südameveresoonte haigusest (Irekpita, Salami 2009). Südame-veresoonkonna ja erektsioonihäirete põhilised ohutegurid on samad (ülemäärane kolesterool ja veresuhkur, suitsetamine, kõrge vererõhk).

Siinkohal on loomulik küsida, kas lupjunud veresoontega mehed peaksid seksist loobuma. USAs uuriti kroonilise stabiilse koronaartõvega mehi rutiinse kardioloogi visiidi ajal ja selgus, et kolmel neljast on raskusi erektsiooni saamisel (Kloner *et al.* 2003). Saksamaal Saarbrückenis tehtud uuring näitas, et seksuaalvahekorra ajal tehtud pingutus on küllaltki individuaalne. Tarbitud hapniku hulk orgasmini jõudmisel oli meestel keskmiselt 2,5 metaboolset ekvivalenti, kui oldi naine-peal-asendis, ja keskmiselt 3,3 metaboolset ekvivalenti (vahemikus 2,0–5,4) mees-peal-asendis. Siiski näitas retrospektiivne uuring, et kuigi seksuaalakt võib esile kutsuda südamelihase infarkti, on selle oht väike (uuringus võeti arvesse surmasid kahe tunni jooksul pärast seksi). See oli vaid 0,6% kõikidest äkksurmadest. Ainult 0,9%-l südameinfarkti juhtudest oli seksuaalvahekord võimalikuks riskiteguriks (Görge *et al.* 2003). Regulaarne kehaline koormus kaitseb organismi ja ilmselt kaitseb siis ka regulaarne seksuaalvahekorras olemine. Seejuures peab muidugi arvestama, et see ei puuduta Viagrat kasutavaid mehi, kes teevad seksuaalvahekorra ajal tunduvalt suurema pingutuse, nii et olukord on teine. Samuti peab arvestama, et muutused hemodünaamikas on enamasti märksa suuremad seksimisel võõra partneriga võõras kohas ning pärast tugevat söömist ja joomist. Enne sildenafili kasutamist erektsioonihäire raviks oleks igati mõistlik teha nn enne-Viagrat-koormustest, et hinnata, kas organism tuleks toime Viagra mõjul suureneva isheemiaga, ilma et see tervist ohustaks.

Psüühilistest teguritest on seksuaalfunktsiooni häiretega seotud nii ligne stress, kliiniline depressioon, mille korral esineb seksuaalfunktsiooni häireid 40–50%-l juhtudest, kui ka teised psüühikahäired. Igasugune tugev negatiivne tundeseisund, nagu ärevus, süütunne või vaenulikkus, häirib tõhusat ja rahuldust pakuvat seksuaalfunktsiooni ning takistab ühtlast seksuaalerutuse suurenemist ja orgasmini jõudmist. Takistuseks on ka sellised negatiivsed emotsioonid nagu eneseusu puudumine ning oma ke-

halises võimekuses ja atraktiivsuses kahtlemine. Üks olulisi negatiivseid tegureid on läbi aegade olnud hirm soovimatu raseduse ees.

Inimestevahelised konfliktid on tegelikult samuti negatiivsed emotsioonid, mis mõjutavad seksuaalfunktsiooni ja seksuaalelu. Üks hell periood on rasedus, mil konfliktide teke on sage. Nii võib tekkida probleem sellest, et üks partneritest tunneb, et ei paku teisele seksuaalselt huvi.

Praegu on seksuaalhäirete nimekirjas enneaegne seemnepurse, mittetäielik ejakulatsioon, impotentsus, orgasmi düsfunktsioon, vaginism ja düspareunia.³⁴ Peale vaginismi ja düspareunia on teised häired seotud seksuaalvastuse tsükli faasidega (erutus, platoo, orgasm) ning meestel ja naistel analoogsed. Mida rohkem on aga arstid hakanud tegelema seksuaalhäirete raviga, seda selgemaks on saanud, et tegelik suurim probleem on hoopis huvi puudus seksuaalvahekorra vastu.

Viimased teadusuudised näitavad, et arstid peaksid oma patsientide seksuaalelule veelgi rohkem tähelepanu pöörama, sest uuringud kinnitavad, et näiteks erektsioonihäire on varajane vihje algavast süsteemsest vereringehäirest. Uuringus jälgiti kümme aastat 1402 meest, kel uuringu alguses südamehaigust polnud. Selgus, et neil, kel oli erektsioonihäire, oli südamehaiguse väljakujunemise tõenäosus kümne aasta jooksul 80% suurem kui ilma erektsioonihäireta meestel. Suurim, 50-kordne oht oli noorimatel, 40–49-aastastel uuritavatel (Kaiser *et al.* 2004).

Siinkohal tuleb märkida, et mitte alati pole selge, kas tegemist on normi või patoloogiaga. Põhjus on selles, et häbelikkuselooriga kaetud seksuaalfunktsiooni teadusuuringuid on ikka veel liiga vähe tehtud, eriti 20. sajandi lõpuaastate meditsiini võidukäiku arvestades.

³⁴Vaginism on tupeava ümbritsevate lihaste tahtele allumatu kokkutõmbumine, kui miski hakkab tuppe tungima. Düspareunia on valu-lik sugühe. Toim.

Kirjandus

- Abraham, Karl 1917. Über Ejaculatio praecox. — *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, B. 4, S. 171–186
- Aytaç, Işık, John McKinley, Robert Krane 1999. The likely worldwide increase in erectile dysfunction between 1998–2025 and some possible policy consequences. — *British Journal of Urology International*, no. 84(1), pp. 50–56
- Baker, R. R., M. A. Bellis 1995. *Human Sperm Competition: Copulation, Competition and Infidelity*. London: Chapman and Hall
- Balon, R. 2008. Introduction: New developments in the area of sexual dysfunction(s). — R. Balon (ed.). *Sexual Dysfunction: The Brain-Body Connection*. (Advances in Psychosomatic Medicine.) Basel: Karger, vol. 29, pp. 1–6
- Bishop, C. 2001. *Seks ja vaimsus: Rituaal, ekstaas ja tabu*. Huma
- Blue, L. 2011. Scientists discover drug-resistant gonorrhea “superbug”. <http://healthland.time.com/2011/07/11/scientists-discover-drug-resistant-gonorrhea-superbug>
- Bristow, Joseph 1997. *Sexuality: The New Critical Idiom*. Routledge
- Caswell, J. L., S. Mallick, D. J. Richter, J. Neubauer, C. Schirmer, S. Gnerre, D. Reich 2008. Analysis of chimpanzee history based on genome sequence alignments. *PLoS Genet* 4(4): e1000057. Doi:10.1371/journal.pgen.1000057
- Darwin, Charles 1859. *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. London: John Murray
- Darwin, Charles 1871. *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London: John Murray
- Dickinson, Robert Latou 1933. *Human Sex Anatomy*. Baltimore, Md.: Williams & Wilkins
- Feldman, H. A., I. Goldstein, D. G. Hatzichristou, R. J. Krane, J. B. McKinlay 1994. Impotence and its medical and psychosocial correlates: results of the Massachusetts Male Ageing Study. — *Journal of Urology*, no. 151, pp. 54–61
- Ferenczi, Sándor 1908. Az ejaculatio praecox jelentőségéről. — *Budapesti Orvosi Újság*, o. 4
- Fischer, Roland Aylmer 1958. *The Genetical Theory of Natural Selection*. 2nd ed. Dover—New York
- Fischer, A., V. Wiebe, S. Pääbo, M. Przeworski 2004. Evidence for a complex demographic history of chimpanzees. — *Molecular Biology & Evolution*, no. 21 (5), pp. 799–808. Doi: 10.1093/molbev/msh083
- Forsberg, M. 2000. *Adolescent Sexuality in Sweden: A Research Review 2000*. Swedish National Institute of Public Health
- Foucault, M. 2005. *Seksuaalsuse ajalugu 1*. Tallinn: Valgus
- Gustavson, H. 1991. *Kõige vanem elukutse*. Tallinn: Olion
- Görge, G., S. Flüchter, M. Kirstein, T. Kunz 2003. Sexualität, erectile Dysfunktion und das Herz: Ein zunehmendes Problem. — *Herz*, No. 28, S. 284–290
- Haavio-Mannila, E., O. Kontula, K. Haldre, O. Poolamets, V. Elmet, Lemme Haldre, Arvo Haug, Aita Kivi, Lilian Kotter, Ingvar Luhaäär, Tõnu Ots, Kai Part, Krista Papp, Imre Rammul, Malle Roomeldi, Meelis Sütt, Anneli Uusküla 2006. *Seksuaalsus Eestis: Ajalugu*. Tänapäev. Arengud. Tallinn: Eesti Seksuoloogia Selts
- Hamilton, W. D., R. Axelrod, R. Tanese 1990. Sexual reproduction as an adaptation to resist parasites. — *Evolution*, vol. 87, pp. 3566–3573
- Herzfeld, Chris 2007. L’invention du bonobo. — *Bulletin d’histoire et d’épistémologie des sciences de la vie*, no. 14 (2), p. 139–162. www.chrisherzfeld.com/userfiles/publications/BONOBO.pdf
- Holmes, M., H. Resnick, D. Kilpatrick, C. Best 1996. Rape-related pregnancy: Estimates and descriptive characteristics from a national sample of women. — *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, no. 175, pp. 320–324. www.adulttothemax.com/catalog/sexual.health.php
- Holstein, I. von, K. Fenton, C. Ison 2004. European network for surveillance of STIs (ESSTI) establishes working groups on lymphogranuloma venereum and HIV/STI prevention among MSM. — *Eurosurveillance Weekly*, vol. 8, issue 25, 17 June
- Ilves, G. 2001. *Suur seksiraamat*. Tallinn: OÜ Asporal
- Irekpita, E., T. A. Salami 2009. Erectile dysfunction and its relationship with cardiovascular risk factors and disease. — *Saudi Medical Journal*, no. 30 (20), pp. 184–190
- Järvelaid, M. 2001. Secular trend of menarche in Estonia. — *Papers on Anthropology*, no. 10, pp. 60–66
- Järvelaid, M. 2002. Kooliõpilaste seksuaalkäitumine. — *Eesti Arst*, nr 82(2), lk 70–73
- Järvelaid, M. 2004. *Health Damaging Risk Behaviours in Adolescence*. (Dissertationes Medicinae Universitatis Tartuensis 95.) Tartu University Press

- Järvelaid, M. 2005a. Inimese kooselu nakkushaiguste tekitajatega — minevik, olevik ja tulevik. — *Moodne Meditsiin*, mai, lk 4–10
- Järvelaid, M. 2005b. The effect of gynecologic age, body mass index and psychosocial environment on menstrual regularity among teenaged females. — *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*, vol. 84 (7): 645–649
- Järvelaid, M., M. Pastik 2001. Seksuaalkäitumine 15–18-aastastel tütarlastel. — *Eesti Arst*, nr 80 (8), lk 329–330
- Kaiser, Daniel R., Kevin Billups, Carol Mason, Rebecca Wetterling, Jennifer L. Lundberg, Alan J. Bank 2004. Impaired brachial artery endothelium-dependent and -independent vasodilation in men with erectile dysfunction and no other clinical cardiovascular disease. — *Journal of the American College of Cardiology*, no. 43, pp. 179–184; doi:10.1016/j.jacc.2003.07.042
- Kandeel, F. R., V. K. T. Koussa, R. S. Swerdloff 2001. Male sexual function and its disorders: physiology, pathophysiology, clinical investigation, and treatment. — *Endocrine Reviews*, no. 22 (3), pp. 342–388
- Karow, J. 2008. Neandertal, bonobo genomes may shed light on human evolution. www.genomeweb.com/sequencing/neandertal-bonobo-genomes-may-shed-light-human-evolution-mpi-454-preparing-draft
- Kimura, S. 2010. *A Brief History of Sexuality in Premodern Japan*. Tallinn: TLU Press
- Kloner, R. A., S. H. Mullin, T. Shook, R. Matthews, G. Mayeda, S. Burstein, H. Peled, C. Pollick, R. Cloudhary, R. Rosen, H. Padma-Nathan 2003. Erectile dysfunction in the cardiac patient: how common and should we treat? — *Journal of Urology*, no. 170 (2 Pt 2), pp. S46–50
- Koivunen, H. 2008. *Madonna ja hoor*. Vagabund
- Koktvedgaard Zeitzen, Miriam 2008. *Polygamy: A Cross-Cultural Analysis*. Berg
- Kolodny, R. C., W. H. Masters, V. E. Johnson 1979. Sexual anatomy and physiology. — *Textbook of Sexual Medicine*. Boston: Little, Brown and Co., pp. 1–28
- Kon, I. 2004. *Kuuvalgus koidikul: Omasooarmastuse palged ja maskid*. Ilo
- Kontula, Osmo, Olev Poolamets 2006. Seksuaaltervis ja sellega seonduvad õigused ja suundumused Eestis. — Elina Haavio-Mannila jt. *Seksuaalsus Eestis: Ajalugu. Tänapäev. Arengud*. Tallinn: Eesti Seksuoloogia Selts
- Kruusberg, A. 1920. Esiisade enneaajalooline õigus. — *Eesti Kirjandus*, nr 1–2, lk 15–30; nr 3–4, lk 65–80; nr 5, lk 129–145; nr 6, lk 177–195; nr 7–8, lk 225–248; nr 9–10, lk 273–284
- Laumann, E. O., A. Nicolosi, D. B. Glasser, A. Paik, C. Gingell, E. Moreira, T. Wang 2005. Sexual problems among women and men aged 40–80 years: prevalence and correlates identified in the Global Study of Sexual Attitudes and Behaviors. — *International Journal of Impotence Research*, no. 17, pp. 39–57
- Laumann, E. O., A. Paik, R. C. Rosen 1999. Sexual dysfunction in the United States. — *JAMA*, no. 281, pp. 537–544
- Lennerhed, L. 1995. *Sexuality Education in Schools — the Swedish Debate in a Historical Perspective: Reports on Sexuality and Reproduction*. RFSU
- Margulis, Lynn, Dorion Sagan 1988. *Garden of Microbial Delights: A Practical Guide to the Visible World*. Harcourt Brace Jovanovich
- Marwick, C. 1999. Survey says patients expect little physician help on sex. — *JAMA*, no. 281, pp. 2173–2174
- Marx, K. 1953. *Kapital: Poliitilise ökonomia kriitika*. I kd. Tallinn
- Masters, W. H., V. E. Johnson 1966. *Human Sexual Response*. Toronto—New York: Bantam Books
- Meri, Lennart 1976. *Hõbevalge*. Tallinn: Eesti Raamat
- Neinstein, L. S. 1996. *Adolescent Health Care: A Practical Guide*. Williams & Wilkins
- Pagel, O., O. Kirss 2008. *Rakvere linnuse ajalugu*. Virumaa Muuseumid ja Tänapäev
- Paldrock, A. 1931 Noorsoo suguelust. — *Eesti Päevaleht*, 24.03
- Palha, A. P., M. Esteves 2008. Drugs of abuse and sexual functioning. — R. Balon (ed.). *Sexual Dysfunction: The Brain-Body Connection*. (Advances in Psychosomatic Medicine.) Basel: Karger, vol. 29, pp. 131–149
- Paloheimo, Martti, Mauri Rouhonkoski, Mirja Rutanen 1974. *Avameelselt abielust*. Tallinn: Valgus
- Pinker, S. 1997. *How the Mind Works*. Penguin Books
- Plettenberg, A. von, A. Krosigk, A. Stoehr, T. Meyer 2004. Four cases of lymphogranuloma venereum in Hamburg. — *Eurosurveillance*, no. 8 (30): pii=2509. www.eurosurveillance.org/ViewArticle.aspx?ArticleId=2509
- Puusepp, Ludvig 1922. *Der Blutkreislauf im Gehirn beim Koitus*. Tartu
- Rolls, Edmund T. 2007. *Emotions Explained*. Oxford University Press

- Sagan, Lynn 1967. On the origin of mitosing cells. — *Journal of Theoretical Biology*, no. 14 (3), pp. 255–274. Doi: 10.1016/0022-5193(67)90079-3. PMID 11541392
- Schmidt, R. F., G. Thews 1997. *Inimese füsioloogia*. Tartu Ülikooli Füsioloogia Instituut
- Schultz, W. W., P. van Andel, I. Sabelis, E. Mooyaart 1999. Magnetic resonance imaging of male and female genitals during coitus and female sexual arousal. — *British Medical Journal*, vol. 319, pp. 1596–1600
- Seftel A. D., P. Sun, R. Swindle 2004. The prevalence of hypertension, hyperlipidemia, diabetes mellitus and depression in men with erectile dysfunction. — *Journal of Urology*, no. 171, pp. 2341–2345
- Selirand 1990 = Селиранд, Е. *Мастер любви*. Таллинн
- Stamm, L. V. 2010. Global challenge of antibiotic-resistant *Treponema pallidum*. — *Antimicrobial Agents and Chemotherapy*, no. 54 (2), pp. 583–589. Published online 2009 October 5. Doi: 10.1128/AAC.01095-09. www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2812177/?tool=pmcentrez
- Sundström, K. (ed.), E. Centerwall, A. Nilsson, L. Nordenmark 2001. *What do Others Do?: Sexuality and Interpersonal Relationships in Sweden in the 1990s*. Sweden: National Institute of Public Health
- Symons, D. 1981. *The Evolution of Human Sexuality*. Oxford University Press
- Zihlman, A. L., J. E. Cronin, D. L. Cramer, V. M. Sarich 1978. Pygmy chimpanzee as a possible prototype for the common ancestor of humans, chimpanzees and gorillas. — *Nature*, no. 275, pp. 744–746
- Tortora, G. J., B. R. Funke, C. L. Case 1992. *Microbiology: An Introduction*. Fourth Edition. The Benjamin/Cummings Publishing Company, Inc.
- Verch, K. 1995. *Seksuaalõpetus*. Õppevahend koolidele. Koolibri
- Waal, F. de 1995. Bonobo sex and society: The behavior of a close relative challenges assumptions about male supremacy in human evolution. www.primates.com/bonobos/bonobosexsoc.html.
- Waal, F. de 2005. *Our Inner Ape*. Riverhead Books
- Waldinger, M. D. 2008. Recent advances in the classification, neurobiology and treatment of premature ejaculation. — R. Balon (ed.). *Sexual Dysfunction: The Brain-Body Connection*. (Advances in Psychosomatic Medicine.) Basel: Karger, vol. 29, pp. 50–69
- Wang, T. (for the GSSAB Investigators' Group) 2005. Sexual problems among women and men aged 40–80 years: prevalence and cor-

relates identified in the Global Study of Sexual Attitudes and Behaviors. — *International Journal of Impotence Research*, no. 17, pp. 39–57

- Wessells, H., T. F. Lue, J. W. McAninch 1996. Penile length in the flaccid and erect states: guidelines for penile augmentation. — *Journal of Urology*, no. 156, pp. 995–997
- Wilhelm, Anja 2008. *Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800–1939): Eine Untersuchung anhand von Autobiografien*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag
- Wilson, G. 1989. *The Great Sex Divide*. London: Peter Owen

MARI JÄRVELAID (sünd. 1956) on lõpetanud TÜ kehakultuuriteaduskonna (1981) ja arstiteaduskonna (spordimeditsiini erialal 1990); meditsiiniteaduste doktor (2004, TÜ). 2004. a-st Eesti Tervisekaitse Seltsi president. Oli 2001–2004 sotsiaalministeeriumi rahvatervise osakonna peaspetsialist ja samal ajal Eesti esindaja Euroopa Nõukogu juures tegutsevas Pompidou rühmas. 2006–2009 töötas Tjumenis Euroopa Liidu projektis “Esmatasandi arstiabi toetuseks Venemaal”. Praegu Terviseameti töötervishoiubüroo juhataja. *Akadeemias* on talt varem ilmunud artiklid “Vana ja uus paradigma tänapäeva meditsiinis ehk “tahas” tohtri manu. . .” (2001, nr 10, lk 2178–2185), “Kanep kui uimasti” (2009, nr 10, lk 1867–1899; nr 11, lk 2107–2140) ja “Alkohol ja selle mõju” (2011, nr 4, lk 692–737), kommentaar “Arsti lisandusi Kurt Stelamori artiklile [“Eutanaasia arstieetika ja õiguse vaatenurgast”]” (1995, nr 11, lk 2386–2389) ning väitlus “Kanep — müüdid ja faktid” (2003, nr 3, lk 636–646).

VALDUR OHAKAS (1981)

MAAILMA KESE

Mathura

Oli suvine hilishommik. Vana pahklik tammepuu tõstis oma võra väärikalt valge pilvise taeva poole, tema oksad sirutusid kaugele igasse ilmakaarde ning moodustasid laia varjualuse teelisele, kes tema tüvele nõjatudes peatuda ja puhata oleks tahtnud.

Aliide, kuueaastane tüdrukutirts, puudutas õrnalt puu karedat ja paksu korpa ja tundis, kuidas vana puu talle rõõmsalt ja isalikult vastas. Aliide naeratas pehmes mõnus. Näis, nagu oleks kogu maailma kese koondunud just selle vana tamme ümber, justkui elu lihtsaim ja varjatuim tuum oleks end sahistanud tamme rohelistes lehtedes. Polnud midagi, millest Aliide oleks tundnud puudust, kõik — kõik tähtis oli siin; just see oligi ülim kohalolu. Õnnelikuna istus ta puu alla rohu peale ja vaatas pilvi sõudmas kõrgel tammeladva kohal.

See oli juba kolmas suvi, mille Aliide veetis Karisöödil. Või tegelikult oli neid suvesid olnud vist küll rohkem, aga see oli kolmas, mida Aliide hästi mäletas — veel siis, kui õunapuud õitsetesid, rüütades aia mõneks väheseks päevaks valgesse pruudiloori, olid Aliide vanemad ta siia vanaisa juurde toonud, kus talle soojal ajal ohtralt mänguruumi leidis. Vanaisa oli ka see, kes oli Aliidele vana tammepuud näidanud — küla poolt tulles üle Vana-Antsu kõrge heinamaanõlvaku vasakule pöörata, just enne, kui jalgrada metsaveerde siseneb. Vanaisalegi oli vana puu meeldinud ning ta patsutas teda ikka tervituseks, ent ennekõike oli ta Aliide puu juurde toonud tüdruku meeleheaks. Ja ta ei olnud eksinud: ei möödunud vist päevagi, mil Aliide poleks vähemalt korra vanaisa talust vana tamme juurde jalutanud.

Aliide võis istuda puu varjus tunde, vaadata pilvede liikumist, päikest puuokstes, otsida tõrusid maapinnal või oodata

loomade ilmumist. Nugised ja kärbid, sookured ja metsvindid olid talle juba vanad tuttavad, vahel harvem nägi ta ka kitseid, rebaseid või mäkra. Ainult suure sajuga päevil ei lubanud vanaisa teda nii kaugele õue ja ta pidi leppima omaenda õue lillepeenarde ja õunapuuaiaga. Tamme puust edasi viis tee läbi metsasalu rabani, mille kidurate mändide ja tiheda sambla keskel haigutas suur järv, must nagu öine taevalaotus, tundmatu ja hirmus nagu inimese süda. Vahel leidis Aliide kaldalt surnud hiiri või jõledaid libedaid oksanotte. Vanaisa ütles, et mõni järvepõhjale vajunud korjus võib olla mitukümmend aastat vana — raba happelises vees säilib kõik uskumatult hästi.

Üksinda ei lubatud Aliidel kunagi musta järve äärde minna, või kui, siis ainult nii, et ta järve eemalt vaatas. Aga aeg-ajalt võttis vanaisa ta kaasa, kui tahtis rabast murakaid või sinikaid korjata või mõnel kuumal suvepäeval end järve punakalt pimedasse vette kastis.

Selline oli Aliide maailm ja teistsugusest ta mõelda ei osanudki. Kusagil ei tundnud ta end sama turvaliselt kui vana tammepuu varjus, kusagil ei kogenud ta samasugust rõõmu kui üle heinamaa kõndides, päike paitamas tema heledaid käsi ja juukseid, liblikad tõusmas heinast, mida ta läbis.

Ühel õhtul võttis vanaisa targal ilmel oma vanast riidekapist suure paberirulli. “Ma tahan sulle midagi õpetada,” lausus ta Aliidele, kui rulli söögitoa lauale lahti keris.

“See,” ütles ta tähenduslikult, “on sinu maailma kaart.”

Aliide vaatas imestunult kaarti: pruunil paberil seisis tumeda pliiatsiga joonistatult metsasalud ja mäenõlvad, heinamaad ja niidud, külad ja loomalaudad. Nende vahel lasus lai raba musta järvesilmaga oma südames, päris kaardi kesmesse oli aga joonistatud vana pahklik tamm.

“Ma mõtlesin, et see võiks sulle meeldida,” tähendas vanaisa.

“Jah,” vastas Aliide ebalevalt, hämmastunult kaardi erinevaid üksikasju silmitsides. Kõik oli joonistatud kindla käega, ent ta märkas, et kuigi mõned paigad olid kaardil kujutatud

väga täpselt, olid ta ääred ometigi tühjad ning et mõnest metsast või mäest olid paberile kantud vaid aimatavad piirjooned.

“Aga mis nendes tühjades kohtades on?” päris Aliide.

“See kaart pole veel valmis,” tunnustas vanaisa tüdruku küsimust. “Ma ei saanud seda ilma sinuta lõpetada, sest tühjad kohad on paigad, mida sa veel ei tunne — paigad, mida sa pead veel kujundama.” Tasakesi koukis ta oma särgitaskust halli pliiatsi ja veeretasku sõrmede vahel.

“Sest, tead,” lausus ta, justkui suurt saladust avaldades, “kohad ei ole kunagi ainult kohad. See tähendab, et nad ei asu ainult väljaspool meid. Iga koht tähistab midagi meis eneses — meie mõtetes.”

Aliide ei mõistnud seda.

“Näiteks ükskord,” jätkas vanaisa, tüdruku nõutust nähes, “kui sa oled suur, ei pruugi meie vana tamm tunduda sulle enam nii üüratu, ja raba pime järv võib tekitada sinus ületamatut hirmu.”

“Hirmu?” pahvatas Aliide imestunult.

Vanaisa noogutas.

“Vaata,” lausus ta siis selgituseks, “minu surm asus kunagi just meie musta rabajärve põhjas ja ma ei võinud kunagi seal ujumas käia. Aga ma nihutasin siis surma oma mõtetes hoopis teise kohta, Kallingu mäe alla, kiriku lähedale.”

“Ja minu õnn,” jätkas ta, sellal kui Aliide teda rabatult kuulas, “oli kunagi kaugel Vastse-Roosa tee ääres, aga siis ma mõtlesin ta ühte salajasse paika palju lähemal.”

“Lähemal?” uudishimutses Aliide.

“Jah,” jäi vanaisa mõtlikuks. “Ma peitsin ta meie talu õunapuuaeda.”

“Seepärast ma mõtlesingi,” jätkas ta hetke pärast, “et sa võiksid teha endale seesuguse kaardi, kuhu sa kõik oma paigad — ja mõtted — oled peale märkinud. Aga ma ei teadnud kõike sinu kohta märkida. See on ikkagi sinu kaart ja sinu maailm.”

Hoolitsevalt ja elutargalt vaatas ta oma hallide kulmude alt Aliide poole, kes oli kaardist endiselt pisut segaduses ega mõistnud, mida ta peaks pihta hakkama.

“Sinu soovid, sinu unistused, kõik, mida sa tahad, ja kõik, mida pelgad; asjad, mida sa kõigile ei räägi,” täpsustas vanaisa, kui Aliide oli mõnda aega vaikinud.

“Et ma peaksin siis oma saladused siia kaardile märkima?” küsis tüdruk lühikese mõtlusehetke järel.

“Sa võid märkida oma saladuste koha,” noogutas vanaisa.

Ta ulatas Aliidele pliiatsi, kes joonistas sellega kaks lopsakat õit paika, kus küla viimase heinamaa ja raba veerel seisis üksikud valged kased.

“Nii,” lausus vanaisa tunnustavalt, “aga kuhu seaksid sa oma unistused?”

“Unistused?” imestas Aliide.

“Jah, unistused,” kinnitas vanaisa, “puhuks, kui keegi tahaks sult neid röövida. Sellesse paika tulles tulevad nad siis sulle jälle meelde. Kuhu sa nad peidaksid?”

“Unistused peidaksin ma,” mõtiskles Aliide, “musta rabajärve keskele — sinna, kuhu keegi ei julge minna! Keegi peale sinu, vanaisa.”

Vanaisa muigas.

Nii märkisid nad kaardile hulga Aliide soove, rõõme, tugevust ja mõtteselgust.

“Hästi,” tunnustas vanaisa ja küsis lõpuks: “Aga kuhu märgiksid sa oma viha?”

“Viha? Mis see on?” imestas Aliide.

“Viha,” nentis vanaisa, “on see, mis hävitab teised — ja sind ennastki.”

“Vanaisa, aga miks seda siis vaja on?” ehmus Aliide äkki.

“Midagi,” selgitas vanaisa, “mitte midagi siin maailmas ei saaks olemas olla ilma oma vastandita. Poleks suve ilma talveta, poleks viljumist ilma õitsemiseta. Poleks kurjust ilma headuseta ega süütust ilma patuta. Ja kui poleks viha, siis poleks ka poolehoidu. Võib-olla isegi armastust. Me ei saa sinna midagi parata.”

“Hästi,” ütles Aliide, “ma panen oma viha siis Mardihansu talu kohale.”

“Miks sinna?” imestas vanaisa. Mardihansu peremees Johannes oli vanaisa kauaaegne sõber ja oma teatud karmusest hoolimata oli ta vanaisa meelest paganama hea töömees.

“Nad ei meeldi mulle eriti,” seletas Aliide, “ja neil on seal see hirmus suur koer, keda nad ketis hoiavad ja kes kõigi peale alalõpmata tige on ja kõiki tahab hammustada.”

“Ah-ah,” kinnitas vanaisa tema sõnu kaaludes.

“Aga sind, vanaisa, kuhu ma sind panen?” küsis Aliide, kui oli kaardile märkinud ka viha, vaenu ja ahastuse.

“Aga kuhu sa tahaksid mind märkida?”

“Sinu, vanaisa,” vastas tüdruk pärast väikest vaikimist, “panen ma vana tamme lähedale. Üsna siia kaardi keskele. Aga ei, siiski mitte nii lähedale, et sa tema juurte alla jääksid.”

“Ma panen sinu siia,” jätkas ta hetke järel, “haaviku kõrvale niidu peale, sinna, kus päike on valge, sinna, kus mina kõige kiiremini kasvan, sinna, kus sokud käivad sageli rohtu söömas.” Ning lihtsa käega joonistaski ta vanaisa pisikese kujutise.

“Kas see kaart peabki nüüd selliseks jääma?” küsis ta siis, kui oli kaardi täitmise lõpetanud.

“Taadu, kas see kaart peabki nüüd alatiseks niimoodi jääma?” lunis ta vanaisalt, kes oli kummalisse vaikusse süüvinud.

“Ei,” ütles vanaisa justkui unest ärgates, “mitte midagi ei jää kunagi täpselt nii, nagu ta praegu on. Kõik muutub. Siis, kui möödub aeg, siis, kui sina kasvad suureks ja kui mind enam. . .”

Tema lause jäi poolikuna õhku, enne kui ta mõtluse endalt maha raputas. Ta asetas oma laia kareda käe Aliide väikesele õlale ja nõjatus soojalt tema poole.

“Aga tähtis on,” lausus ta tasa ja tähtsalt, “et sa alati teaksid, kus asub sinu maailma keskpunkt.”

Ning Aliide ei unustanud seda kunagi.

VALDUR OHAKAS (1981)

VAIMUSEISUNDITE LOOMUS

Hilary Putnam

Tõlkinud Uku Tooming

Vaimufilosoofi tüüpilisi huvisid võib kokku võtta kolme küsimusena: (1) Kust me teame, et teistel inimestel on valu? (2) Kas valu on ajuseisund? (3) Milline on mõiste “valu” analüüs? Ma ei kavatse selles peatükis arutada esimest ega kolmandat küsimust, kuid ütlen midagi teise küsimuse kohta.¹

I. SAMASUSKÜSIMUSED

Kas valu on ajuseisund? (Täpsemalt, kas omadus tunda valu aja-hetkel t on ajuseisund.)² On võimatu seda küsimust mõistlikult arutada, ütlema midagi iseäralike reeglite kohta, mis on vormunud nn analüütilise filosoofia arengu käigus — reeglite kohta, mis kaugeltki selliseid segadusi lahendamata väljendavad ise

The Nature of Mental States. — H. Putnam. *Mind, Language and Reality*. (Philosophical Papers, Vol. 2.) Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1975, pp. 429–440.

Esmakordselt ilmunud pealkirjaga “Psychological Predicates” teoses *Art, Mind and Religion*. Ed. by W. H. Capitan, D. D. Merrill. University of Pittsburgh Press, 1967, pp. 37–48.

© Cambridge University Press 1975

¹Ma olen arutanud seda ja sellega seotud küsimusi artiklites Putnam 1960, 1963 [e.k 2011] ja 1967.

²Siinses artiklis tahaksin ma hoiduda palju vaieldud küsimusest *valude* ja *valuseisundite* suhte kohta. Märgin vaid möödammines, et üks levinud argument nende samastamise *vastu* — valu saab paikneda kellegi käes, aga (organismi) seisund ei saa seal paikneda — on kergesti kummutatav.

märkimisväärset mõistelist segadust. Need reeglid, mis on muidugi enamiku analüütiliste filosoofide praktikas pigem varjatud kui selgesõnalised, sedastavad, et (1) väide kujul “olla *A* on olla *B*” (näiteks “tunda valu on omada teatavat ajuseisundit”) saab olla *õige* vaid siis, kui see järeldeb mingis mõttes terminite *A* ja *B* tähendusest; ja (2) väide kujul “olla *A* on olla *B*” saab olla filosoofiliselt *informatiivne* vaid siis, kui see on mingis mõttes taandav (näiteks “tunda valu on aistida midagi ebameeldivat” ei ole filosoofiliselt informatiivne, samas kui “tunda valu on omada teatavat käitumuslikku dispositsiooni” tõesuse korral seda on). Need reeglid oleksid suurepäraseks, kui me usuksime, et reduktiivse analüüsi programm (1930. aastate stiilis) on teostatav; kui me seda ei usu, muudaksid nad analüütilise filosoofia tuuletallamiseks, vähemalt niivõrd, kui kõne all on “olemise” küsimused.

Käeolevas artiklis kasutan ma terminit “omadus” katuserminina selliste asjade kohta nagu valu tundmine, teatava vaimuseisundi omamine, teatava käitumusliku dispositsiooni omamine ja ka mõõdud, nagu temperatuur jms, ühesõnaga, kõigi asjade jaoks, mida on loomulik esitada ühe- või enamakohaliste predikaatide või funktorite abil. Ma kasutan terminit “mõiste” asjade kohta, mida saab samastada väljendite sünonüümiaklassidega. Näiteks temperatuuri mõiste saab samastada sõna “temperatuur” sünonüümiaklassiga,³ vähemalt nii ma väidan. (See on sama mis öelda, et arvu 2 on võimalik samastada kõigi paaride klassiga. Sel-

³Alonzo Churchilt on võimalik leida selle teema kohta mõned hästitutud märkused. Kuigi esmapilgul võib tunduda, et need puutuvad mõistete samastamisse sünonüümiaklassidega kui sellisesse, toetavad nad pigem vaadet, mille kohaselt on (formaalses semantikas) tarvis säilitada Frege eristus normaalse ja “kaudse” väljendikasutuse vahel. See tähendab, et isegi kui me ütleme, et temperatuuri mõiste on sõna “temperatuur” sünonüümiaklass, ei tohi me sattuda eksitusse ja arvata, et “temperatuuri mõiste” on sünonüümne “sõna “temperatuur” sünonüümiaklassiga”, sest sellisel juhul ei oleks “temperatuuri mõiste” ja “der Begriff der Temperatur” sünonüümsed, mida nad aga on. Pigem peaksime ütlema, et temperatuuri mõiste *osutab* sõna “temperatuur” sünonüümiaklassile (selle konkreetse rekonstruktsiooni korral), kuid see klass ei ole *identifitseeritud* “sünonüümiaklassina, millesse see-ja-see sõna kuulub”, vaid mingil teisel kombel (näiteks sünonüümiaklassina, mille liikmeid kasutatakse teataval iseloomulikul moel).

line väide on midagi muud kui iseäralik väide, et 2 on kõigi paaride klass. Ma ei arva, et mõisted on sünonüümiaklassid, mida see siis ka tähendaks, vaid et neid saab samastada sünonüümiaklassidega, asjaspepuutuva jutu formaliseerimise eesmärgil.)

Küsimus “Mis on temperatuuri mõiste?” kõlab “naljakalt”. Seda võib tõlgendada küsimusena: “Mis on temperatuur? Palun võtke mu küsimust mõistelisena.” Sellisel juhul — teeseldes, et “soojus” ja “temperatuur” on sünonüümid — võiks vastata, et temperatuur on soojus, või isegi, et “temperatuuri” mõiste on sama mis “soojuse” mõiste. Seda võib ka tõlgendada kui küsimust: “Mis on *mõisted* tegelikult? Mis on näiteks “temperatuuri mõiste?”” Sellisel juhul jääb “vastus” küsimusele täiesti selgusetuks. (Võib-olla sobikski vastuseks väide, et mõisteid *saab samastada* sünonüümiaklassidega.)

Loomulikult on “naljakas” ka küsimus “Mis on temperatuur kui omadus?”. Üks võimalus seda tõlgendada oleks võtta seda küsimusena temperatuuri mõiste kohta. Ent see ei ole viis, kuidas näevad antud küsimust füüsikud.

Öelda, et omadus P_1 võib olla identne omadusega P_2 vaid juhul, kui väljendid P_1 ja P_2 on mingil sobival kombel sünonüümsed, tähendab panna “omadus” ja “mõiste” kokku ühte mõistesse. Seisukohta, et mõisted (intensioonid) on samad mis omadused, on otsesõnu kaitsnud Carnap (näiteks raamatus *Tähendus ja paratamatus*). See seisukoht paistab aga sobimatu, kuna väide “temperatuur on molekulide keskmine kineetiline energia” on täiesti hea näide tõesest väitest omaduste samasuse kohta, samas kui “temperatuuri mõiste on sama mis molekulide keskmise kineetilise energia mõiste” on lihtsalt väär.

Paljud filosoofid usuvad, et väide “valu on ajuseisund” rikub tavakeele reegleid või norme. Ent selle kasuks toodavad argumendid pole kuigi veenvad. Näiteks kui tõik, et ma tean oma valust teadmata, et ma oman ajuseisundit *S*, näitaks, et valu ei saa olla ajuseisund *S*, siis peaks seesama argument ühtlasi näitama, et kuna ma võin teada, et pliit on kuum, teadmata, et selle molekulide keskmine kineetiline energia on kõrge, oleks hoolimata füüsikast *väär* ka väide, et temperatuur on molekulide keskmine kineetiline energia. Tegelikult on nii, et kõik, mida saab vahetult järelendada tõigast, et ma võin teada oma valust, ilma et teaksin oma

ajuseisundist S , on see, et valu mõiste ei ole sama mis ajuseisundi S mõiste. Sellegipoolest võib kas valu, valu tundmise seisund või mõni valu või mõni valuseisund ikkagi olla ajuseisund S . Ei ole ju temperatuuri mõiste sama mis molekulide keskmise kineetilise energia mõiste, kuid temperatuur on molekulide keskmine kineetiline energia.

Mõned filosoofid arvavad, et nii “valu on ajuseisund” kui ka “valuseisundid on ajuseisundid” on arusaamatud väited. Vastuseks tuleb neile filosoofidele nii hästi kui võimalik ning kogu teadusliku metodoloogia hāgusust arvestades seletada, mis sorti kaalutlused juhivad kellegi empiirilise taandamiseni (mis väljendub näiteks lausetes “vesi on H_2O ”, “valgus on elektromagnetkiirgus”, “temperatuur on molekulide keskmine kineetiline energia”). Juhul kui filosoof jääb ka neid näiteid kuuldes põhjendusi toomata ikkagi selle juurde, et pole võimalik kujutleda kasutusjuhtu väitele “valud on ajuseisundid” (või ehk “valuseisundid on ajuseisundid”), on meil alust teda pidada lihtsalt põikpäiseks.

Mõned filosoofid on arvamusel, et väide “ P_1 on P_2 ”, mille koopula märgib empiirilist taandamist, saab olla tõene siis, kui omadused P_1 ja P_2 on (a) seostatud aegruumi piirkonnaga ning (b) see piirkond on mõlemale ühine. Sellisel juhul on väide “temperatuur on molekulide keskmine kineetiline energia” vastuvõetav empiiriline taandamine, kuna temperatuur ja molekulide keskmine kineetiline energia on seostatud sama aegruumi piirkonnaga, kuid “tunda valu jalas tähendab omada ajuseisundit” ei ole vastuvõetav, kuna seostatavad aegruumi piirkonnad on erinevad.

Säärane argument ei tundu väga tugev. Kindlasti ei takista tõik, et peegelpilt võib “asuda” kolme meetri kaugusel peegli *taga*, kedagi ütlemast, et peegelpilt on valgus, mis peegeldub objektilt ja siis peegli pinnalt! (Enamgi veel, alati on võimalik leida *mõni* omadus, mis on ühine nendele taandamistele, mida ollakse valmis lubama — näiteks temperatuuri taandamine molekulide keskmisele kineetilisele energiale —, nii et see ei ole ühegi sellise samastamise omaduseks, mida ei taheta lubada. See ei ole aga väga muljetavaldav niikaua, kui ei leidu argumenti näitamaks, et niisuguse samastamise eesmärgid kui sellised sõltuvad küsimuse all olevast ühisest omadusest.)

Teised filosoofid on jällegi kinnitanud, et kõiki ennustusi, mida on võimalik tuletada neurofüsioloogilistest seadustest ja sellistest väidetest nagu “valuseisundid on sellised ja sellised ajuseisundid”, saab sama hästi tuletada neurofüsioloogilistest seadustest ja väitest “valuseisund on korrelatsioonis selliste ja selliste ajuseisunditega”, ning seega (*sic!*) ei leidu metodoloogilist alust väita, et valu (või valuseisund) on ajuseisund, erinevalt väitest, et nad on (invariantelt) ajuseisunditega *korrelatsioonis*. Selline argument näitaks ühtlasi, et valgus on elektromagnetilise kiirgusega pelgas korrelatsioonis. Eksitus seisneb siin selle tõsiasja eiramises, et kuigi kõnealused teooriad võivad tõepoolest viia samade ennustusteni, lubavad ja välistavad nad erinevaid *küsimusi*. “Valgus on invariantelt korrelatsioonis elektromagnetkiirgusega” jätaks lah-tiseks küsimused “Mis valgus siis on, kui mitte sama mis elektromagnetkiirgus?” ja “Miks kaasneb valgus elektromagnetkiirgusega” — küsimused, mis on välistatud vastuse korral, et valgus lihtsalt on elektromagnetkiirgus. Samamoodi on väite “valu on ajuseisund” eesmärgiks just välistada küsimuste “Mis siis valu on, kui mitte sama mis ajuseisund?” ja “Miks kaasneb valu ajuseisundiga” empiiriline mõttekus. Kui leidub alust väita, et need küsimused esindavad nii-öelda valet lähenemisviisi, siis need on ka valu ja ajuseisundite teoreetilise samastamise aluseks.

Kas juhul, kui ükski vastuargument pole veenev, peaksime järeldama, et on mõttekas (ja võib-olla tõene) väita, et valu on ajuseisund või valuseisund on ajuseisund?

- (1) Väide “valu on ajuseisund” on täiesti mõttekas (see ei riku ühtki “keelereeglit” ega hõlma “kasutuse laiendamist”).
- (2) Väide “valu on ajuseisund” ei ole mõttekas (sellega kaasneb “täheenduse muutmine” või “kasutuse laiendus” vms).

Kumbki variant ei väljenda minu enda vaadet. Mulle tundub, et väljendid “täheenduse muutus” ja “kasutuse laiendus” on niivõrd halvasti defineeritud, et tegelikult pole *kumbagi* võimalik väita. Ma ei näe alust uskuda, et kas keeleteadlane või inimene tänavalt või filosoof valdaks tänapäeval “täheenduse muutuse” mõistet, mis oleks rakendatav arutluse all olevale juhule. Töö, mille jaoks see täheenduse muutuse mõiste keeleajaloos välja kujundati, on sellest palju algelisem.

Kui me aga ei väida ei (1) ega (2) — teiste sõnadega, kui me suhtume antud juhul “täheenduse muutuse” küsimusse kui pseudoprobleemi —, siis kuidas tuleks arutada küsimust, millest me alustasime: “Kas valu on ajuseisund?”

Vastuseks on lubada väiteid kujul “valu on A ”, kus “valu” ja “ A ” ei ole mingis mõttes sünonüümid, ja uurida, kas saab leida mõne sellise väite, mis võiks olla vastuvõetav empiirilistel ja metodoloogilistel kaalutlustel. Sellega kavatsengi järgnevalt tegelda.

II. KAS VALU ON AJUSEISUND?

Olles nõustunud kõrvale lükkama “täheenduse muutuse” probleemi, arutagem siis küsimust, kas valu on ajuseisund.

Kuna minu küsimuseks pole, mis on valu mõiste, vaid mis on valu — mõistes “on”i — siinjuures empiirilise teorialooma kaudu (või vähemalt empiirilise spekulatsioonide kaudu) —, ei katvate ma paluda vabandust empiirilise hüpoteesi esitamise pärast. Tõepoolest, minu strateegiaks on kaitsta seisukohta, et valu *pole* ajuseisund, aga mitte *a priori* alustel, vaid sellepärast, et üks teine hüpotees on usutavam. Mu hüpoteesi detailne arendus ja verifitseerimine oleks samavõrd utopiline ülesanne kui ajuseisundi hüpoteesi detailne arendus ja verifitseerimine. Filosoofia ammuseks ülesandeks ongi hüpoteesiskeemide, mitte detailsete ja teaduslikult “lõpetatud” hüpoteeside esitamine. Lühidalt öeldes väidan ma, et valu ei ole ajuseisund füüsikalise-keemilise ajuseisundi või närvisüsteemi seisundi mõttes, vaid hoopis teist *liiki* seisund. Ma pakun välja hüpoteesi, et valu või valuseisund on organismi kui terviku funktsionaalne seisund.

Selle seletamiseks on tarvis tutvustada mõningaid tehnilisi mõisteid. Olen oma varasemates artiklites seletanud Turingi masina ideed ning arutlenud selle kasutuse üle organismi modelleerimisel. Sarnaselt Turingi masinaga on defineeritud tõenäosusliku automaadi mõiste, mis aga erinevalt esimesest lubab eri tõenäosustega üleminekuid “seisundite” vahel, olemata “deterministlik”. (Loomulikult on Turingi masin lihtsalt teatav tõenäosusliku automaadi erijuht, lubades vaid üleminekute tõenäosusi 0 ja 1.) Ma võtan eelduseks, et tõenäosusliku automaadi idee on üldistatav,

lubamaks “sensoorseid sisendeid” ja “motoorseid väljundeid” — see tähendab, et masina tabel määrab iga võimaliku “seisundi-kombinatsiooni” ja “sensoorsete sisendite” täieliku hulga jaoks “instruktsiooni”, mis määrab “järgmise seisundi” tõenäosuse ja ka “motoorsete väljundite” tõenäosused. (See asendab idee masinast kui lindile trükkimisest.) Ühtlasi eeldan, et eri sisendite eest vastutavate meeleelundite ning ka motoorsete organite füüsiline realiseeritus on täpsustatud, kuid “seisundid” ja “sisendid” ise on täpsustatud vaid “ilmutamata kujul” nagu ikka — masina tabeli antud üleminekutõenäosuste kaudu.

Kuna empiirilisel antud süsteem võib samal ajal olla paljude erinevate tõenäosuslike automaatide “füüsiliseks realiseerituseks”, võtan kasutusele süsteemi *kirjelduse* mõiste. S -i kirjeldus, kui S on süsteem, on igasugune tõene väide S -i kuuluvate eri seisundite $S_1, S_2, \dots, S_n$ kohta, mis on seotud üksteisega, sensoorsete sisenditega ning motoorsete väljunditega selliste üleminekutõenäosustega, mis on antud masina tabelil. Kirjelduses mainitud masina tabelit kutsutakse S -i funktsionaalseks ülesehituseks selle kirjelduse suhtes ning S_i -d, S -i seisundit antud ajahetkel, kutsutakse S -i koguseisundiks (antud ajahetkel) selle kirjelduse suhtes. Tuleb mainida, et teada süsteemi koguseisundit kirjelduse suhtes tähendab ühtlasi teada, kuidas süsteem tõenäoliselt “käitub”, võttes arvesse erinevaid sensoorsete sisendite kombinatsioone, ent see *ei* tähenda samas S_i füüsilise realiseerituse, näiteks aju füüsikalise-keemilise seisundite teadmist. Tuleb korrata, et S_i on vaid *implitsiitselt* täpsustatud kirjelduse kaudu — s.t. *üksnes* masina tabelis antud üleminekutõenäosuste hulga kaudu.

Hüpoteesi “valu on organismi funktsionaalne seisund” võib nüüd täpsemalt väljendada järgmiselt:

(1) Kõik valu tundmiseks võimalised olendid on tõenäosuslikud automaadid.

(2) Iga valu tundmiseks võimaline olend allub vähemalt ühele teatud tüüpi kirjeldusele (võime tunda valu *on* olla sobivat tüüpi funktsionaalse ülesehitusega).

(3) Ükski valu tundmiseks võimaline organism ei ole lahti võetav osadeks, mis üksteisest sõltumatult alluksid 2. tingimuses viidatud kirjeldustele.

(4) Iga 2. tingimuses viidatud kirjelduse jaoks leidub säärane sensorsete sisendite alamhulk, et sellele kirjeldusele alluv organism tunneb valu siis ja ainult siis, kui mõned tema sensorsetest sisenditest kuuluvad sellesse alamhulka.

Mööndavasti on see hüpotees ähmane, kuigi mitte sugugi ähmasem kui ajuseisundi hüpotees oma praegusel kujul. Näiteks oleks vaja täpsustada, mis tüüpi funktsionaalne ülesehitus peaks organismil olema, et ta saaks tunda valu, ja rohkem uurida, millised tunnused eristavad 4. tingimuses viidatud sensorsete sisendite alamhulka. Esimesele küsimusele saab eeldatavasti vastata, et funktsionaalne ülesehitus peab sisaldama midagi, mis sarnaneb “eelistusfunktsiooniga” või vähemalt eelistuste osalise järjestusega, ning midagi, mis sarnaneb “induktiivse loogikaga” (see tähendab, et masin peab olema võimeline “kogemusest õppima”). (Nende tingimuste tähendust automaadi mudelite jaoks käsitleb minu artikkel “Mõnede masinate vaimuelu” (Putnam 1967).) Peale selle tundub loomulik ka nõuda, et masinal oleksid “valusensorid”, s.o meeleelundid, mis annavad normaalsel juhul teada masina keha kahjustustest või ohtlikest temperatuuridest, rõhkudest jne, mis edastavad spetsiaalset sisendite alamhulka, millele viitab 4. tingimus. Viimaks, mis puutub teise küsimusse, siis peaksime nõudma, et vähemalt eristatud alamhulka kuuluvad sisendid oleksid hinnatud negatiivselt masina eelistusfunktsioonis või eelistuste järjestuses (edasisi tingimusi arutatakse artiklis “Mõnede masinate vaimuelu”). Kolmanda tingimuse sisetoomise eesmärgiks on välistada valutundjate klassist sellised “organismid” (kui neid saab üldse organismiks pidada) nagu mesilassülemid kui ühekordsed valutundjad. Esimene tingimus on ilmselgelt liiane ning sai välja toodud vaid esituslikel kaalutlustel. (Tegelikult on see tingimus tühi, kuna *mingi* kirjelduse all on iga asi tõenäosuslik automaat.)

Möödaminnes väidan ühtlasi, et antud hüpotees on hoolimata oma ähmasusest tunduvalt *vähem* ähmane, kui seda on praegu “füüsikalise-keemilise seisundi” hüpotees, ning palju paremini alutatav matemaatilist ja empiirilist tüüpi uuringutele. Tõepoolest, uurida seda hüpoteesi tähendaks lihtsalt üritada konstrueerida organismide “mehaanilisi” mudeleid — ja kas just sellega teatud mõttes ei tegelegi psühholoogia? Keeruliseks sammuks on

muidugi liikuda *spetsiifiliste* organismide mudelitelt organismide psühholoogilise kirjelduse *normaalkujule* — just see on vajalik, et teha 2. ja 4. tingimus täpseks. See aga tundub samuti olevat vältimatu osa psühholoogia programmist.

Järgnevalt võrdlen äsja väljakäidud hüpoteesi (a) hüpoteesiga, et valu on ajuseisund, ja (b) hüpoteesiga, et valu on käitumiskalduvus.

III. FUNKTSIONAALNE SEISUND VERSUS AJUSEISUND

Võidakse ehk küsida, kas ma pole ebaõiglane, kui väidan, et ajuseisundi teoreetik räägib aju *füüsikalise-keemilistest* seisunditest. Ent (a) need on ainsat sorti seisundid, mida ajuseisundi teoreetikud mainivad. (b) Ajuseisundi teoreetik mainib tavaliselt (natuke külaateisti meenutava uhkusega) oma hüpoteesi kokkusobimatust igasuguste dualismi ja mentalismi vormidega. See on loomulik just siis, kui tema hüpoteesi sisuks on füüsikalise-keemilised ajuseisundid. Süsteemi kui terviku funktsionaalsed seisundid on aga midagi teistsugust. Nimelt, funktsionaalse seisundi hüpotees *pole* kokkusobimatu dualismiga! Kuigi on ütlema selge, et see hüpotees on oma lättelt mehhanistlik, on mõneti märkimisväärseks tõigaks, et süsteem, mis koosneb kehast ja “hingest”, kui midagi sellist eksisteerib, võib vabalt olla tõenäosuslik automaat. (c) Ühe Smarti kasutatava argumendi järgi eeldab ajuseisundi teooria vaid füüsilisi omadusi ja Smart ise peab “mittefüüsiliste” omaduste ideed mõistetamatuks. Koguseisundid ja eespool määratletud “sisendid” pole muidugi iseenesest ei mentaalsed ega füüsilised ja ma ei kujuta ette funktsionalisti säärast argumenti arendamas. (d) Kui ajuseisundi teoreetik peab silmas (või vähemalt lubab) muid seisundeid kui füüsikalise-keemilised, siis ta hüpotees on täiesti tühi, vähemalt seni, kui ta pole täpsustanud, *milliseid* “seisundeid” ta siis silmas peab.

Kui ajuseisundi hüpoteesi mõista säärasel viisil, siis miks peaks eelistama sellele funktsionaalse seisundi hüpoteesi? Mõelgem selle peale, mida peaks ajuseisundi teoreetik tegema, et oma väiteid vastuvõetavas valguses näidata. Ta peaks määratlema füüsikalise-keemilise seisundi nii, et *iga* organism (mitte ainult imetaja) tunneb valu siis ja ainult siis, kui (a) tal on sobiva füüsikalise-

keemilise struktuuriga aju ja (b) ta aju on selles füüsikaliskeemilises seisundis. See tähendab, et kõnealune füüsikaliskeemiline seisund võib iseloomustada nii imetaja, roomaja kui molluski aju (kaheksajalg on mollusk ning tunneb kindlasti ka valu) jne. Samal ajal *ei tohi* see olla mingi füüsiliselt võimaliku olendi (füüsiliselt võimalik) ajuseisund, kes pole võimeline valu tundma. Isegi kui säärane seisund oleks leitav, peab olema nomoloogiliselt tagatud, et see võib olla ka mis tahes valuks võimelise maavälise eluvormi ajuseisund, enne kui me saaksime isegi oletada, et see võib olla valu.

Ei ole täiesti võimatu, et selline seisund on leitav. Kuigi kaheksajalg ja imetaja on näited paralleelsest (mitte järkjärgulisest) evolutsioonist, on nii kaheksajala kui ka imetaja silma näol välja arenenud (füüsilises osas) põhimõtteliselt identsed struktuurid, võtmata arvesse tõika, et see elund on kahel juhul välja arenenud eri tüüpi rakkudest. Seega on vähemalt võimalik, et läbi kogu universumi on paralleelne evolutsioon viinud *alati ühe ja sama* valu füüsilise “korrelaadini”. See on aga kindlasti pretensioonikas hüpotees.

Viimaks, see hüpotees muutub veel pretensioonikamaks, kui me taipame: ajuseisundi teoreetik ei ütle pelgalt, et *valu* on ajuseisund; ta tahab muidugi ka rõhutada, et *iga* psühholoogiline seisund on ajuseisund. Seega kukub ajuseisundi teooria kokku, kui me leiame vähemalt ühe psühholoogilise predikaadi, mida saab selgelt rakendada nii kaheksajalale kui imetajale (nt “näljane”), ent mille füüsikaliskeemiline “korrelaat” on kahel juhul erinev. Mulle tundub ääretult tõenäoline, et selline predikaat on leitav. Ajuseisundi teoreetik saaks end muidugi päästa *ad hoc* eelduste abil (näiteks määratledes kahe seisundi disjunktsiooni ühe “füüsikaliskeemilise seisundina”), kuid seda ei pea võtma tõsiselt.

Pöördudes nüüd kaalutluste juurde funktsionaalse seisundi teooria *poolt*, alustagem tõigast, et me identifitseerime organisme valu tundvatena, näljastena, vihastena, tiirastena jne nende *käitumise* alusel. Ent on aabitsatõde, et sarnasused kahe süsteemi käitumises annavad alust arvata, et leidub sarnasusi ka kahe süsteemi funktsionaalses ülesehituses, aga palju *vähem* alust arvata, et ka tegelikud füüsilised detailid sarnased oleksid. Enamgi veel — me eeldame, et erinevatel psühholoogilistel seisunditel —

vähemalt kõige põhilisematel, nagu nälg, janu, agressioon jne — on üksteise ja käitumise vahel eri liikide puhul enam-vähem sarnased “üleminekutõenäosused” (vähemalt laiades ja halvasti defineeritud piirides), kuna see tuleneb viisist, kuidas me neid seisundeid tuvastame. Näiteks ei peaks me looma *januseks*, kui ta janule omane käitumine ei oleks suunatud joomisele ega lõpeks janu kustutamise, mistõttu erinevateks seisunditeks võimeline loom vähemalt *paistab* olevat teatava funktsionaalse ülesehitusega. Lisaks, nagu varem juba sai mainitud, kui kunagi õnnestub liigiüleste psühholoogiliste seaduste leidmise programm, mis tähendab eri liikide jaoks psühholoogiliste seaduste normaalkuju leidmist, siis sellega teostuks funktsionaalse ülesehituse sellist tüüpi kirjeldus, mis on tarvilik ja piisav antud psühholoogilise seisundi jaoks, ning ka täpne “psühholoogilise seisundi” mõiste definitsioon. Ajuseisundi teoreetik peab samas lootma liigiüleste neurofüsioloogiliste seaduste selginemisele tulevikus, mida on aga palju vähem põhjust loota, kui et (piisavalt üldist tüüpi) psühholoogilised seadused oleksid liigiülased, või veel nõrgemalt, et on võimalik leida liigiülene *vorm*, milles saab sõnastada psühholoogilisi seadusi.

IV. FUNKTSIONAALNE SEISUND VERSUS KÄITUMISKALDUVUS

Teoorial, mille järgi valu pole ei ajuseisund ega funktsionaalne seisund, vaid käitumiskalduvus, on üks näiline eelis: see paistab olevat kooskõlas viisiga, kuidas me valu esinemist organismidel kindlaks teeme. Me ei tea põhimõtteliselt midagi looma ajuseisundist, kui ütleme, et tal on valu, ning me teame äärmiselt vähe tema funktsionaalse ülesehituse kohta; kui, siis ehk vaid algelisel intuiitiivsel kombel. Tegelikult ei ole see “eelis” aga sugugi eelis, kuna väidetakse selle kohta, kuidas me teeme kindlaks, et x on A , võib olla palju öelda selle kohta, milline on A mõiste, aga neil on vähevõitu öelda selle kohta, mis omadus A on. Püüda säärastel alustel näidata, et valu pole ajuseisund ega funktsionaalne seisund, on analoogne juhuga, kus väidetakse, et soojus ei ole molekulide keskmine kineetiline energia, kuna tavainimesed väidetavalt ei arva, et nad ütlevad midagi molekulide keskmise kineetilise energia kohta, kui nad peavad midagi külmaks või soojaks. Ei ole

tarvilik, et nad seda teeksid; tarvilik on, et tunnused, mida nad peavad soojuse märgiks, on tegelikult seletatavad molekulide keskmise kineetilise energia kaudu. Samamoodi on meie hüpoteesi jaoks tarvilik, et tunnuseid, mida peetakse valu käitumuslikeks märkideks, tuleks seletada tööga, et organism on sobivat tüüpi funktsionaalses seisundis, mitte et kõnelejad seda *teadma* peaksid.

Raskused “käitumiskalduvuse” teooriaga on nõnda hästi teada, et ma ei tee midagi rohkemat kui meenutan neid. Raskus, mis tegelikult paistab olevat midagi enam kui “raskus”, vajaliku käitumiskalduvuse täpsustamisega mingil muul viisil kui “*X*-i dispositsioonina käituda, justkui *X*-il oleks *valu*” on muidugi see peamine. Seevastu me *saame* vähemalt laias laastus määratleda funktsionaalse seisundi, mida valuga samastada, valu mõistet kasutamata. Funktsionaalne seisund, mida me silmas peame, on sensoorsete sisendite vastuvõtmise seisund, mis mängib teatavat rolli organismi funktsionaalses ülesehituses. Seda rolli iseloomustab vähemalt osalt tõsiasi, et sisendite eest vastutavad meeleeelundid on elundid, mille rolliks on märgata keha kahjustusi, temperatuuri ja rõhu ohtlikke äärmusi jne, ja tõsisasi, et “sisendid” ise, sõltumatult nende füüsilisest realiseeritusest esitavad tingimusi, mida organism võtab kui midagi enda jaoks negatiivset. Nagu ma rõhutasin artiklis “Mõnede masinate vaimuelu”, ei tähenda see, et masin alati *võldiks* selliseid tingimusi (näiteks valu); see tähendab vaid, et ta väldib selliseid tingimusi, kuni nende vältimine ei takista mingi kõrgemalt väärtustatud eesmärgi saavutamist. Kuna masina (antud juhul organismi) käitumine ei sõltu pelgalt sensoorsetest sisenditest, vaid süsteemi koguseisundist (teistest väärtustest, uskumustest jne), siis tundub olevat lootusetu esitada üldisi väiteid selle kohta, kuidas organism sellistes tingimustes *peab* käituma; see aga ei tähenda, et me peaksime jätma lootuse neid tingimusi iseloomustada. Just seda me ju tegime.⁴

⁴ Artiklis Putnam 1967 arutasin ma automaadi mudelite abil edasist ja mõneti iseseisvat valusisendite omadust, nimelt kalduvust vigastatud osa eemale tõmmata jms spontaansust. See tõstatab tolles artiklis arutatud küsimuse spontaanse kalduvuse funktsionaalse analüüsi kohta. Loomulikult tulevad pähe muudki omadused, näiteks see, et valutunded *asuvad* (või paistavad asuvat) kehaosades.

Käitumiskalduvuse teooria pole üksnes lootusetult ähmane; kui selle hõlmatud “käitumine” on perifeerne käitumine ja asjassepuutuvad stiimulid on perifeersed stiimulid (näiteks ei ütle me midagi selle kohta, mida teeb organism, kui mõjutatakse aju), siis see teooria paistab lootusetult väär. Näiteks loomad, kellel on kõik motoorsed närvid läbi lõigatud, “käituvad” tegelikult ja potentsiaalselt samamoodi (ehk ei käitu eriti üldse), aga kui ühel on läbi lõigatud valukiud ja teisel on nad puutumata, siis üks tunneb valu ja teine mitte. Jällegi, kui ühel isikul on läbi lõigatud valukiud ning teine surub mingi sunni tõttu tahtlikult alla igasugused väreaktsioonid, siis tegelik ja potentsiaalne perifeerne käitumine võivad olla samad, kuid üks tunneb valu ja teine mitte. (Mõned filosoofid hoiavad kinni väitest, et viimane juhtum on mõisteliselt võimatu, ent ainsa tõendusena selle poolt saab võtta asjaolu, et *nemad* ei oska või ei taha seda võimalust tunnistada.⁵) Kui me valu asemel võtame mõne muu aistingu, mille “kehalist väljendust” on lihtsam alla suruda, näiteks õrna jahedust vasakus väikeses sõrmes, siis on see võimalus veelgi selgem.

Viimaks, isegi kui *leiduks* mõni käitumiskalduvus, mis invariantelt korreleeruks valuga (liigiülese!) ja oleks määratletav ilma terminit “valu” kasutamata, oleks ikkagi palju usutavam samastada valutunne mõne seisundiga, mille esinemine *seletaks* käitumiskalduvust — ajuseisund või funktsionaalne seisund —, mitte käitumiskalduvuse endaga. Säärased usutavuse kaalutlused võivad olla mõneti subjektiivsed, ent kui muud tingimused *oleksid* võrdsed (mida nad muidugi ei ole), miks ei peaks me laskma usutavuse kaalutlustel mängida otsustavat rolli?

V. METODOLOOGILISED KAALUTLUSED

Seni oleme kaalunud vaid “empiirilisi” põhjendusi väitmaks, et valu tundmine on pigem funktsionaalne seisund kui ajuseisund või käitumiskalduvus: näiteks tundub palju tõenäolisem, et meie kirjeldatud funktsionaalne seisund on invariantelt “korreleeritud” valuga liigiülese, kui et ta on kas füüsikalise-keemiline ajuseisund (kas organismil peab valu tundmiseks olema *aju* või piisab ehk

⁵ Vt arutlust superspartalaste kohta artiklis Putnam 1963.

mõnest närvisõlmest?) või nõnda korreleeritud käitumiskalduvus. Kui see on õige, siis järeldub sellest, et meie väljapakutud samastamine on vähemalt võimalik kandidaat. Mida öelda metodoloogiliste kaalutluste kohta?

Metodoloogilised kaalutlused on laias laastus sarnased igal taandamisjuhul, nii et siin pole oodata mingeid üllatusi. Esi- teks, psühholoogiliste seisundite samastamine funktsionaalsete seisunditega tähendab, et psühholoogiaseadusi on võimalik tule- tada väidetest kujul “sellistel organismidel on sellised kirjeldused” koos samasusväidetega (“valu on selline funktsionaalne seisund” jne). Teiseks, funktsionaalse seisundi esinemine (s.t sisendite esi- nemine, mis mängivad meie kirjeldatud rolli organismi funktsio- naalses ülesehituses) ei ole pelk “korrelatsioon”, vaid ka tegelikult seletab organismipoolset valukäitumist. Kolmandaks, samasta- mine peaks välistama küsimused, mis (juhul kui naturalistlik vaade on õige) esindavad täiesti vale lähenemisviisi, näiteks “Mis valu on, kui ta pole ei ajuseisund ega funktsionaalne seisund?” ja “Mis põhjustab selle, et valu saadab alati seda sorti funktsionaalne sei- sund?”. Lühidalt öeldes, samastamisega tuleb tingimisi nõustuda kui teooriaga, mis viib ühtaegu nii viljakate ennustuste kui ka vil- jakate küsimusteni ning aitab hoiduda viljatutest ja empiirilisel- tötetutest küsimustest, kusjuures “empiirilisel mõttetu” all ei pea ma silmas kõigest “mõttetut” verifikatsiooni vaatekohalt, vaid ka selles osas, mis tegelikult *olemas on*.

Kirjandus

- Putnam, Hilary 1960. Minds and Machines. — *Dimensions of Mind*. Ed. by S. Hook. New York, pp. 148–179 [taastrükk teoses Putnam 1975: 362–385]
- Putnam, Hilary 1963. Brains and Behavior. — *Analytical Philosophy, Second Series*. Ed. by R. J. Butler. Oxford: Basil Blackwell, pp. 211–235 [taastrükk teoses Putnam 1975: 325–341; eesti keeles: Aju ja käitumine. — *Akadeemia*, 2011, nr 7, lk 1353–1373; tlk H. Sova]
- Putnam, Hilary 1967. The Mental Life of Some Machines. — *Intentionality, Minds and Perception*. Ed. by H.-N. Castañeda. Detroit: Wayne State University Press, pp. 177–200 [taastrükk teoses Putnam 1975: 408–428]

Putnam, Hilary 1975. *Mind, Language and Reality*. (Philosophical Papers, Vol. 2.) Cambridge, etc.: Cambridge University Press

HILARY PUTNAM (sünd. 1926) on USA filosoof, Harvardi ülikooli emeriitprofessor, olulisemaid filosoofe 20. sajandi teisel poolel. Õppis matemaatikat ja filosoofiat Pennsylvania ülikoolis, doktorikraad California ülikooli Los Angelese harust (1951). Töötanud Northwesternis, Princetonis ja MITs, alates 1965 Harvardis (emeriteerus 2000). Kaitsnud eksternalismi ja põhjuslikku osutusteoriat keelefilosoofias (“Teisik-Maa” mõtteeksperiment), funktsionalismi vaimufilosoofias (käesolevas artiklis), sisemist realismi metafilosoofias (selles vallas on ta vaated siiski korduvalt muutunud) ning esitanud mõjukaid argumente epistemoloogias (“ajud purgis”) ja matemaatikafilosoofias (asendamatus argument).

Teoseid: *Mathematics, Matter and Method: Philosophical Papers*, vol. 1 (1975); *Mind, Language and Reality: Philosophical Papers*, vol. 2 (1975); *Meaning and the Moral Sciences* (1978); *Reason, Truth, and History* (1981); *Realism and Reason: Philosophical Papers*, vol. 3 (1983); *The Many Faces of Realism* (1987); *Representation and Reality* (1988); *Realism with a Human Face* (1990); *Renewing Philosophy* (1992); *Pragmatism: An Open Question* (1995); *The Threefold Cord: Mind, Body, and World* (1999); *The Collapse of the Fact/Value Dichotomy and Other Essays* (2002) ja *Ethics Without Ontology* (2002).

Akadeemias on temalt varem ilmunud “Mille jaoks on filosoof?” (1997, nr 4, lk 770–788; tlk B. Mölder) ning “Aju ja käitumine” (2011, nr 7, lk 1353–1373; tlk H. Sova). Vt ka: Bruno Mölder, “Hilary Putnami sisemine realism” (1997, nr 4, lk 789–807).

VALDUR OHAKAS (1981)

ELIMINATIIVMATERIALISM JA PROPOSITSIOONILISED HOIAKUD

Paul M. Churchland

Tõlkinud Bruno Mölder

Eliminatiivmaterialism on tees, et meie tavamõistuslik käsitus psühholoogilistest nähtustest kujutab endast juurteni ekslikku teooriat, teooriat, mis on nõnda põhjanevalt vigane, et lõpuks ei taandata sujuvalt tema printsiipe ja ontoloogiat lõpetatud neuroteadusele, vaid ta tõrjutakse selle poolt välja. Meie arusaamine üksteisest ning isegi introspeksioon võivad saada uue kuju mõistelises raamistikus, mille pakub lõpetatud neuroteadus, teooria, mis ootuspäraselt on tublisti võimsam kui tavamõistuslik psühholoogia, mille ta välja tõrjub, ning on üldiselt palju olulisemalt integreeritud loodusteadustega. Minu sihiks selles artiklis on käsitleda seda väljavaadet, iseäranis selle suhtes, kuidas see seondub (1) tavamõistusliku psühholoogia põhielementide, propositsiooniliste hoiakutega (uskumustega, soovidega jms) ning (2) neid elemente sisaldava ratsionaalsusekäsitusega.

Selline vaateviis võib muuta materialismi saatust. Paarkümmend aastat tagasi peeti materialistliku programmi peamiseks komistuskivideks emotsioone, kvaale ja "töötlemata tundeid". Nende tõkete langedes (vt Feyerabend 1963; Rorty 1965; Churchland 1979) on vastupanu kese nihkunud. Nüüd on selleks intentsionaalsuse sfäär, propositsiooniliste hoiakute sfäär, mida peetakse üldiselt taandumatuks millelegi materialistlikus raamistikus

Eliminative Materialism and the Propositional Attitudes. — *The Journal of Philosophy*, 1981, vol. 78, no. 2, pp. 67–90.

Avaldame autori loal.

ning selle poolt kõrvaldamatuks. Kas, ja kui, siis miks see nii on, seda peame uurima.

Selline uurimine aga ei ole siiski mõttekas, kui enne ei ole nõustunud sellega, et asjassepuutuv tavamõistuslike mõistete raamistik kujutab endast tõepoolest empiirilist teooriat koos kõigi sellele staatusele omaste funktsioonide, eeliste ning hädadega. Seepärast alustan ma selle seisukoha lühikese visandiga ning tema põhjenduste kokkuvõtte kordamisega. Talle osakssaanud vastaseis üllatab mind ikka veel. Lõppude lõpuks on tavamõistusest sünenenud igasuguseid teooriaid. Meenutage arusaama, et ruumil on suund, mida mööda kõik asjad eelistavad langeda; et kaal on keha seesmine tunnus; et ilma jõuta liikuv objekt jääb kohe seisma; et taevASFäär pöörduv kord päevas, ja nõnda edasi. Need näited räägivad ehk ise enese eest, kuid inimesed on nõus möönma, et tavamõistus sisaldab teoreetilist komponenti vaid siis, kui (1) teooria ja selles sisalduv tavamõistus paiknevad turvaliselt iidse ajas, ning (2) asjassepuutuv teooria on praegu nii ilmselgelt väär, et tema loomus on vältimatult spekulatiivne. Nendel tingimustel on tõepoolest kergem teooriaid kindlaks teha. Aga tagantjärele tarkus on täppisteadus. Vaatame vahelduseks ettepoole.

I. MIKS RAHVAPSÜHHOOGIA ON TEOORIA

Meie tavamõistusliku vaimunähtuste raamistiku kohtlemine teooriana annab lihtsa ning ühtse käsitluseluse enamikule vaimufilosoofia peamistest teemadest, nende seas käitumise seletamisele ja ennustamisele, mentaalsete predikaatide semantikale, toimimisteooriale, teiste olendite vaimu probleemile, vaimuseisundite intentsionaalsusele, introspektsiooni loomusele ning keha-vaimu probleemile. Igasugune vaade, mis suudab seda kõike hõlmata, väärrib hoolikat kaalumist.

Alustame inimese (ja looma) käitumise seletusest. On märkimisväärne tõsiasi, et tavainimene on võimeline hõlpsasti ning edukalt seletama ja isegi ennustama teiste isikute käitumist. Enamasti viitavad sellised seletused ja ennustused soovidele, uskumustele, kartustele, kavatsustele jne, mille subjektiks on toimija. Kuid seletused eeldavad seadusi — vähemalt jämedakoelisi ja käepäraseid —, mis seostaksid seletuse tingimused seletatava

käitumisega. Seesama käib ka ennustamise ning käitumisega seotud subjunktiivsete ja kontrafaktiliste tingimuslausete kohta.* Kindlust tagab asjaolu, et rikkaliku tavamõistuslike seaduste võrgustiku saab tõepoolest rekonstrueerida sellise seletamise ja ettearvamise igapäevase tegevuse põhjal; tema printsiipideks on tuttavad epistlid ning nende mitmesugused ülesanded on läbinähtavad. Kõik me mõistame teisi ühtviisi hästi, kuna me teame vaikumisi ühtset kogumit seadussarnaseid seoseid, mis kehivad välistingimuste, siseseisundite ning välise käitumise vahel. Selle loomust ning ülesandeid arvestades on üsnagi kohane nime-tada seda teadmiste kogumit “rahvapsühholoogiaks”.¹

Sellest lähenemisest järeldub, et meile tuttava mentalistliku sõnavara terminite semantikat tuleb mõista samal viisil nagu teoreetiliste terminite semantikat üldiselt: mis tahes teoreetilise termini tähenduse fikseerib seaduste võrgustik, milles ta osaleb. (See seisukoht erineb küllaltki palju loogilisest biheiviorismist. Me eitame, et asjassepuutuvad seadused oleksid analüütilised, ning väidame, et semantilist kaalu kannavad üldiselt seadussarnased ühendused ja mitte ainult seosed välise käitumisega. Kuid see vaade selgitab seda vähest usutavust, mis loogilisele biheiviorismile osaks langes.)

Olulisem on, et rahvapsühholoogia teooriaks tunnistamine pakub lihtsa ning otsustava lahenduse vanale skeptilisele probleemile, teiste olendite vaimu probleemile. Problemaatilist veendumust, et teisel isikul on teatavad vaimuseisundid, ei tuletata deduktiivselt tema käitumisest, ega ka mitte induktiivse analoogia teel ohtlikult isoleeritud iseenda näitest. Pigem on see veendumus täiesti sirgjooneline *seletuslik hüpotees*. Selle funktsioon, seoses rahvapsühholoogia taustseadustega, on pakkuda indiviidi jätkuva käitumise seletust/ennustust/mõistmist ning ta on usutav niivõrd, kui ta on selles edukam kui võistlevad hüpoteesid. Enamasti on

*Kontrafaktilised ehk subjunktiivsed tingimuslausead on tingivas kõneviisis laused kujul “Kui oleks (olnud) p , siis oleks (olnud) q ”, kusjuures p teatakse olevat väär. *Toim.*

¹Siin vaatleme mõnd nendest seadustest. Rahvapsühholoogia seaduste ulatuslikumat käsitlust vt raamatust Churchland 1979: 4. ptk. Tegude seletuse aluseks olevate rahvaprintsiipide üksikasjalist uurimust vt artiklist Churchland 1970.

sellised hüpoteesid edukad ja nõnda on ka arvamused, et teistel on rahvapsühholoogia poolt hõlmatud siseseisundid, mõistlik.

Teadmine teiste olendite vaimu kohta ei ole olemuslikult sõltuv teadmisesest omaenda vaimu kohta. Rakendades meie rahvapsühholoogia printsiipe meie käitumisele, võiks marslane meile õigusega omistada meie tuttavaid vaimuseisundeid, ehkki tema enda psühholoogia oleks meie omast väga erinev. Seetõttu ei "üldistaks ta omaenda näite põhjal".

Niisamuti ei ole introspektiivsetel otsustustel enda kohta niikuinii mingisugust eristaatust ega puutumatus. Praeguse vaate järgi on introspektiivne otsustus lihtsalt oma siseseisunditele mõistelise reageerimise omandatud harjumus ning iga konkreetse vastuse sidusus sõltub alati omandatud mõistelise raamistiku (teooria) sidususest, milles see vastus on moodustatud. Samamoodi võib *introspektiivne* kindlus, et isiku enda vaim on uskumuste ja soovide asupaik, olla niisama kohatu kui klassikalise perioodi inimese *visuaalne* kindlus, et taeva täheplekine sfäär pöörduv iga päev.

Teiseks mõistatuseks on vaimuseisundite intentsionaalsus. "Propositsioonilised hoiakud", nagu Russell neid kutsus, moodustavad rahvapsühholoogia süstemaatilise tuuma; ja nende uniikaalsus ning anomaalsed loogilised omadused on ajendanud paljusid nägema siin põhjanevat vastandust kõigele, mida pelgalt füüsilised nähtused võiksid kujutada. Asja võti peitub jälle rahvapsühholoogia teoreetilises iseloomus. Vaimuseisundite intentsionaalsus ei ilmne siin looduse saladusena, vaid rahvapsühholoogia mõistete struktuuritunnusena. Iroonilisel kombel väljendavad needsamad struktuuritunnused seda väga suurt lähedust, mis rahvapsühholoogial on loodusteaduse teooriatega. Ma selgitan.

Vaatleme seda suurt mitmekesisust, mida võib kutsuda "arvulisteks hoiakuteks" ja mis esinevad füüsikateaduse mõistelises raamistikus: "... on massiga n kg", "... on kiirusega n ", "on temperatuuriga n ", ja nõnda edasi. Nende väljenditega saab moodustada predikaate: kui asendada " n " täidetav koht arvu tähistava singulaartermiga, siis saame tulemuseks kindlapiirilise predikaadi. Veel huvitavam on aga see, et tulemuseks saadud "arvuliste hoiakute" vahelised seosed on täpselt seosed nendes hoiakutes "sisalduvate" arvude vahel. Veelgi huvitavam on aga see, et arve singulaartermi-

dena kohtlev argumendikoht on avatud kvantifitseerimisele. Kõik see võimaldab väljendada üldistusi seadusesarnaste seoste kohta, mis kehtivad looduses mitmesuguste arvuliste hoiakute vahel. Sellised seadused sisaldavad kvantifitseerimist üle arvude ning nad kasutavad selles valdkonnas kehtivaid matemaatilisi seoseid. Nii näiteks

- (1) $(x)(f)(m)[((x \text{ on massiga } m) \ \& \ (x \text{ allub kogujõule } f)) \supset (x\text{-i kiirendus on } f/m)]$

Vaatleme nüüd mitmesuguseid propositsioonilisi hoiakuid: "... usub, et p ", "... soovib, et p ", "... kardab, et p ", "on rõõmus, et p " jne. Ka nende väljenditega saab moodustada predikaate. Kui asendada " p " täidetav koht propositsiooni tähistava singulaartermiga, saab tulemuseks kindlapiirilise predikaadi, nt "... usub, et Tom on pikk". (Laused ei käitu üldiselt singulaartermidena, kuid on raske hoiduda ideest, et kui lause esineb " p " asemel, siis funktsioneerib ta seal just nagu singulaarterm. Rohkem sellest edaspidi.) Veel huvitavam on aga see, et tulemuseks saadud propositsiooniliste hoiakute vahelised seosed, nagu järelduvus, samaväärsus ja vastuolulisus, on iseloomulikud seosed neis "sisalduvate" propositsioonide vahel. Veelgi huvitavamal kombel aga on propositsioone singulaartermidena kohtlev argumendikoht avatud kvantifitseerimisele. Kõik see võimaldab väljendada üldistusi seadusesarnaste seoste kohta, mis kehtivad propositsiooniliste hoiakute vahel. Sellised seadused sisaldavad kvantifitseerimist üle propositsioonide ning nad kasutavad mitmesuguseid selles valdkonnas kehtivaid seoseid. Seega, näiteks

- (2) $(x)(p)[(x \text{ kardab, et } p) \supset (x \text{ soovib, et } \sim p)]$
- (3) $(x)(p)[(x \text{ loodab, et } p) \ \& \ (x \text{ avastab, et } p)) \supset (x \text{ on rahul sellega, et } p)]$
- (4) $(x)(p)(q)[((x \text{ usub, et } p) \ \& \ (x \text{ usub, et (kui } p, \text{ siis } q))) \supset (\text{jättes kõrvale segaduse, häirituse jms, } x \text{ usub, et } q)]$
- (5) $(x)(p)(q)[((x \text{ soovib, et } p) \ \& \ (x \text{ usub, et (kui } q, \text{ siis } p)) \ \& \ (x \text{ on võimeline kutsuma esile, et } q)) \supset (\text{jättes kõrvale soovide konfliktid või strateegiate eelistused, } x \text{ kutsub esile, et } q)]^2$

²Kui piirduda kvantorite objektilise tõlgendusega, siis arvatavasti kõige lihtsam viis mõistmaks süstemaatiliselt selliseid väljendeid nagu

Rahvapsühholoogia pole mitte ainult teooria, ta on nii ilmselgelt teooria, et tuleks pidada suureks mõistatuseks, miks jõudsid filosoofid selle mõistmiseni alles kahekümnenda sajandi teisel poolel. Rahvapsühholoogia struktuuritunnused kujutavad endast täiuslikku paralleeli matemaatilise füüsikaga; ainsaks erinevuseks on nende kasutatavate abstraktsete entiteetide vastav piirkond — füüsikas arvud ning psühholoogias propositsioonid.

Lõpuks heidab arusaam, et rahvapsühholoogia on teooria, uut valgust keha-vaimu probleemile. See probleem muutub küsimuseks, kuidas on ühe teooria (rahvapsühholoogia) ontoloogia seotud teise teooria (lõpuleviidud neuroteaduse) ontoloogiaga; ning peamised filosoofilised seisukohad keha-vaimu probleemi osas ilmnevad nüüd erinevate ennustustena selle kohta, mida paljastab tulevane uurimistöö rahvapsühholoogia teooriatevahelise seisundi ja sidususe asjus.

Samasusteoreetik eeldab optimistlikult, et rahvapsühholoogia *taandatakse* sujuvalt lõpuleviidud neuroteadusele ning tema ontoloogia säilib teooriatevahelistes samasustes. Dualist arvab, et see osutub lõpuleviidud neuroteadusele *taandumatuks*, olles loodusnähtuste autonoomse mittefüüsikalise osa kõrvaldamatu kirjeldus. Ka funktsionalist eeldab, et ta osutub taandumatuks, kuid küllaltki teistsugusel põhjusel, et rahvapsühholoogiliselt kirjeldatud sisestruktuur ei osutu viimsel analüüsil mitte looduseisundite seadustele alluvaks struktuuriks, vaid funktsionaalsete seisundite abstraktseks ülesehituseks, mida võivad kehastada mitmesugused küllaltki erinevad ainelised substraadid. Seepärast pole ta taandatav ühelegi substraadispetsiifilisele printsiibile.

[x usub, et p] ja sellest moodustatud kinniseid lauseid on lihtsalt koheldatud kõike seda, mis esineb " p ", " q " jt asemel sisemises positsioonis, singulaartermi funktsioonis. Nii tuleks ka standardseid seoseid, mis esinevad termine vahel sisemises positsioonis, kohelda operaatoritena, mis moodustavad liitsingulaarterme teistest singulaartermidest, ning mitte lauseoperaatoritena. Niiviisi moodustatud liitsingulaartermid tähistavad vastavaid liitpropositsioone. Asendav kvantifitseerimine nõuab muidugi teistsugust tõlgendust, ning esineb ka teisi lähenemisi. Iseäranis ligitõmbav on Dorothy Groveri, Joseph Campi ja Nuel Belnapi aselauseline lähenemine (Grover, Camp, Belnap 1975). Ent nende küsimuste lahendamine ei ole käesoleva arutluse jaoks otsustava tähtsusega.

Viimaks, eliminatiivmaterialist on samuti pessimistlik taandamisväljavaadete suhtes, kuid tema põhjenduseks on see, et rahvapsühholoogia on meie sisemise talitluse juurteni puudulik käsitus, liiga eksitav ja liiga vigane, et säilida teooriatevahelise taandamise järel. Selle vaate kohaselt tõrjutakse ta lihtsalt välja selle talitluse parema teooria poolt.

Peatselt üritame prognoosida, milline nendest võimalustest on rahvapsühholoogia tegelik saatust. Hetkel aga tuleks mees pidada, et me uurime ühe teooria, süstemaatilise, korrigeeritava ja spekulatiivse *teooria* saatust.

II. MIKS VÕIKS RAHVAPSÜHHOLOOGIA (TEGELIKULT) VÄÄR OLLA

Eeldades, et rahvapsühholoogia on empiiriline teooria, leidub vähemalt abstraktne võimalus, et tema printsiibid on juurteni väärad ning tema ontoloogia illusoorne. Ent kui eliminatiivmaterialism välja arvata, ei võta paraku ükski peamistest seisukohtadest seda võimalust tõsiselt. Ükski neist ei kahtle rahvapsühholoogia (edaspidi RP) tõsesuses ega põhilises sidususes ning kõik nad kujutavad ette tulevikku, mis säilitaks tema seadusi ning kategooriaid. Seesugune konservatiivsus pole päris alusetu. Lõppude lõpuks on RP-l märkimisväärsel hulgal seletuslikku ning ennustuslikku edu. Ning mis võiks olla veel parem alus veendumisele tema kategooriate omavahelises sidususes?

Tõesti, mis võiks olla parem alus? Aga siiski on RP kasuks kõnelev eelhoiak kahtlane, sugenenud süüdimatusest ning silmaklappidest. Läbivam uurimine paljastab teistsuguse olukorra. Me ei pea arvestama mitte ainult RP edukusega, vaid ka tema seletuslike luhtumiste ning nende ulatuse ja tõsidusega. Teiseks peame võtma arvesse RP pikka minevikku, tema kasvu, viljakust ning tulevase arengu praegusi väljavaateid. Ning kolmandaks peame arvestama, mis laadi teooriad on *tõenäoliselt* õiged meie käitumise etioloogia kohta, arvestades seda, mida oleme viimasel ajal enese kohta teada saanud. See tähendab, meil tuleb hinnata RPD, arvestades tema kooskõla ning külgnevust teiste viljakate ning vastuvõetud teooriatega lähedastes ning kattuvates valdkondades —

näiteks evolutsiooniteooria, bioloogia ja neuroteadusega —, sest aktiivne kooskõla kõige sellega, mida me teame, on arvatavasti mis tahes hüpoteesi lõplikuks mõõdupuuks.

Seda laadi järelekatsumine paljastab väga muret tekitava olukorra, mis tooks kaasa varjamatud kahtlusi mis tahes teooria korral, mis on meile vähem tuttav ning vähem kallis. Ma visandan mõne olulise detaili. Kui mitte suunata tähelepanu sellele, mida RP suudab seletada, vaid sellele, mida ta ei suuda seletada ega isegi mitte kõnetada, siis selguks, et seda on väga palju. Näideteks kesketest ning olulistest vaimunähtustest, mis jäävad RP raamistikus suuresti või täiesti seletamatuks, võib pidada vaimuhäiguse loomust ja kulgu, loomingulist kujutlusvõimet või isikutevaheliste intelligentsuserinevuste alust. Mõelge meie äärmisele teadmatussele une — selle imetabase seisundi, milles veedetakse elust üks kolmandik — loomusest ning psühholoogilistest funktsioonidest. Mõelge üldlevinud võimele püüda üle platsi visatud palli jooksu pealt või tabada liikuvat autot lumepalliga. Mõelge kolmemõõtmelise nägemiskujutise sisemisele konstrueerimisele peentest erinevustest kahemõõtmeliste stiimulite jadas meie kummalgi võrkkestal. Mõelge tajumuslike, nii nägemis- kui muude illusioonide rikkalikule mitmekesisusele. Või kaaluge mälu imet, selle välkkiiret võimet taastada olulist. Neile ja paljudele teistele vaimunähtustele ei heida RP mingit märkimisväärset valgust.

Üheks iseäranis silmapaistvaks saladuseks on õppimisprotsessi enda loomus, eriti siis, kui ta hõlmab laialdast mõistelist muutust, ning eriti sellisena, nagu ta esineb oma keele-eelsel või täiesti mittekeelelisel kujul (imikutel ja loomadel), mis on ülekaalukalt selle levinuim vorm looduses. RP satub siin silmitsi eriliste raskustega, kuna tema ettekujutus õppimisest kui propositsiooniliste hoiakute käsitlemisest ja säilitamisest takerdub tõsiasjale, et see, kuidas sõnastada, käsitleda ning salvestada propositsiooniliste hoiakute rikkalikku koetust, on ise midagi õpitut ning ainult üks paljudest omandatud tunnetuslikest oskustest. RP osutub seega oma ülesehituselt võimetuks isegi üritama käsitleda seda kõige põhilisemat saladust.³

³Üks võimalik vastus siinkohal oleks väide, et loomade ja imikute tunnetustegevus on sünnist saati oma elementide, struktuuride ja prot-

Säärased laialdased luhtumised ei näita (veel), et RP oleks väär teooria, kuid nad viivad selle väljavaate tõelisele võimalikkusele päris lähedale ning näitavad otsustavalt, et RP on *parimal juhul* äärmiselt pealiskaudne teooria, sügavama ning keerukama reaalsuse osaline ja pinnapealne selgitus. Jõudnud sellele arvamusele, võib meile andestada, et me uurime võimalust, et RP kujutab endast tõepoolest eksitavat visandit meie sisemisest kinemaatikast ning dünaamikast, mille edukus võlgneb tänu pigem meiepoolsele valikulisele rakendusele ning sunnitud tõlgendusele kui RP ehtsale teoreetilisele panusele.

Pilguheit RP ajaloole leevendab neid kartusi vähe, kui nad on juba sünenenud. See on üks alistumise, viljatuse ja mandumise lugu. RP eeldatav valdkond oli varem palju laiem kui praegu. Primitiivsetes kultuurides mõisteti enamiku looduselementide käitumist intentsionaalsena. Tuul võis tunda viha, kuu kadedust, jõgi lahkust, meri raevu ja nõnda edasi. Need ei olnud metafoorid. Viidi läbi ohverdamisi ning järgiti tundemärke, et lepitada või ära arvata jumalate muutlikke tujuisid. Oma steriilsusele vaatamata oli animistlik lähenemine meie minevikus valdav ning ainult viimase kahe-kolme tuhande aasta jooksul oleme piiranud RP otsese rakendamise kõrgemate loomadega.

Paraku pole ka selles eelistatud valdkonnas viimase kahe-kolme tuhande aasta vältel ei RP sisu ega edukus mõistlikult arenenud. Kreeklaste RP on olemuslikult seesama RP, mida meie kasutame tänapäeval, ning me pole märkimisväärselt edukamad inimekäitumise seletamisel selle kaudu kui Sophokles omal ajal. Teooria jaoks on see väga pikk stagnatsiooni ja viljatuse periood, iseäranis kui ta on oma seletussfääris silmitsi säärase tohutu anomaaliatega ning saladustega. Ehk ei peagi täiuslikud teooriad arenema. Kuid RP on sügavalt ebatäiuslik. Tema võimetuse oma ressursse arendada ning oma kehtivusala laiendada on seetõttu halvas mõttes tähelepanuväärne ning seetõttu tuleb küsida, kas tema põhikategooriate kogum on sidus. Kui kasutada Imre Lakatosi

sesside poolest keeleline. J. A. Fodor on raamatus *Mõttekeel* (Fodor 1975) rajanud positiivse teooria mõtlemisest eeldusele, et tunnetustegevuse kaasasündinud vormidel on just täpselt selline kuju, mida siin eitatakse. Fodori vaate kriitikat vt Churchland 1978.

termineid, on RP stagneeruv või degenereeruv uurimiskava ning on seda olnud aastatuhandeid.

Senine seletuslik edukus ei ole muidugi ainus mõõde, milles teooria võib vooruslik või paljutöötav välja paista. Raskustes või stagneeruv teooria võib teistel põhjustel kannatlikkust ja mõistmist pälvida; näiteks seetõttu, et ta on ainus teooria või teoreetiline lähenemine, mis sobib hästi kokku teiste teooriatega lähedastel teemadel, või on ta ainus, mida saaks taandada mõnele vastuvõetud taustteooriale, mille teemade ring hõlmab kõnealuse teooria oma, või mida saaks selle kaudu seletada. Ühesõnaga, ta võib pälvida usaldust, kuna ta töötab teoreetilise integratsiooni võimalust. Milles seisus on RP selles mõttes?

Ilmselt on just siin RP väljavaated kõige nigelamad. Kui *Homo sapiens*'ile läheneda loodusloo ning füüsikateaduse vaatevinklist, saame jutustada sidusa loo tema ülesehitusest, arengust ning käitumuslikest võimetest, mis hõlmab osakestefüüsikat, aatomite ning molekulide teooriat, orgaanilist keemiat, evolutsiooniteooriat, bioloogiat, füsioloogiat ja materialistlikku neuroteadust. See lugu, ehkki ikkagi suuresti ebatäielik, on juba praegu äärmiselt võimas ning annab RP-le silmad ette isegi tema enda valdkonnas. Ning ta on teadlikult ning sihilikult kooskõlas meie ülejäänud areneva maailmapildiga. Ühesõnaga, inimesoo ajaloo suurim teoreetiline süntees on parajasti meie käeulatuses ning selle osad pakuvad juba praegu läbitungivaid kirjeldusi ning seletusi inimese meeltesisendi, närvitegevuse ning motoorse kontrolli kohta.

Kuid RP ei ole selle kasvava sünteesi osa. Tema intentsionaalsed kategooriad seisavad uhkes üksinduses, ilma et oleks väljavaadet nende taandamiseks sellele laiemale korpussele. Minu arvates ei saa edukat taandamist välistada, ent RP seletuslik võimetus ning pikaajaline seisak annavad vähe lootust, et tema kategooriaid lõpuks neuroteaduse raamistikus puhtalt peegeldataks. Otse vastupidi, pigem tuleb meelde alkeemia olukord siis, kui elementide keemia kuju hakkas võtma, või Aristotelese kosmoloogia siis, kui klassikalist mehaanikat hakati sõnastama, või see, kuidas võis vitalism välja paista siis, kui orgaaniline keemia edusamme tegi.

Selle olukorra õiglast kokkuvõtet visandades peame eriliselt pingutama, eemaldumaks asjaolust, et RP on meie praeguse

Lebenswelt'i keskne osa ning meie isikutevahelise läbikäimise peamine kandejõud. Just need asjaolud annavad RP-le sellise mõistelise inertsuse, mis ulatub palju kaugemale tema puhtteoreetilistest voorustest. Keskendudes üksnes viimasele mõõtmele, tuleb öelda, et RP kannatab lausa eepilise kestusega seletuslike luhumiste all, et ta on olnud seisakus juba vähemalt kaksikümend viis sajandit ning et tema kategooriad tunduvad olevat (seniajani) ühismõõdutud või vastupidised füüsikalise taustteaduse kategooriatele, mille pretensiooni pikas perspektiivis inimkäitumist seletada ei saa eitada. Mis tahes teooria, mis vastab sellisele kirjeldusele, peab osutama täieliku elimineerimise tõsiseltvõetavaks kandidaadiks.

Me ei pea antud hetkel muidugi nõudma mingit tugevamat tulemust. Sellest ma ka ei hooliks. Me uurime siin võimalust ning faktid ei nõua ei enam ega ka vähem kui et seda võetaks tõsiselt. Eliminatiivmaterialistile iseloomulikuks tunnusjooneks on asjaolu, et ta võtab seda tõepoolest väga tõsiselt.

III. ARGUMENDID ELIMINEERIMISE VASTU

Selline on siis peamine põhjendus eliminatiivmaterialismi poolt: RP on teooria ning üsna tõenäoliselt väär teooria; üritame seda seetõttu siis ületada.

Põhjendus on selge ja lihtne, kuid paljusid see ei veena. Väidetakse vastu, et RP ei ole rangelt võttes *empiiriline* teooria; et see ei ole väär või vähemalt empiiriliste kaalutlustega ümberlükatav; ning et seda ei tohiks või ei saa ületada sel viisil, nagu ületatakse aegunud empiiriline teooria. Järgnevalt hindame neid vastuväiteid, nagu nad sugenevad vaimufilosoofia populaarseimast ning teiste võimalustega võrreldes kõige paremini põhjendatud positsioonist: funktsionalismist.

Vastumeelsus eliminatiivmaterialismi suhtes tuleneb kahest eraldiseisvast mõttesuunast, mis läbivad tänapäeva funktsionalismi. Esimene mõttesuund seondub RP *normatiivse* iseloomuga või vähemalt RP selle põhituumaga, mis puutub propositsioonilistesse hoiakutesse. Mõnede meelest iseloomustab RP ideaali või on vähemalt kiiduväärne sisemise tegevuse viis. Ta ei visanda

mitte üksnes seda, milles seisneb uskumuste ja soovide omamine ja töötlemine, vaid ka (vältimatult) seda, milles seisneb nende haldamise ratsionaalsus. RP püstitatud ideaali võivad tegelikud inimesed saavutada ebatäiuslikult, ent see ei sea kahtluse alla RPd kui normatiivset iseloomustust. Samuti ei pea seda sorti luhtumine isegi seadma kahtluse alla RPd kui kirjeldavat iseloomustust, sest endiselt on tõsi see, et meie tegevuse mõistmine ratsionaalsena on kasulik ning täpne, *välja arvatud* juhused müra, segajatest või muudest häiritustest tingitud ebaõnnestumised, mille tekitatud puudustele võib empiiriline uurimistöö viimaks valgust heita. Seega, ehkki neuroteadus võib RPd tulusalt täiendada, ei ole tungivat vajadust teda välja tõrjuda, ka mitte kirjeldava teooriana. Samuti ei saa seda kui normatiivset iseloomustust asendada ühegi närvimehhanisme kirjeldava teooriaga, kuna ratsionaalsust määratletakse propositsiooniliste hoiakute nagu uskumuste ja soovide kaudu. RP on seega siin selleks, et jääda.

Daniel Dennett on seda laadi vaadet kaitsnud.⁴ Ning äsja viisandatud vaade kajastab ka omadusdualistide seisukohti. Karl Popper ja Joseph Margolis viitavad mõlemad vaimse ja keelelise tegevuse normatiivsele loomusele kui tõkkepuule, mis seisab ees nende läbistamisel või elimineerimisel mis tahes kirjeldava/materialistliku teooria poolt (Popper 1972; Popper, Eccles 1978; Margolis 1978). Ma loodan, et mul õnnestub alljärgnevas kummutada selliste käikude võlu.

Teine mõttesuund seondub RP *abstraktse* loomusega. Funktsionalismi põhiväite kohaselt kirjeldavad RP printsiibid meie siseseisundeid viisil, mis ei viita nende seesmisele loomusele ega füüsilisele koostisele. Pigem iseloomustatakse neid nende põhjuslike suhete võrgustiku kaudu, mille nad moodustavad üksteisega, sensoorsete tingimustega ning välise käitumisega. Arvestades seda abstraktset määrangut, võib see sisemine ülesehitus olla seetõttu realiseeritud füüsilistes süsteemides, mis alluvad mitmesugust laadi erinevatele seadustele. Kõik nad võivad erineda, isegi radikaalselt, oma füüsilise koostise poolest ning ometi on teisel tasandil vaadatuna neil kõigil samasugune loomus. Fodori sõnul

⁴Kõige selgemalt artiklis Dennett 1981, kuid see motiiv Dennetti teostes pärineb juba artiklist Dennett 1971.

on see vaade “ühitatav kõige vankumatute seisukohtadega vaimse keele käitumuslikest teooriatest kõrvaldamatuse kohta” (Fodor 1968: 116). Mitmesugustes füüsilistes substraatides kehastumise reaalsel võimalikkust arvesse võttes ei saa me elimineerida funktsionaalset kirjeldust ühegi teooria kasuks, mis eelistab üksnes ühte sellist substraati. See võtaks meilt ära võimaluse kirjeldada seda (abstraktset) ülesehitust, mida üks kehastus kõigi teistega jagab. Meie siseseisundite funktsionaalne iseloomustus on seega siin selleks, et jääda.

Nagu esimenegi, omistab teine mõttesuund RP-le nõrgalt kokkuleppelise iseloomu, justkui lasuks empiirilistel süsteemidel kohustus usaldusväärselt kehastada RP poolt täpsustatud ülesehitust, selle asemel et panna RP-le kohustus usaldusväärselt kirjeldada loomuomast eri liiki empiiriliste süsteemide sisetevõimet. Seda muljet kinnitavad standardnäited, mida kasutatakse funktsionalismi väidete näitlikustamiseks — hiirelõksud, klappmehhanismid, kalkulaatorid, arvutid, robotid jms. Need on tehisasjad, mis on konstrueeritud eelnevalt väljamõeldud ülesande täitmiseks. Kui sellistel juhtudel ei ühildu omavahel füüsiline süsteem ning asjaomane funktsionaalne iseloomustus, siis heidab see kahtlust üksnes esimesele, mitte teisele. Nõnda kaitstakse funktsionaalset kirjeldust empiirilise kriitika eest viisil, mis on empiirilise teooria jaoks äärmiselt ebausutav. Üks esinduslik funktsionalist — Hilary Putnam — on otse väitnud, et RP ei olegi üldse korrigeeritav teooria (Putnam 1964: 675, 681 jj). On selge, et nii nagu RPd nendes mudelites tavapärast tõlgendatakse, ei kerki küsimus selle empiirilise kehtivusest isegi mitte esile, rääkimata selle kritiseerimisest.

Ehkki eelnev on õiglane mõnede funktsionalistide suhtes, pole see täiesti õiglane Fodori suhtes. Tema meelest on psühholoogia eesmärgiks leida meie *parim* funktsionaalne iseloomustus ning empiiriliseks küsimuseks jääb, milline see on. Niisamuti ei eelda tema argument vaimse sõnavara psühholoogiast kõrvaldamatuse kohta, et just nimelt praegune RP oleks kõrvaldamatu. Tal on vaja üksnes väita, et *mingisugune* abstraktne funktsionaalne iseloomustus peab säilima, vahest mõni RP arendatud või täpsustatud versioon.

Tema hinnang eliminatiivmaterialismile jääb siiski madalaks. Esiteks on selge, et Fodori arvates pole RPga midagi põhjanevalt ega huvipakkuvalt valesti. Vastupidi, RP keskne ettekujutus tunnetusest kui propositsiooniliste hoiakutega ümberkäimisest osutub Fodori enda mõtlemise olemuse teooria keskseks elemendiks (Fodor 1975). Ning teiseks jääb ta kindlaks asjaolule, et ükskõik kuidas ka tuleks RPD korrastada, ei saa seda ükski naturalistlik teooria meie füüsilisest substraadist välja tõrjuda, kuna isikust teevad isiku just tema siseseisundite abstraktsed funktsionaalsed tunnused, mitte tema substraadi keemiline koostis.

Kõik see on veenev. Kuid minu meelest pole peaaegu miski siin õige. Funktsionalism on liiga kaua nautinud oma ulja ja avangardistliku positsiooni mainet. On tarvis paljastada, kui lühinägelik ja tagurlik positsioon see on.

IV. FUNKTSIONALISMI KONSERVATIIVNE LOOMUS

Järgnev lugu pakub väärtusliku vaatenurga funktsionalismile. Meenutage alustuseks alkeemikute teooriat eluta aine kohta. Muidugi oli ühe teooria asemel pikk ning mitmekesine traditsioon, kuid meile piisab siin ka ääremärkusest.

Alkeemikute meelest polnud “eluta” ja elusa aine vahel kvalitatiivset erinevust, kuivõrd mitmesuguste olluste tajutavad ja käitumuslikud omadused pärinesid alusaine hingestamisest mitmesuguste vaimude või essentsidega. Neid mittemateriaalseid aspekte peeti arenevaks, just nagu me võime kohata arengut taimede, loomade ja inimeste mitmesugustes hingedes. Alkeemikutele oli iseloomulik oskus teada, kuidas sobivates kombinatsioonides kehastunud tarvilikke vaimusid külkata, kasvatada ning küpsuseni viia.

Ühe üldlevinud õpetuse kohaselt kutsuti (“eluta” aine) nelja fundamentaalset vaimu “elavhõbedaks”, “väävliks”, “kollaseks arseeniks” ning “salmiaagiks”. Igauht nendest peeti vastutavaks meeleliste, kombinatoorsete ning põhjuslike omaduste jämedakoelise, ent iseloomuliku sümptomite kompleksi eest. Elavhõbedavaimu seostati näiteks teatud metallilistele ollustele iseloomulike tunnustega — nende läikega, sulatatavusega jne.

Väävli seostati muude tunnustega, mis on iseloomulikud metallidele, ning nendega, mida näeme maakide juures, millest saab eraldada sulametalli. Iga metalliline ollus oli peamiselt nende kahe vaimu pöördelise koostoime tulemus. Samasugust juttu räägiti ka ülejäänud kahe vaimu kohta ning tänu kõigile neljale muutus teatav füüsiliste tunnuste ning muutuste valdkond mõistetavaks ning juhitavaks.

Juhitavuse ulatus oli mõistagi alati piiratud. Oleks targem öelda, et alkeemikute valduses olev ennustamise ja juhtimise võime pärines enamjaolt meistritl õpilasele edasi antud käsitööoskusest kui teooria poolt pakutud tõelisest teadmistest. Teooria pigem järgis kui suunas praktikat. Kuid teooria klappis praktikaga ning kuna puudus väljaarendatud alternatiiv, siis osutusid need piisavalt veenvaks, et hoida alal pikka ning visalt püsivat traditsiooni.

Selleks ajaks kui Lavoisier’ ja Daltoni elementide keemia esile kerkis, et see traditsioon igaveseks välja vahetada, oli ta juba kuhunud ning murenenud. Aga oletame, et ta oleks veidi kauem vastu pidanud — ehk seetõttu, et nelja vaimu doktriin oleks saanud igamehe tavamõistuse harjumuspäraseks osaks —, ning vaatleme kahe teooria vahelise konflikti iseloomu ning selle mõningaid võimalikke lahendusteid.

Pole kahtlust, et lihtsaim lahendusviis, mis ka ajalooliselt aset leidis, on otsene väljavahetus. Võrdluses atomaarse keemia korpuskulite taksonoomiaga osutub nelja essentsi dualistlik tõlgendus mittemateriaalsete vaimudena ühtaegu jõuetuks ja tarbetuks. Ning vana taksonoomia taandamine uuele osutub võimatuks, arvestades seda, kuivõrd erinevalt uuest taksonoomiast see võrdlemisi hambutu vana teooria asju klassifitseerib. Elimineerimine osutuks seega ainsaks alternatiiviks — *välja arvatud* juhul, kui mõnel kavalal ning otsustaval alkeemilise visiooni kaitsjal jätkub taipu pakkuda välja järgnev kaitse.

Olla “hingestatud elavhõbeda” või “väävli” või ühe või teise ülejäänud nii-öelda vaimuga on tegelikult *funktsionaalne* seisund. Esimene on näiteks määratletud kalduvusena peegeldada valgust, sulada kuumuses, liituda muude ainetega ja nõnda edasi. Ja igauks neist neljast seisundist on seotud teistega nii, et igauhele omane sümptomite kogum muutub vastavalt sellele,

milline ülejäänud kolmest seisundist on samuti selles substraadis kehastunud. Seega on alkeemilises sõnavaras mõistetud tasandi kirjeldus abstraktne: eri ainest ollused, kui neid sobivalt “hinges-tada”, võivad väljendada näiteks metalli või isegi konkreetset kulla tunnuseid. Sest loeb vaid esinevate ning põhjuslike omaduste kogu sümptomite kogum, mitte nende substraadi korpuskulaarsed üksikasjad. Järelikult haarab alkeemia tegelikkuse sellist organiseerituse tasandit, mis on eraldiseisev ega taandu sellele organiseeritusele, mida võib leida korpuskulaarse keemia tasandilt.

Selline seisukoht oleks võinud olla äärmiselt ligitõmbav. Lõppude lõpuks, see päästab alkeemikud kohustusest kaitsta ringliikuvate immateriaalsete hingede olemasolu; see vabastab nad kohustusest täita naturalistliku reduktsiooni väga tugevaid nõudmisi; ning see päästab nad otsese elimineerimise šokist ja segadusest. Ilmneb, et alkeemiateooria on põhijoontes õige! Samuti ei peagi nad sealjuures teab kui kangekaelsed ja dogmaatilised olema. Nad võivad mõõnda, et alkeemia oma praegusel kujul võib vajada suuremahulist parandamist ja meie teejuhiks peab olema kogemus. Kuid nad meenutavad meile, et me ei pea kartma selle naturalistlikku väljatõrjumist, kuna just esinevate ja põhjuslike omaduste konkreetne koostoime teeb ainetükikesest kulla, mitte tema korpuskulaarse substraadi eriomased üksikasjad. Üks lisaasjaolu oleks muutnud selle väite veelgi usutavamaks. Tegelikult *tead-sid* alkeemikud, kuidas kulda teha, “kulla” asjaomaselt nõrgemas tähenduses, ning nad oskasid seda teha mitmel viisil. Nende “kuld” polnud siiski kunagi nii täiuslik nagu looduse üsas kasvanud “kuld”, aga milline surelik võiks loota, et tema oskused võistlevad looduse enda omadega?

See lugu näitab, et funktsionalismile omaste käikude, väidete ja kaitsemanöövrите kogumiga on vähemasti võimalik panna toime kuritegu mõistuse ja tõe vastu ning teha seda hirmuäratava usutavusega. Alkeemia on kohutav teooria ja täiesti väärt täielikku elimineerimist ning selle kaitse, mida me just uurisime, on tagurlik, segadust tekitav, äraspidine ja vale. Kuid ajaloolises kontekstis oleks selline kaitse tundunud täiesti mõistlik isegi arukatele inimestele.

Alkeemia näide on meelega valitud läbipaistev näide sellest, mida võiks kutsuda ka “funktsionalistlikuks taktikaks”, ja

muid selliseid puhkusi on lihtne ette kujutada. Samamoodi saaks konstrueerida rabavalt hea kaitse põlemise flogistoniteooriale. Üliflogisteeritud olemist ning deflogisteeritud olemist tuleks tõlgendada funktsionaalsete seisunditena, mis on määratletud kui teatud põhjuslike kalduvuste sümptomite kogumid; tuleks osutada väga mitmesugustele looduslikele materjalidele, mis on võimelised põlema ja lubjastuma; tuleks rõhutada taandumatut funktsionaalse ühtsuse olemasolu seal, kus puudub igasugune looduslik ühtsus; ning järelejäänud puudused tuleks varjata lubadusega mõelda välja parandusi. Samalaadne retsept annab uue elu keskaja meditsiini neljale kehamahlale, muistse bioloogia elujõule ehk arheusele ja nõnda edasi.

Kui funktsionalistliku taktika rakendamine nendel teistel juhtudel midagi näitab, siis on see vigade ja segaduse säilitamise suitsukate. Kust pärineb meie veendumus, et meie kaasaegsetes ajakirjades ei mängita RP nimel läbi samasugust paroodiat? Paralleel alkeemiaga on igas muuski mõttes muret tekitavalt täiuslik — kuni paralleelini tehiskulla otsingute ja tehisintellekti otsingute vahel!

Ärgu mõistetagu mind selles viimases küsimuses valesti. Mõlemad eesmärgid on püüdlemist väärt: tänu tuumafüüsikale on tehislik (aga tõeline) kuld viimaks meile kättesaadav, ehkki ainult submikroskoopilistes kogustes, ja kunagi saab meile kättesaadavaks ka tehislik (aga tõeline) intellekt. Aga nii nagu pindmiste sümptomikogumite hoolikas kombineerimine oli vale moodus ehtsa kulla saamiseks, nii võib ka pindmiste sümptomikogumite hoolikas kombineerimine olla vale moodus ehtsa intellekti saamiseks. Täpselt nagu kulla puhul, võib ka siin olla tarvis, et meie teadus tungiks aluseks oleva *loomuliku* liigi juurde, mis tekitab otse kogu sümptomikogumi.

Kokkuvõtteks, kui seista silmitsi RP intentsionaalsete idioomide seletusliku mannetuse, varasema seisaku ning süstemaatilise eraldatusega, siis ei ole sobivaks ega kohaseks vastuseks rõhutada nende idioomide abstraktset, funktsionaalset ja taandumatut iseloomu. Ühest küljest saab niimoodi ning võrreldava usutavusega kaitsta *mis tahes* siseseisundite vussis võrgustikku, mille meile omistab meie rahvapärinus. Teisest küljest eeldab see kaitse sisuliselt seda, mis on vaidluse all: ta eeldab, et RP intentsio-

naalsed idioomid väljendavad laias laastus kõigile kognitiivsetele süsteemidele ühiseid *olulisi* tunnuseid. Aga see ei pruugi nii olla. Kindlasti on vale eeldada, et see nii on, ning seejärel vaielda vastu materialistliku väljatõrjumise võimalikkusele põhjendusega, et see ei kirjelda asja õigel tasandil. See lihtsalt juba eeldab, et vana raamistik on õige.

Viimaks on väga oluline märkida, et eliminatiivmaterialism on rangelt võttes *kooskõlas* väitega, et tunnetava süsteemi olemus seisneb tema siseseisundite abstraktses funktsionaalses ülesehituses. Eliminatiivmaterialism pole kohustatud väitma, et tunnetuse õige käsitlus *peab* olema naturalistlik, ehkki talle võib andestada, kui ta seda võimalust uurib. Ent ta on seisukohal, et tunnetuse õige käsitlus, olgu ta funktsionalistlik või naturalistlik, sarnaneb RPga niisama palju, nagu moodne keemia sarnaneb nelja vaimu alkeemiaga.

Katsugem nüüd vastata eliminatiivmaterialismi vastasele argumendile, mis lähtub RP normatiivsest mõõtmest. Ma usun, et sellega saab hakkama üpris kiiresti.

Esiteks ei anna tõsiasi, et RP intentsionaalse tuuma kirjeldatud seaduspärad põhinevad teatud propositsioonidevahelistel loogilistel suhetel, iseenesest alust väita, et RP oleks mingiski mõttes olemuslikult normatiivne. Asjaspepuutuvat paralleeli tõmmates, tõsiasi, et klassikalise gaasiseadusega kirjeldatud seaduspärad põhinevad arvudevahelistel aritmeetilistel suhetel, ei järeldu, et klassikaline gaasiseadus oleks kuidagi olemuslikult normatiivne. Propositsioonidevahelised loogilised suhted on samavõrd objektiivsed abstraktsed tõsiasiad nagu arvudevahelised aritmeetilised suhted. Selles osas on seadus

- (4) $(x)(p)(q)[((x \text{ usub, et } p) \ \& \ (x \text{ usub, et (kui } p, \text{ siis } q)))$
 $\supset (\text{jättes kõrvale eksimise, häirituse jms, } x \text{ usub, et } q)]$

täiesti ühel pulgal klassikalise gaasiseadusega

- (6) $(x)(P)(V)(\mu)[((x\text{-i rõhk on } P) \ \& \ (x\text{-i ruumala on } V)$
 $\ \& \ (x\text{-i hulk on } \mu)) \supset (\text{jättes kõrvale väga kõrge rõhu või tiheduse, } x\text{-i temperatuur on } PV/\mu R)]^*$

* R on universaalne gaasikonstant. *Toim.*

Normatiivne mõõde tekib üksnes seetõttu, et me juhtume *väärtustama* enamikku RPs kirjeldatud mustreid. Aga me ei väärtusta neid kõiki. Võrrelge

- (7) $(x)(p)[((x \text{ soovib kogu südamest, et } p) \ \& \ (x \text{ saab teada, et } \sim p))$
 $\supset (\text{jättes kõrvale ebahariliku iseloomukindluse, } x \text{ on löödud, et } \sim p)]$

Pealegi on normatiivsetele veendumustele üldiselt omane, et värske pilk võib esile kutsuda suuri muutusi selles, mida me väärtustame.

Teiseks, RP seadused omistavad meile üksnes väga minimaalse ja kärbitud ratsionaalsuse, mitte ideaalset ratsionaalsust, nagu mõned on arvanud. Kõigi RP seaduste hulga iseloomustatud ratsionaalsus jääb ideaalsest ratsionaalsusest üsna kaugele. See pole üllatav. Meil puudub niikuinii selge või valmis ettekujutus ideaalsest ratsionaalsusest; vähemasti tavainimesel seda pole. Seega pole lihtsalt usutav eeldada, et seletuslik luhtumine, mille all RP kannatab, pärineks peamiselt inimese suutmatusest vastata sellele ideaalsele mõõdupuule. Otse vastupidi, selle ratsionaalsusekäsitlus tundub lonkav ning pealiskaudne, eriti võrreldes meie teadusloo dialektilise keerukuse või igale lapsele omase arutlusmeisterlikkusega.

Kolmandaks, isegi kui meie praegune arusaam ratsionaalsusest — ning tunnetuslikust vooruslikkusest üldisemalt — on suuresti konstitueeritud RP lauselis-propositsioonilise raamistiku poolt, ei taga miski, et see raamistik sobiks tunnetusliku vooruse sügavamaks ja täpsemaks käsitluseks, mille järele on selge vajadus. Isegi kui tunnistada RP kategooriate sidusust, vähemalt keelt kasutavate inimeste suhtes, pole kaugeltki selge, et intellektuaalse vooruse põhiparameetrid asetseksid kategooriate tasandil, mida mõistetakse propositsiooniliste hoiakute kaudu. Lõppude lõpuks õpib keelt kasutama aju, mis on juba võimeline jõuliseks tunnetustegevuseks; keelekasutus omandatakse ühena väga paljude õpitud manipulatiivsete oskuste seast ning selle omandab aju, mida evolutsioon on kujundanud väga mitmeid funktsioone täitma. Keele kasutamine on nende seas üksnes kõige hilisem ja arvatavasti kõige nõrgem funktsioon. Neid tõsiasi arvesse võttes osutub keelekasutus äärmiselt kõrvaliseks tegevuseks, inim-

soole eriomaseks sotsiaalse suhtluse vormiks, mis omandatakse tänu fundamentaalsemate tegevusmooduste paindlikkusele ning võimsusele. Miks võtta siis omaks tunnetustegevuse teooria, mis modelleerib oma osi inimkeele koostisosade eeskujul? Ning miks eeldada, et intellektuaalse vooruse fundamentaalsed parameetrid tuleks määratleda selle pealispindse tasandi koostisosade järgi?

Otsustav edasimineku meie tunnetusvooruse käsitluses tundub seega *nõudvat*, et me läheksime teispoole RPD, et me ületaksime RP ratsionaalsusekäsituse puudulikkuse, ületades tervenisti tema propositsioonilise kinemaatika, arendades välja sügavama ning üldisema tunnetustegevuse kinemaatika ja tõstes selles uues raamistikus esile need kinemaatilised võimalikud tegevusviisid, mida väärtustatakse ning soodustatakse (kui tõhusamaid, usaldusväärsemaid, tootlikumaid jne). Seega ei järeldu eliminatiivmaterialismist meie normatiivsete huvide lakkamine. Sellest järeldub ainult, et need tuleb ümber paigutada tuumakamale arusaamistandile, tasandile, mille meile annab küps neuroteadus.

Asume nüüd uurima seda, mis võiks teoreetiliselt informeeritud tulevikul meile varuks olla. Me ei tee seda sellepärast, nagu oleks meie valduses erilise selgusega ennustuvõime, vaid sellepärast, et on tähtis püüda murda seda haaret, milles hoiab meie kujutlusvõimet RP propositsiooniline kinemaatika. Mis puutub käesolevat alapunkti, siis selle järeldused võib kokku võtta järgmiselt. RP pole midagi enam ega vähem kui kultuuriliselt juurdunud teooria selle kohta, kuidas toimime meie ja kõrgemad loomad. Tal ei ole erilisi tunnuseid, mis muudaksid ta empiirilise puutumatuks, unikaalseid funktsioone, mis teeksid ta asendamatuks, ega mingisugust eristaatust. Suhtugem niisiis skeptiliselt mis tahes erivabandustesse tema nimel.

V. TEISPOOL RAHVAPSÜHHOLOOGIAT

Mida tooks kaasa RP elimineerimine — mitte ainult suhteliselt lihtsate aistinguväljendite, vaid kogu propositsiooniliste hoiakute aparatuuri elimineerimine? See sõltub suuresti sellest, mida neuroteadus võib avastada, ja meie otsustavusest seda ära kasutada. Järgnevalt esitan kolm stsenaariumi, kus järk-järgult lahutatakse tunnetustegevuse toimiv käsitlus loomulikku keelt iseloomustava-

test vormidest ja kategooriatest. Kui lugeja andestab tegeliku sisu puudumise, üritan visandada mõned tõenäolised vormid.

Esiteks oletame, et niihästi lokaalne kui globaalne ajustruktuuri ja -tegevuse uurimine annab tulemuseks uut tüüpi kinemaatika ja dünaamika sellele, mida praegu peetakse tunnetustegevuseks. See teooria on ühine kõikidele maistele ajudele, mitte ainult inimese omale, ning see on mõisteliselt sobivalt seotud nii evolutsioonilise bioloogia kui mittetasakaalulise termodünaamikaga. See omistab meile igal ajahetkel keerukate seisundite konfiguratsiooni või hulga, mida määratletakse teoorias kujundlikult “tahkisenä” nelja- või viiemõõtmelises faasiruumis. Teooria seadused reguleerivad nende “tahkete” seisundite vastasmõju, liikumist ja muutumist selles ruumis ning nende seoseid süsteemi mis tahes sensorsete ja mootorsete muunduritega. Sarnaselt taevamehaanikaga ei ole mitmesugustel põhjustel praktiliselt võimalik anda süsteemi “tahkiste” täpseid määratlusi ega ka seletada ammendavalt kõiki dünaamiliselt asjassepuutuvaid külgnevaid “tahkiseid”, kuid ka siin tuleb välja, et need ilmsed lähendused, millest me lähtume, pakuvad suurepäraseid seletusi ja ennustusi sisemiste muutuste ning välise käitumise kohta, vähemalt lühiajalises perspektiivis. Pikaajalise tegevuse kohta pakub teooria võimsaid ning ühtseid seletusi õppeprotsessile, vaimuhaiguse loomusele ning iseloomu ja intelligentsuse varieerumisele nii loomariigis kui inimeste seas.

Peale selle pakub ta sirgjoonelise käsitluse sellest, mida traditsiooniliselt on peetud “teadmiseks”. Uue teooria järgi on iga väitlause, mida kõneleja kindlalt jaatab, vaid ühemõõtmeline *projektsioon* — Wernicke ja Broca alade liitläätselt kõneleja keele isikupärasele pinnale —, nelja- või viiemõõtmelise “tahkise” ühemõõtmeline projektsioon, mis on tema tõelise kinemaatilise seisundi üheks elemendiks. (Meenutage varje Platoni koopa seinal.) Selle siseseisundi projektsioonidena kannavad sellised laused selle kohta olulist informatsiooni ning sobivad seega funktsioneerima sidesüsteemi elementidena. Teisest küljest, *alamõõtmeliste* projektsioonidena peegeldavad nad üksnes projitseeritud reaalsuse kitsast osa. Seetõttu *pole* nad sobilikud esitama sügavat reaalsust selle kõigis kinemaatilist, dünaamilist ning isegi normatiivset olulistest aspektides. See tähendab, et pro-

positsiooniliste hoiakute süsteem nagu RP ei suuda paratamatult hõlmata seal toimuvat, ehkki ta võib seda piisavalt pealiskaudselt peegeldada, hoidmaks alal alkeemialaadset traditsiooni rahva seas, kel parem teooria puudub. Uuema teooria vaatepunktist on ilmne, et lihtsalt ei ole olemas seda laadi seadustele alluvaid seisundeid, nagu RP postuleerib. Nagu arengulise terviklikkuse ja intellektuaalse vooruse normatiivseid kriteeriume, nii määratletakse ka meie sisetegevuse tõelisi seadusi seoses teistsuguste ning palju keerukamate kinemaatiliste seisundite ja konfiguratsioonidega.

Seesugust teoreetilist tulemust, nagu äsja kirjeldatud, võib küllap pidada ühe teoreetilise ontoloogia elimineerimiseks teise kasuks, kuid siin kujutatud süstemaatilise neuroteaduse edusammud ei pruugi avaldada mingit tajutavat mõju tavapraktikale. Vannad kombed on visad kaduma ning praktilise vajaduse puududes ei pruugi nad üldse kaduda. Isegi sel juhul pole välistatud, et mõni elanikkonna osa või isegi kogu inimkond saab lähedalt tuttavaks selle sõnavaraga, mis on tarvilik meie kinemaatiliste seisundite kirjeldamiseks, õpivad selgeks seadused, millele allub nende vastasmõju ning käitumuslikud projektsioonid, omandavad vahendid nende omistamiseks endale ning tõrjuvad RP kasutuse täielikult välja, isegi turuplatsilt. Siis oleks RP ontoloogia krahhi täielik.

Uurime nüüd teist ning tunduvalt radikaalsemat võimalust. Igaüks tunneb Chomsky teesi, et inimese vaim või aju kätkeb kaasasündinud unikaalseid abstraktseid struktuure, et õppida ning kasutada inimesele eriomaseid loomulikke keeli. Sellega võistleb hüpotees, et meie ajus asuvad küll kaasasündinud struktuurid, kuid nende struktuuride esialgseks ning jätkuvalt esmaseks funktsiooniks on tajukogemuse korrastamine; keelekategoriate haldamine on aga omandatud lisafunktsioon, milleks nad kohastusid evolutsioonis üksnes mõõdamines.⁵ Selle hüpoteesi eeliseks on, et ta ei eelda evolutsioonihüpet, mida Chomsky vaade paistab nõudvat, ning tal on ka teisi eeliseid. Aga see pole parajasti oluline. Ole-tame siinse teema huvides, et see konkureeriv seisukoht on tõene, ning kaalume siis järgmist lugu.

Tajuinformatsiooni töötlust ning korrastust toetavate närvi-struktuuride uurimisest selgub, et nad on võimelised sooritama väga erinevaid keerukaid ülesandeid, millest mõnede keerukus on palju suurem loomuliku keele puhul ilmnevast keerukusest. Ilmneb, et loomulikud keeled kasutavad üksnes väga algelist osa olemasolevatest mehhanismidest, millest suurem osa täidab palju keerukamaid ülesandeid, mis on kättesaamatud RP propositsioonilistele käsitustele. Selle masinavärgi loomuse ning tema võimete üksikasjalik uurimine näitab, et meie kaasasündinud süsteemid suudavad õppida ja kasutada keelevormi, mis on "loomulikust" keelest palju keerukam, olgugi et süntaktiliste ning semantiliste struktuuride poolest ilmselgelt "võõrik". Kiiresti mõistetakse, et selline uudne suhtlussüsteem võiks tõsta ajudevahelise infovahetuse tõhusust terve suurusjärgu võrra, ning see parandaks epistemiilist hindamist võrreldaval määral, kuna ta kajastab meie tunnetustegevuse aluseks olevaid struktuure märksa üksikasjalikumalt kui loomulik keel.

Juhindudes uutest arusaamadest nende sisestruktuuride kohta, suudame konstrueerida uue, loomulikust keelest täiesti eraldi seisva keelelise suhtluse süsteemi, mille uus ja palju võimsam kombinatoorne grammatika ühes uute elementidega võimaldab moodustada ebaharilike omadustega uudseid kombinatsioone. Selle alternatiivse süsteemi liitmärke — pangem neile nimeks *Übersetzen* — ei hinnata ei tõeste ega vääradena, ka pole nendevahelised suhted isegi mitte kaudselt analoogilised lausetevaheliste järelduvusseoste ega muude suhetega. Nende ülesehitus on teistsugune ning nende voorused on teised.

Kui see "keel" on valmis konstrueeritud, siis saab seda õppida; ta ongi nii võimas, nagu ennustatud, ning kahe põlvkonna pärast on ta levinud tervel planeedil. Igaüks kasutab uut süsteemi. Nii nimetatud "loomulike" keelte süntaktilised vormid ning semantilised kategooriad kaovad täielikult. Koos nendega kaovad RP propositsioonilised hoiakud, nad asendatakse hoopis informatiivsema skeemiga, kus juhtrolli mängivad (mõistagi) "*Übersetzen*"i hoiakud". Jällegi langeb RP osaks elimineerimine.

Pange tähele, et see teine lugu näitlikustab teemat, millel on lõputu hulk teisendeid. On võimalikud nii mitu erinevat "rah-

⁵Sellist seisukohta kaitseb Richard Gregory artiklis Gregory 1970, taastrükk raamatus Gregory 1975: 622–629.

vapsühholoogiat”, nagu leidub võimalikke erinevalt struktureeritud suhtlussüsteeme, mis võiksid olla nende mudeliks.

Kolmanda ning veelgi eriskummalisema võimaluse võib viisandada järgmiselt. Me teame, et kahe ajupoolkera funktsioonid on märkimisväärselt lateraliseerunud ning et kaks poolkera kasutavad teineteiselt saadud informatsiooni suure ajukoore nideme ehk kallooskeha — neid ühendava tohutu närvirakkude kaabli vahendusel. Patsientidel, kelle nide on kirurgiliselt läbi lõigatud, esineb mitmesuguseid käitumisalaseid puudujääke, mis annavad tunnistust sellest, et üks poolkera ei pääse ligi infole, mille ta varem omandas teiselt poolkeralt. Ent kallosaalse ageneesiga (kaasasündinud defekt, mille korral ühenduskaabel lihtsalt puudub) isikutel esineb käitumisalaseid puudujääke vähe, kui üldse, ning see vihjab asjaolule, et kaks poolkera on õppinud kasutama informatsiooni kaudsemate juhteteede vahendusel, mis ühendab neid koorealustes piirkondades. See näitab, et isegi tavajuhul *õpib* arenev poolkera, kuidas kasutada seda infot, mis ajukoore nide tema lävepakule asetab. Normaalse inimese puhul on meil siis tegu kahe füüsiliselt eraldiseisva tunnetussüsteemiga (mis on kumbki võimeline iseseisvalt funktsioneerima), mis reageerivad süstemaatilisel ning õpitud viisil teineteisega vahetatud infole. Antud juhtumi juures on eriliselt huvipakkuv pelk vahetatud informatsiooni hulk. Nidekaabel koosneb ≈ 200 miljonist närvirakust (Gazzaniga, LeDoux 1975), ning isegi kui eeldame, et iga kiud on võimeline asuma üksnes ühes kahest seisundist (äärmiselt ettevaatlik hinnang), siis on meil tegu infokanaliga, mille maht on $> 2 \times 10^8$ bitti sekundis. Võrrelge seda inglise kõnekeele mahuga, mis on < 500 bitti sekundis.

Kui aga kaks eri poolkera suudavad õppida suhtlema nõnda muljetavaldavas mahus, siis miks ei võiks seda õppida ka kaks eri aju? See eeldaks teatud laadi tehisenidet, kuid eeldame, et on võimalik luua töötav muundur, mis istutatakse sobivaks peetud ajuosasse, muundur, mis teisendab närviaktiivsuse sümfoonia (näiteks) mikrolaineteks, mida kiirgab otsmikul asetsev õhuan-tenn ning mis täidab ka vastupidist funktsiooni, teisendades vastuvõetud mikrolained tagasi närviaktiivsuseks. Nende ühendamine ei tohiks olla ületamatu probleem. Me lihtsalt tüsime dend-

riitide harunemise normaalset protsessi nii, et nad kasvataksid oma ühenduste müriaadi muunduri aktiivse mikropinna külge.

Kui kahe või enama inimese vaheline kanal on avatud, siis saavad nad õppida (*õppida*) vahetama infot ning koordineerima oma käitumist sama lähedaselt ning meisterlikult nagu teie enda kaks ajupoolkera. Mõelge, mida annaks see hokimeeskondadele, balletitruppidele ning uurimisrühmadele! Kui terve inimkond niimoodi varustada, kaoks põhimõtte “milleks roomata, kui võid lennata” ohvrina arvatavasti ära igasugune kõneldav keel. Raamatukogu poleks täidetud mitte raamatutega, vaid närviaktiivsuse näidispuhangute pikkade salvestustega. Need moodustavad meie kasvava kultuuripärandi, areneva “kolmanda maailma”, kui Karl Popperi terminit kasutada. Kuid nad ei koosne lausetest ega argumentidest.

Kuidas mõistavad ning käsitavad sellised inimesed teisi isikuid? Sellele küsimusele saan ma vastata üksnes nii: “Umbes samamoodi, nagu teie parem poolkera “mõistab” ja “käsitab” teie vasakut poolkera — lähedaselt ning tõhusalt, aga mitte propositsiooniliselt!”

Ma loodan, et need spekulatsioonid kutsuvad esile tarviliku ettekujutuse avastamata võimalustest, ning igal juhul piirdun ma siin nendega. Nende ülesandeks oli lüüa mõned mõrad sellesse mõeldamatuse aurasse, mis harilikult ümbritseb mõtet, et me võiksim RP hüljata. Tuntav mõisteline pinge leiab väljenduse isegi argumendi näol selle kohta, et eliminatiivmaterialismi tees on vastuoluline, kuna ta eitab neid tingimusi, mida eeldab tema mõttekuse eeldus. Ma lõpetan oma artikli põgusa aruteluga selle väga populaarse käigu teemal.

Nii nagu ma teda olen kogenud, alustab see *reductio* viitest asjaolule, et eliminatiivmaterialismi esitus on pelgalt tähendusete märkide või helide jada, välja arvatud juhul, kui see jada pole teatud *uskumuse*, suhtluskavatsuse, keele grammatika *teadmise* jne väljendus. Aga kui eliminatiivmaterialismi väide on tõene, siis ei leidugi selliseid seisundeid, mida saaks väljendada. Seega peaks kõnealune väide olema tähendusete märkide või helide jada. Seetõttu *ei oleks* ta tõene. Seetõttu ta polegi tõene. M.O.T.T.

Mis tahes mitteformaalse *reductio* probleemiks on see, et algsele eeldusele vastukäiv järeldus pole kunagi tugevam kui need sisulised eeldused, mille abil vastuolulisele järeldusele jõuti. Antud juhul hõlmavad lisaeeldused teatud tähendusteooriat, mis eeldab RP sidusust. Ent formaalselt võib vastuolulisest tulemusest järeldada sedagi, et hoopis kõnealune tähendusteooria tuleb tagasi lükata. Arvestades RP aadressil esitatud varasemat kriitikat, tundub see isegi eelistatava valikuna. Kuid igal juhul ei saa lihtsalt eeldada seda konkreetset tähendusteooriat ilma, et eeldataks tõendatavat argumendina, nimelt RP sidusust.

Selle käigu tõendatavat eeldavat iseloomu näitlikustab kõige piltlikumalt järgnev analoogia, mille ma võlgnen Patricia Churchlandile (Churchland 1981). Küsimuse all on siin seitsmeteistkümnenda sajandi kontekstis, kas on olemas selline substants nagu *eluvaim*. Tol ajal arvati, et see substants, teadmata tõelisi alternatiive, ongi see, mis eristab elusat elutust. Võttes arvesse selle käsitluse valdavust, arvestades, kui suurel määral oli ta põimunud meie paljude muude arusaamadega ning kui suuri parandusi oleks nõudnud mis tahes teine tõsine alternatiiv, tunduks järgnev antivitalisti väite kummutamine kohe usutav.

Antivitalist ütleb, et ei ole olemas sellist asja nagu eluvaim. Ent see väide on iseendaga vastuolus. Kõneleja saab eeldada, et teda võetakse tõsiselt vaid siis, kui tema väidet tõsiselt võtta ei saa. Sest kui see väide on tõene, siis puudub kõnelejal eluvaim ning ta peab olema *surnud*. Ent kui ta on surnud, siis on tema väide helide mõttetu jada, mille juures puudub nii mõistus kui tõde.

Ma eeldan, et selle argumendi tõendatavat eeldavat iseloom ei vaja selgitamist. Nendel, keda eelnev argument veenis, soovitan seda paralleeli uurida.

Selle artikli teesi võib võtta kokku järgmiselt. Rahvapsühholoogia propositsioonilised hoiakud ei kujuta endast läbitungimatut takistust neuroteaduse tõusulainele. Otse vastupidi, rahvapsühholoogia põhimõtteline väljatõrjumine pole mitte üksnes vägagi võimalik, vaid see kujutab endast ühte kõige põnevamat teoreetilist teiselaldust, mida me praegu suudame ette kujutada.

Selle artikli varasem versioon on ette kantud Ottawa ülikoolis ning kolkviumil "Brain, Mind and Person" New Yorgi osariigiülikoolis Oswe-

gos. Täna ettepanekute ja kriitika eest, mis on aidanud paremaks teha siinset varianti.

Kirjandus

- Churchland, Patricia 1978. Fodor on Language Learning. — *Synthese*, vol. 38, no. 1, pp. 149–159
- Churchland, Patricia 1981. Is Determinism Self-Refuting? — *Mind*, vol. 90, pp. 99–101
- Churchland, Paul 1970. The Logical Character of Action Explanations. — *Philosophical Review*, vol. 79, no. 2, pp. 214–236
- Churchland, Paul 1979. *Scientific Realism and the Plasticity of Mind*. Cambridge & New York: Cambridge University Press
- Dennett, Daniel C. 1971. Intentional Systems. — *Journal of Philosophy*, vol. 68, no. 4, pp. 87–106
- Dennett, Daniel C. 1978. *Brainstorms*. Montgomery, VT: Bradford Books
- Dennett, Daniel C. 1981. Three Kinds of Intentional Psychology. — *Reduction, Time and Reality: Studies in the Philosophy of Natural Sciences*. Ed. by R. Healey. Cambridge etc.: Cambridge University Press, pp. 37–61
- Feyerabend, Paul 1963. Materialism and the Mind-Body Problem. — *Review of Metaphysics*, vol. 17.1, no. 65, pp. 49–66
- Fodor, Jerry A. 1968. *Psychological Explanation*. New York: Random House
- Fodor, Jerry A. 1975. *The Language of Thought*. New York: Crowell
- Gazzaniga, M. S., J. E. LeDoux 1975. *The Integrated Mind*. New York: Plenum Press
- Gregory, Richard 1970. The Grammar of Vision. — *Listener*, vol. 83, pp. 242–246
- Gregory, Richard 1975. *Concepts and Mechanisms of Perception*. London: Duckworth
- Grover, Dorothy, Joseph C. Camp, Nuel Belnap 1975. A Presentational Theory of Truth. — *Philosophical Studies*, vol. 27, no. 2, pp. 73–125
- Margolis, Joseph 1978. *Persons and Minds*. Boston: Reidel
- Popper, Karl 1972. *Objective Knowledge*. New York: Oxford University Press
- Popper, Karl, John Eccles 1978. *The Self and Its Brain*. New York: Springer

Putnam, Hilary 1964. Robots: Machines or Artificially Created Life? — *Journal of Philosophy*, vol. 61. no. 21, pp. 668–691
Rorty, Richard 1965. Mind-Body Identity, Privacy, and Categories. — *Review of Metaphysics*, vol. 19.1, no. 73, pp. 24–54

PAUL MONTGOMERY CHURCHLAND (sünd. 1942 Vancouveris) on Kanada päritolu USA vaimu- ja neurofilosoof, California ülikooli San Diego haru emeriitprofessor. Ta õppis 1960–1964 Briti Columbia ülikoolis filosoofiat, füüsikat ja matemaatikat ning kirjutas oma doktoritöö Wilfrid Sellarsi juhendamisel Pittsburghi ülikoolis. Ta on õpetanud mitmes ülikoolis, pikaajalisemalt Manitoba ülikoolis (1969–1984) ning alates 1984. aastast California ülikooli San Diego harus. Koos oma abikaasa Patricia Smith Churchlandiga on nad tänapäeva tuntuimaid eliminatiivmaterialismi propageerijaid ning neurofilosoofia arendajaid.

Teoseid: *Scientific Realism and the Plasticity of Mind* (1979); *Matter and Consciousness* (1984); *A Neurocomputational Perspective: The Nature of Mind and the Structure of Science* (1989); *The Engine of Reason, The Seat of the Soul: A Philosophical Journey into the Brain* (1995); *Neurophilosophy at Work* (2007) ja *Plato's Camera: How the Physical Brain Captures a Landscape of Abstract Universals* (2012); koos Patricia Churchlandiga: *On the Contrary: Critical Essays 1987–1997* (1998).

Tõlkija

ARVUSTUS

VÄÄRTUSLIK VERSTAPOST RIIGI JA KIRIKU SUHETE UURIMISEL EESTI NSVs

Usk vabadusse: Artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel. Koostanud ja toimetanud Anne Velliste. Tallinn: EELK Konsistoorium, 2011. 319 lk.

Hiljuti ilmus veebiajakirjas Meie Kirik Soome ajakirjaniku ja vaimuliku Jussi Rytköneni artikli “Jälitatud ja karistatud: Ida-Euroopa kirikud salateenistuste haardes” tõlge, milles käsitletakse peamiselt Ungari ja Ida-Saksa luteri kirikute tegevust sotsialismiajal ning erilist tähelepanu pööratakse vaimulike koostööle salateenistustega. Artikli lõpuosas on tsiteeritud ka Tartu Ülikooli kirikuloo professorit Riho Altnurmet, kes Eesti olukorra kohta märgib: “Eesti kirikus [ei ole] minevikku püütud kuidagi selgitada. [...] Kiriku ja nõukogude võimu suhetest ei ole pärast 1990-ndaid enam räägitud. Kiriku juhtkond on seisukohal, et kirikul on teisi, palju suuremaid probleeme.”¹ Mitmeski mõttes tähelepanuväärne artiklite ja mälestuste kogumik *Usk vabadusse*, mis tähistab kahekümne aasta möödumist Eesti iseseisvuse taastamisest, näitab aga seda, et ka Eesti Evangeelne Luterlik Kirik (EELK) on viimaks hakanud selle perioodiga tegelema, ehkki kiriku äsjase juubeliaasta tõttu on kogumiku pearõhk arusaadavalt pigem EELK osal iseseisvuse taastamise juures, mitte kiriku ja nõukogude võimu suhete süvaanalüüsil. Esimene samm on aga tehtud ja see on igati tervitatav, sest seni ei ole kiriku osa üle iseseisvusidee kandmisel laiemat diskussiooni olnud. Enamik ajaloolaste sellealaseid seisukohti on esitatud põhiteema kõrvalt ning osutanud pigem kiriku tagasihoidlikule kui silmatorkavale panusele.

Teiseks tähelepanuväärseks asjaoluks on raamatusse koondatud tekstides ilmnev avar suhtumine, mille puhul tuleb EELK Konsistooriumi ees müts maha võtta: mitte kõik neist ei esita ajalugu just sel moel, nagu see asjaosalistele tagantjärele kõige meeldivam lugeda oleks. Teatud

¹Vt www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=2081&Itemid=2 (17.07.2012).

mööndus tuleb siiski teha, sest kuuldavasti ületas Riho Saardi artikkel vastupanust riigivõimule luteri kirikus siiski mingi piiri, mistõttu see kogumikust välja jäi. Ja kolmandaks: kuigi nõukogude perioodi on viimasel ajal puudutatud paljudes autobiograafiates ja mälestustekogumikes, ei ole kirikuelu neis kuigi suure tähelepanu osaliseks saanud. Seegi lünk on nüüd käesoleva teosega vähemalt esialgu täidetud.

Raamat jaguneb kahte ossa. Esimene neist, alapealkirjaga “Usk teeb vabaks”, sisaldab põhiliselt ajaloolaste kirjeldusi toimunu kohta. Sissejuhatav artikkel EELK liikmeskonna tegevusest nõukogude ajal on peapiiskop Andres Põdralt, millele sekundeerib kirikuloolase Riho Saardi arusaam kirikute üldisest olukorrast samal ajal. Euroopa Parlamendi saadiku Tunne Kelami käsitus kiriku sõnumist Nõukogude Eestis langeb oma esseistliku laadi tõttu ülejäänud teaduslikuma lähenemisega tekstide stiilist mõnevõrra välja. Järgnevad kirikuloolase Mihkel Laari ülevaade kirikuvastase võitluse tugevnemisest 1970. aastate lõpul ja 1980. aastate algul, Narva Aleksandri koguduse õpetaja Villu Jürjo ülevaade kiriku vastupanuvõitlusest 1980. aastatel, ajaloolase Külle Arjakase artikkel Muinsuskaitse Seltsi ja EELK koostööst 1980. aastate lõpul, Viru praosti Peeter Kalduri peamiselt loetelust ja lühikirjeldusest koosnev artikkel kiriku osast Vabadussõja mälestusmärkide taastamisel ning kirikuloolase Priit Rohtmetsa artikkel vaimulike tegevusest ühiskondlik-poliitilistes liikumistes 1980. aastate lõpul. Raamatu esimese osa lõpetab Eesti Komitee juhatuse liikme Eve Pärnaste samuti peamiselt loeteluline ülevaade vaimulike osast Eesti Kongressi tegevuses.

Raamatu teine osa, “Mälupildid ajas”, koosneb nõukogude perioodi kirikuelu puudutavatest mälestustest. See on esimesest osast mõnevõrra huvitavamgi, sest annab varem avaldamata mälestuste kaudu hulga uut materjali, mis on oluliseks täienduseks seni põhiliselt arhiiviallikatele tuginenud Nõukogude Eesti kirikuloole. Kuigi kiriku esindajate arusaamad ja käsitlused ei pruugi alati vastata ajaloolaste enamiku jaoks olulise arhiivimaterjali tõlgendamise tulemusel, on nende esitamine siiski vajalik: nüüd on esindatud ka asjaosaliste endi seisukoht, sest seni on kiriku ja riigi suhteid uuritud peamiselt riiklike arhiiviallikate põhjal ning enamasti pole uurijad ise olnud kirikuga seotud.

Sõna saavad mitmed EELK vaimulikud ja kirikule lähedal seisnud isikud, nagu nüüdne akadeemik Tarmo Soomere, kelle käsitluse keskmes on usuteemalise *samizdat*’i tegevus. Priit Rannuti (1919–2010) paljutöotavalt põhjalik artikkel “Mälestuskilde iseseisvuse taastamise teekonnal” jäi kahjuks lõpetamata, ära on trükitud selle esimene osa. Eenok Haamer on kirjeldanud põhiliselt enda ja oma perekonna lugu, sidudes selle “vaimsel tasandil” kogu Eestit puudutavate sündmustega. Tarmo

Soomerega sarnasel teemal kirjutab Tiit Salumäe, kes käsitleb lisaks ka kiriku kirjastustegevust ning kiriku tegevust ja kuulutust erinevate massimeediakanalite kaudu. Üsna napilt ja tagasihoidlikult meenutab omaenda isikuga seotud sündmusi Vello Salum, üks kuulsamatest vaimulikest dissidentidest. Diakooniaalaseid suhteid Läänega ja sellealast tegevust tutvustab Mart Salumäe. Kaks mälestust on piirkonnakesksed: Peep Audova kirjeldab Valgas ja Jaan Tammsalu Saaremaal toimunut.

Et raamatu autorkond ei ole ühtlane, ei saa ka teost ennast pidada täiel määral ühtset ideed järgivaks — tegelikult paneb vahepeal lausa imestama, kuidas sedavõrd erinevad tekstid ühtede kaante vahele on mahtunud. See tekitab küsimuse, mis siis õigupoolest on selle teose eesmärk. Ühest küljest on kindlasti tegu monumendiga neis protsessides osalenutele, nii meenutuseks kui ka tunnustuseks. Teisalt koondab see huvitavaid, seni käsitlemata teemaga seotud artikleid. Kolmandaks on teosel ka ideoloogiline tahk, sest mõnest artiklist kumab väga tuntavalt läbi Nõukogude riigi ja kiriku suhete ning kiriku tegevuse (või tegevusetuse) apologetika, mille puhul on kindlasti teatud määral tegu vastukajaga ajaloolaste töödele ja “tavateadvuses” levinud arusaamale asjade tollasest seisust. Selles küsimuses on kahtlemata kõige intrigeerivamaks EELK peapiiskopi Andres Põdra artikkel “Kiriku liikmeskond vabanemisprotsessi osana”. Et see tekst eristub nii ajaloolaste artiklitest kui ka peapiiskopi kolleegide mälestustest, siis pööran sellele rohkem tähelepanu, sest ajaloolise ülevaate kõrval on teksti üheks oluliseks rõhuasetuseks poleemika negatiivse taaga üle, mis kaasnes Nõukogude Liidu viljastavates tingimustes püsima jäämisega. Nagu mainitud, esindavad teosesse koondatud artiklid kohati isegi vastukäivaid arusaamu, mistõttu ei saa kogu teost ega ka peapiiskopi artiklis väljendatud seisukohti pidada EELK ametlikuks ajalookäsituseks. See tuleb ainult kasuks, sest üks asi on lojaalsus oma organisatsioonile ning sellest tulenev vaatenurga “eripärasus”, teine aga laialdase ühiskondliku taustaga organisatsiooni katse oma tegevust mõnevõrra küsitavate argumentide alusel endale soodsas valguses näidata.

Mõistetavalt on kiriku positsioonilt vaadatuna vastukarva seisukohad, mille järgi EELK oli riigile lojaalne, et selle (juhtivad) vaimulikud tegid võimuga koostööd, et nende seas oli KGB agente, et kiriku osa ühiskonnas oli marginaalne ning muutus aastatega üha marginaalsemaks jne. Kuid isegi kui Indrek Jürjo arhiivimaterjalidel põhinev visioon EELKst on liialt süngetes toonides (nt “EELK alalhoidlik ja kollaboratsioonist-

lik kurss tähendas algristikoguduse põhitõdedest eemaldumist”)², siis peapiiskopi artikkel asub oma üldiselt tonaalsuselt pigem skaala teises servas. Autor ei ole paljude ebameeldivate seikade ees silma kinni pigistanud, kuid võimalikke positiivseid asjaolusid on teinekord võimendatud ning nii mõnedki oma seisukohtade õigustamiseks kasutatavad võtted on üsnagi omapärased. Muidugi ei tähenda see, et artiklis poleks pädevaid hinnanguid või huvitavaid tähelepanekuid, kuid paratamatult pälvib suurema tähelepanu see osa tekstist, mis tundub kahtlasena. Põhjalikku dialoogi astumata piirdun siinkohal peamiselt osutamisega, ehkki erinevalt kaasaegsetest, kes sündmuste keskel olid ja tegutsesid, toetun oma hinnanguis peamiselt arhiiviallikele, mis valgustavad asjaolusid sootuks teisest vaatevinklist ning lisavad enamasti seda laadi infot, mis kaasaegseile kättesaadav ei olnud.

Artikkel juhatatakse sisse alapealkirjaga “Kirik kui opositsioonijõud” ja selles kirjeldatakse kirikut “ainsa legaalse opositsiooniorganisatsioonina” (lk 17), mistõttu “riiklik propaganda püüdis kirikut ja kristlasi näidata igati lojaalsetena” — “truuks ja ustavaks ei saanud kirikut pidada aga kasvõi sellepärast, et ta vastupidiselt riiklikule poliitikale ikka veel olemas oli ja oma missiooni jätkas”. Süüdistused kiriku kollaboratsioonismis tõrjutakse väitega: “Teatud mõttes saab kollaborantideks nimetada ju kõiki, kel oli Nõukogude pass” (lk 18). Numbrimaagia tuleb mängu, kui võrreldakse kiriku annetajaliikmete arvu (Põdra andmetel 1970. aastal 94 332) Eestimaa Kommunistlikku Parteisse kuulunud isikute arvuga (100 000 liiget 1981.–1982. aastal), kusjuures “kiriku liikmeskonna koguarvu võib lugeda aga kolm korda suuremaks” (lk 23, ilmselt peetakse silmas ristitute arvu). Lk 27 osutab Põder Viktor Niitsoo etteheitele, et kirik ja “usuaktivistid” ei ühinenud Helsingi grupi nõudmistega, ning tõrjub süüdistuse sellega, et vaimulikke oli vähe ja iga neist kulla hinnas, mistõttu “selles olukorras oleks otsene vastuhakk olnud vastutustundetu”. Pastorite tagasihoidlikkust põhjendatakse ka perekonna olemasoluga ning kogu see teema sublimeeritakse näitega kiriku protestist haridusreformi puhul (lk 28).

Kõnealuses artiklis jääb silma kaks eripära. Peapiiskopil ei ole raskesti sellega, et ei oleks rääkida vaimulikest ja koguduseliikmetest, kes riigile oponeerisid; probleem tekib siis, kui lisaks mõttele on tarvis ette näidata ka sõna ja tegu. Sellekohane onomastikon koosneb EELK puhul enamasti neljast-viest kanoonilisest nimest: Mõtsnik, Salum, Jürjo, Haamer, kelle riigivastane hoiak oli üldteada; mõnikord lisavad

²Indrek Jürjo. Doktoriväitekiri luteriusu kiriku saatusaastatest Eestis. — *Tuna* 2003, nr 3, lk 135.

apokrüüfsemad pärimused nimistusse võimudele aktiivse ehitustegevusega silma jäänud Joel Luhametsa, liigselt musikaalse tulevase peapiiskopi enda ning kõrghariduse saamisel võimudega pahuksisse läinud Illar Hallaste. Irooniaks poleks põhjust, kui autoril ei oleks vastpandamatut tungi näidata, et nendetaolisi oli piisavalt palju andmaks alust järeldusele mitte üksikvaimulike (või üksikute koguduseliikmete), vaid kiriku kui organisatsiooni vastuseisust riigile. Selleks kasutab autor palju võimaldavat lühendit “jt”, ning sama võte esineb ka teiste autorite tekstides, näiteks Tunne Kelam on veendunud, et “Haameri-laadseid oli kirikutes kümneid” (lk 49). Ometi jäävad need isikud mingil põhjusel kogu teoses põhiliselt anonüümseks, vaid Soomere nimetab isikuid, kes levitasid vaimulikku kirjandust (lk 244) ning Jürjo kirjeldab Peeter Kalduri juhtumit (lk 83 jj), lisandub ka Jaan Kiivit *jun.* kirjanduse Läände vahendajana. Ka Vello Salum läheneb küsimusele samamoodi ning üldistab oma tegevuse kogu kirikule: “Minu ettekanne aitas taastada vabadusvõitlejate usalduse EELK vastu” (lk 237). Riigi jaoks problemaatiliste isikute nimesid ei leia me hulgaliselt ka usuasjade voliniku arhiivist; õigupoolest on neid üpriski vähe ning enamasti korduvad ülalmärgitud inimesed.

Teine eripära on loogiliselt tuletatav ega olegi õieti mingi eripära, sest nõukogude aja esitamises ainult mustades toonides ei ole pärast iseiseisvuse taastamist midagi eriskummalist. Käesoleval puhul aitab kirjeldatav ränk olustik osalt pehmeneda juba nimetatud kiriklikke valupunkte ning leevendada nende üheseltmõistetavust. Kirik “pidi küll alluma riiklikele seadustele, kuigi seaduslikkusest rääkida on tolle ajastu kontekstis ebatäpne, sest enamasti kehtis “telefoniõigus”” (lk 18). Peale erinevate tagakiusamismotiivide ilmestab autori käsitlust nõukogude ajast 1960. aastatel vallandunud “totaalne ateistlik kampaania”, kusjuures “veel 1971. aastalgi, NLKP XXIV kongressil, arutati põhjalikult, kuidas tõhustada võitlust võõra ideoloogiaga” (lk 17).

Kahtlemata oli nõukogude aeg religiooni, vaimulike ja usklite suhtes ebaõiglane ning diskrimineeriv, kuid küsimus jääb: milline on paslik vastikus- või põlgusmäär, millega seda aega kirjeldada, et taustapilt ei toimiks kõverpeeglina. On mõistetav, et iga inimese isiklik vaatekoht sõltub sellest, mis on talle hingelähedane, kuid kui religiooni ja nõukogude võimu kokkupuutepunktis olnud inimesed kalduvad kirikut kirjeldama tollase riigivõimu ühe peavaenlasena (kirik oli “muudetud opositsiooniorganisatsiooniks — olgugi legaalseks. See oli ainulaadne seisund” (lk 17)), jääb arhiiviallike põhjal ometi mulje, et usuvastane võitlus oli vähemalt Eesti NSVs enamiku võimuesindajate jaoks täiesti ebaoluline ja isegi tüütu tahk. See oli ka üks põhjusi, miks kõik usu-

vastased ettevõtmised õige pea lõppesid. Nii juhtus ka ülalnimetatud, tegelikult 1957. aasta paiku alanud “totaalse ateistliku kampaaniaga”, mis ammendas ennast suuresti juba 1964. aastaks, misjärel üldine religioonipoliitika isegi pisut mõistlikumaks muutus. Sel oli mitu põhjust: sai selgeks, et religioonist ühekordse kampaania abil “vabaneda” ei ole võimalik, ning teisalt — kõigi “legaalsete” kirikute tegelikult tingimusteta alistumine, mille kohta arhiiviallikad räägivad üpris selget keelt. Rutiinsed üleskutsed ideoloogilisele valvsusele, mille hulka kuulub ka Põdra mainitud 1971. aasta NLKP kongressil arutatu, järgnesid mõne aastaste vahedega nõukogude aja lõpuni, kuid nende ühiskondlik ja ka parteiline mõju jäi üsnagi olematuks³ — erandiks 1970. aastate lõpul ja 1980. aastate algul toimunud üldine ideoloogiline pealetung.

Sellele tegelikult üpris huvitavale ja seni vähe uuritud tahule — nõukogude religioonipoliitika kohatisele leebusele — osutab isekirjastamisest rääkides ka Tarmo Soomere (lk 248): “Osalt on mulle praegugi mõistatuseks, miks vastavad organid seda sündida lasid ning sekkusid — ja ka siis justkui siidkinnastega — alles siis, kui kasvavat raamatute hulka ja nende leviku ulatust enam kuidagi vältida ei saanud. Võib-olla Eesti asjapulgad lihtsalt ei tahtnud Moskva ülemuste ees hädasignaali anda ja lootsid, et asjad iseenesest paika loksuvad.” Soomere arvates võis see tuleneda minnalaskmisest asjaomaste organite poolt, kokkusattumustest või kellegi salaplaanist, kuid ühe peamise teguri — välispoliitika — kõrval olid sel ilmselt hoopis teised põhjused. Nõukogude riik ja selle poliitika ning viimase ellurakendamine ei olnud midagi monoliitset, vaid olenesid väga paljudest pisasjadest. Oli palju keelatud, kuid selle piirid olid tihti täpselt määratlemata ning sõltusid paljuskil sellest, milline ametkond või ametnik mingi küsimusega tegelema hakkas. Nii on tõenäoline, et kiriklik kirjandus, mida levitati, oli tegutsejate endi arvates juba väljaspool lubatu piiri, kuid “asjapulgade” jaoks oli tegu vaid taunitud, mitte otseselt keelatud kirjandusega — või keelatud, kuid mitte otseselt karistamist väärt tegevusega.

Teiseks põhjuseks võib pidada Eesti NSV religioonipoliitika suhtelist tolerantsust võrreldes mujal Nõukogude Liidus rakendatuga. Nii omaaegsete asjaosalistega tehtud intervjuude kui ka arhiivimaterjalide põhjal võib väita, et enamik kõrgemal tasandil tegutsenud aparatšikutest ei olnud huvitatud usuküsimuse teravdamisest, sest religiooni- ja ateismi-

³Atko Remmel. *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990: Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus*. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 24.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011, lk 41–42, 50, 291.

valdkond oli üsna meeldivaks nišiks või sinekuuriks, mida ei tasunud liigse rapsimisega rikkuda. Teisalt ei kujutanud religioosne valdkond nende meelest mingit ohtu, sest nii EELK kui ka Vene Õigeusu Kiriku ning teiste “ametlike” kirikute kõrgem vaimulikkond oli koostööaldis, enamik vaimulikke lojaalsed (loe: neutraliseeritud); ateistlik tegevus jättis küll soovida, kuid kui jõuluvaegne meelsusenäitamine kirikutes välja arvata, siis oli kirikul kõrvaline koht. Jäi üle ainult oodata.⁴

Seetõttu oli Eesti NSV religioonipoliitika peajooneks kogu usutegevuse hoidmine üpris hägusalt määratletud piirides, mis võisid nihkuda veidi siia- või sinna poole vastavalt kohalike satraapide arusaamadele kirjutatud ja kirjutamata seadusepügalate tõlgendamisest. Nii tuleb paraku tõdeda, et suur osa vastuseisust riigile mahtus kuni 1980. aastate keskpaigani ainult (sekulaarses mõttes) “kõrgemalt poolt” lubatud piiridesse ning karmim reaktsioon järgnes alles siis, kui keegi neid piire veidi jõulisemalt kompama asus. Sellel taustal riigi (ametnike) “hirmust” või “kartusest” religiooni ja dissidentluse ees rääkida (millele viidatakse mitmel pool käesolevas teoses) on intellektuaalselt mõistatav, kuid riigi vaatevinklist võib seda võrrelda pigem ülekäte läinud lapse karistamisega. Kui välja arvata üksikjuhtumid, tegutses nõukogude võim Eestis usualal eht taoistliku filosoofia kohaselt “Kui piisavalt kaua jõge vaadata, võid näha oma vaenlase laipa mööda ulpimas”, kuid tõeluseks sai see hoopiski kiriku jaoks, kes püsijäämise küsimuses järgis sama õpetust. Seetõttu tuleb järeldada, et Soomere kirjeldatud valgustuslik tegevus osutus võimalikuks ainult tänu oma marginaalsusele ja kiriku üldiselt madalale profiilile. Ei saa vastu vaielda peapiiskopi seisukohale, et kõige kirjeldatu juures kirik “säilitas teistsuguse, alternatiivse näo”, ehkki iseküsimus on, kui palju oli selle juures tegemist kiriku enda püüdluste tulemuse ja kui palju vulgaarateistliku propagandaga, mis üsnagi ühe vitsaga kõiki usklikke löi. Kiriku tagasihoidlikkusele oma kuvandi kujundamisel osutab ka mitme sotsioloogilise uurimuse tule-

⁴Ametnike suhtumisest religiooniküsimusse annab aimu usuasjade voliniku Meinhard Tederi hinnang üldisele religioossele olukorrale, mille ta esitas 1970. aasta veebruaris toimunud Vabariikliku Tavandikomisjoni istungil: “Luteri kiriku vanast kaadrist 98% ise ei usu jumala olemasolu. Vene kirik püüab ka kuidagi läbi ajada. Raskem tundub on sektidega. Nendel on kõik korraldatud nagu parteilises organisatsioonis. Vanausulised on võrdlemisi rahulikud. Neile uusi juurde ei tule. Katoliiklased olid välja suremas, kuid viimasel ajal seoses tööjõu probleemidega on saanud väljastpoolt täiendust, eriti Tallinnas ja Tartus. Eriti palju iga liini usklikke on sakslaste hulgas” (ERA R-1.10.800, ENSV MN Tavandikomisjon, Istungite protokollid (1969–1975), lk 7).

musena selgunud asjaolu, et kiriku “alternatiivne nägu” on paljude jaoks säilinud ka ühiselt kättevõidetud vabaduse ajal.

Esitatud põhjustel teeb seda laadi sissejuhatus teose ajaloolisele osale üpris ettevaatlikuks, kuid tuleb õnneks tõdeda, et kuigi ka mõnes teises artiklis ja mälestuskirjutises on teatud määral apologetilisuse hõngu, jääb nende kirjutiste üldine toon siiski sedavõrd talitsetuks, et see ei muutu segavaks. Üldjoontes räägivad teoses esitatud kirjutised enamjaolt teadaolevast ega sisalda mingeid põhjanevaid, “plahvatusohtlikke” ega ülepingutatult esitatud uusi andmeid, kuid nende väärtus vähemalt kirikuloolisest perspektiivist on väikestes huvitavates üksikajades, mida siit-sealt kokku noppides saab üldpilti täiendada, ja eriti just 1980. aastate ning eelkõige just selle kümnendi lõpu kohta.

Kogumiku keelelisele ja kujunduslikule küljele pole vähimatki ette heita, pigem vastupidi, sest vigu leiab vaid üksikuid (nt lk 61). Küll aga võinuks ehk raamatu koostaja ja toimetaja Anne Velliste veidi jõulisemalt sekkuda tema kätte antud tekstidesse, sest näiteks Riho Saardi artikkel “Nõukogude aeg: Arengutest Euroopas ja Nõukogude Eestis” vastab pealkirjale vaid umbes kahe kolmandiku ulatuses — juttu on tõesti nõukogude ajast ja Nõukogude Eestist, kuid Euroopa-käsitlus jääb nii napiks, et artiklile võinuks kaaluda mõnda muud alapealkirja. Läbi on lipsanud ka piasjasu, mis tegelikult võinuks suuremat tähelepanu pälvida. Silma hakkab ebahütlus raamatu lõpus olevate viidete vormistamisel (selline paigutus on üks lugejavaenulikumaid võimalusi üldse!), mis on jäetud täpselt sel moel, nagu iga autor nad on esitanud. Viited puuduvad ka teoses esitatud piltide ja reprodutseeritud dokumentide juurest (teose tiitel-lehe pöördel leiduvad siiski üldised viited). Sellest on uurija seisukohast võttes kahju, eriti dokumentide puhul. Silma torkab veel, et mitmed dokumendid pole taastatud mitte algallikate, vaid sekundaarsete allikate kaudu, näiteks Priit Rohtmetse bakalaureusetöö vahendusel, millele osutavad piltidelt eemaldamata jäänud bakalaureusetöö lisade numbrid, kusjuures tööle endale ei viidata ka mitte raamatu alguses.

Kuna tegu on eri positsioonidelt kirjutatud artiklitega, on neis leiduvad vasturääkivused mõistetavad ja isegi loomulikud. Siiski oodanuks vähemalt kommentaare eri artiklites esitatud kindlate andmete vasturääkivuse puhul. Nõukogude aja kohta ühtlase ja tõele vastava statistika esitamine on muidugi utopia, kuid näiteks Võru Vabadussamba pühitsemisel osalenud pastorite arvu (lk 113 ja 135) võinuks siiski ühena esitada; ei klapi ka taastatud Vabadussõja mälestusmärkide arv Külle Arjakase ja Peeter Kalduri tekstides (lk 114 ja 133); mõnel puhul on segadus aastaarvudega — Mihkel Laar (lk 70) esitab Harri Mõtsniku ametist vabastamise ja arreteerimise kohta ekslikud and-

med, Jürjo tekstis (lk 88) on need õiged. Riho Saardi artiklis (lk 43) on juttu täitevkomiteede propagandaosakondade töötajatest, siin on silmas peetud siiski parteikomiteede propagandaosakondi. Priit Rohtmetse kõneleb (lk 161) täitevkomiteede juures tegutsenud ususeadusandluse järelevalve nõukogudest, ehkki üldiselt tunti neid komisjonide nime all ja see nimekuju leidub samas artiklis ka mujal. Tiit Salumäe artiklis on valesti kirjutatud usuasjade voliniku asetäitja Kaljo Oja nimi (lk 255).

Rääkides EELK osast Eesti iseseisvuse taastamisel tuleb nõustuda Kuno Pajula seisukohaga: “Oma järjepideva tegutsemisega tagasiu- samiste ja vaimse seisaku aastatel valmistas ka EELK märkamatu ette pinda rahvuslikule ärkamisele” (lk 33). Teosest jääv üldmulje selle protsessi kohta on adekvaatne — paljuskki oli tegu ebameeldivate kompromissidega ebameeldivates tingimustes, kuid kui lõpuks avanes võimalus, ei jäänud kirik (organisatsioonina) seisma kiiremini reageerinud üksikute vaimulike ja aktiivsemate koguduseliikmete kõrvale, vaid lõi ise kaasa. Tõsi küll, mitte esirinnas, vaid tasa ja targu. Kui otsida teosest mõnda kiriku üldistavat seisukohta EELK osast Eesti iseseisvuse taastamisel, mis ei oleks vastuolus arhiivimaterjalide põhjal tekkiva muljega, siis on selleks kahtlemata Peeter Kalduri oma: “Sageli piirdus kiriku tähtsus kõige olulisemaga — Jumala õnnistuse ja kaitse tagamisega” (lk 134).

Igal juhul on see raamat väärtuslikuks versta-postiks ühe teema käsitlemisel ja jääb loota, et sellele väärt algatusele lisandub peagi nii mälestusi kui ka uurimusi riigi ja kiriku suhetest Eestis nõukogude ajal.

Atko Remmel

ATKO REMMEL (sünd. 1975) on lõpetanud Tartu ülikooli usuteaduskonna 2001, *mag. theol.* 2004, *dr. theol.* 2011. A-st 2011 usuteaduskonna kirikuloo õppetooli teadur.

ABSTRACTS

HELLAR GRABBI. **Arnold Rüütel in Washington: Four days in March**

From 27–30 March 1991, Arnold Rüütel, then still Chairman of the Supreme Soviet of the Soviet-occupied Republic of Estonia, visited Washington where the United States President George Bush received him on 29 March. The author of the memories, an Estonian residing in the US, was employed during the visit to assist in communicating with the press and drawing up Rüütel's tight schedule.

Another significant event during the visit was a meeting with Secretary of State James Baker, which was also attended by the Estonian Foreign Minister Lennart Meri who, in 1992, was elected the first president of the restored Republic of Estonia. One of the main aims of the visit was getting United States' support for arranging an international conference on the issues concerning the Baltic states.

The meeting between the US President and Arnold Rüütel lasted for 45 minutes and was meant as symbolic support to the right for self-determination of the three Baltic states — Estonia, Latvia and Lithuania — whose violent incorporation by the Soviet Union Washington had never recognized. Rüütel told journalists that both Bush and Baker expressed concern about the stability of the Soviet Union. He added that, in Estonian leaders' opinion, the solution of the Baltic crisis would contribute to the stability of the Soviet Union. The statement of the White House and the talks with Secretary of State Baker and others revealed that the endeavours of the Estonian leadership in Washington had come to a dead end. Estonians' propositions — to arrange an international conference on the Baltic question and to found a US information centre in Riga — were not mentioned at all; they were for the US Government “for information” only, if even for that. A vicious circle had formed which could not find a solution before one of the three options happened: 1) Washington would abandon the policy that preferred supporting Gorbachev, the Soviet central

authorities and the integrity of the Soviet empire to supporting the independence endeavours of the Baltic states; 2) Moscow would accept the restoration of Estonia's independence; 3) Estonia would abandon restoration of full independence. When analysing the situation then, independence still seemed to be far away. Unexpectedly, however, variant 2 became true, as the Russian Federation, shaken by the putsch, recognized Estonia's independence on 24 August 1991, and as soon as on 17 September, Estonia became a member of the United Nations. In 2001, Arnold Rüütel became, after Lennart Meri, the second president of the newly independent Republic of Estonia. (Edit.)

RIIN ALATALU. **Disputes over the Old Town of Tallinn**

The best-known example of heritage in Estonia is the Old Town of Tallinn. The developments here have influenced the understanding of the public, architects, town planners and heritage protectors about the roles and responsibility of different parties in heritage protection. To understand the role of heritage protection in Estonia, one should begin from Tallinn.

The article concentrates on the restoration of Tallinn Old Town after the bombings in World War II. Almost immediately after the end of the war, an agreement was reached that the area that had lost about one tenth of its buildings should be restored taking into account its historical structure — the size of plots and buildings, and their location. In both speech and writing, heritage protectors followed the international principle that making replicas of historic buildings is an impermissible fraud that should be avoided. In reality, even the best architects of Estonia were not trusted to design buildings for the Old Town because of the fear that modern architecture would provide unfair competition to historic buildings. Soviet heritage protection was a peculiar system of all-round defence that included researchers, architects and restorers or builders. Often the same institutions acted as clients and designers.

The most problematic spots have been large gaps at conspicuous places in Harju and Viru Streets. Although plugging the gap in Viru Street filled a void in the urban space, it has caused long-lasting indignation among conservative heritage protectors.

Heritage protectors have presumed that empty plots between historic buildings have to be filled with neutral buildings that create a background for historic treasures. In principle, they have endeavoured to do the same as the restoration theorist Cesare Brandi about the restoration of artwork — blanks or lacunae should be filled so that, looking from afar, the viewer would see the whole; in close-up, however, each new addition should be clearly visible. In the narrow streets of Tallinn's Old Town placing hopes on distant vistas is unthinkable. It is particularly complicated to merge new buildings into the old environment in large empty areas like in Harju Street. An area of nearly one hectare cannot be treated as a small piece missing from the whole. The area has been empty for nearly 70 years, as, despite several architectural contests, no agreement has been reached what to build there.

The area within the medieval town wall is exciting for both heritage protectors and architects, while another inseparable part of the Old Town — the historic belt of earthen fortifications — has not received sufficient attention from architects. Like heritage protectors, architects prefer to act in an environment with a clear identity, although the belt of bastions offers much more demanding challenges for creating an interesting urban space. (Auth.)

INDREK SCHWEDE. Evolvement of football and its role in decolonization of Africa.

The last decade has seen an explosive growth in the number of academic texts on different meanings of football. Football has been called a ritual conflict that can distract attention from antagonisms and curb them, thus contributing to social cohesion and supporting a pluralist society. In football, the identities of people of different religions, ethnic origins and regions collide. This is an incessantly changing collision between opposing interpretations of history and myths.

In England, the birth country of football, the development of the game was most of all influenced by selective public schools, the church and the industrial revolution, which brought about the development of transport, urbanization, transition to a five and a half days' working week, an essential pay rise and emergence of leisure time. The spread of football was promoted by the Victorians' conviction that physical, mental and moral

health are closely connected. These qualities were considered essential for the nation's elite who was brought up in selective public schools. Muscles and morale fitted well with the British imperial conquests and global hegemony — football taught the future conquerors of the world discipline, unselfishness and teamwork. It required physical strength and individual skills that were subordinated to the team's needs. Duke Wellington once dropped the phrase, "The Battle of Waterloo was won on the playing fields of Eton."

By its temporal limitations, football taught men to make maximum use of their time; the rules imitated the working discipline in a factory, and the referee was meant to instil respect for authorities in whatever sphere of life — this was in accordance with the plan of the upper classes to shape the Brits to fit the capitalist era.

By means of football, Brits and other European colonizers who had adopted the game expected to make Africans diligent, disciplined people who would work for the Empire. Local leaders, however, soon grasped the potential of football as an anti-colonial instrument and a propagator of nationalist endeavours. Football clubs sheltered the budding political parties, and stadiums offered an opportunity to introduce the vision of free Africa to thousands of people and to win over future electors. A number of future African leaders received their leadership experience in football: the first president of Nigeria, Nnamdi Azikiwe, organized tours across the country with his football team and made political speeches to football audiences. Ahmed Ben Bella, the first president of Algeria, played in the famous Marseille Olympique for a while. Algerian footballers who had refused to participate in the World Championship in the French national team formed their own national team in exile. The melody played to them before their games later became the national anthem of Algeria.

Africans who had taken football over from Europeans created their national playing styles according to their ethnic origin. Football became the embodiment of their political endeavours, the shaper of their national identity and a means for winning international recognition. The Black Continent compensated for its lack of military and economic power with public and often victorious resistance on football fields. Football

proved to be an efficient weapon in the struggle for freedom and penetrated deeply into Africans' self-awareness. (Auth.)

MARI JÄRVELAID. Sexuality and *Homo sapiens*. II

Since 1975 the World Health Organisation has been defining sex as a fundamental part of human rights, as it enhances people's physical, emotional and psychological health, thus being a recognised part of quality of life for medicine as well.

Sex, along with eating and sleeping, is one of primeval human instincts, which has an immeasurable influence on people and the quality of their life. We know that the activation of the sexual function is part of becoming and being an adult, something that any person experiences earlier or later. Sexuality is part of the essence of the human being, the result of the integration between our biology and psychology in society. Although the physiology and anatomy of the function is universal, the strategy of sexual behaviour depends on the cultural environment.

People have personal empirical experience of sex, but research has shown that the sexual function is considerably more complicated and we know considerably less about it than it seems at first glance. While we are taught drawing, singing, reading and arithmetic, even physical exercises at school, learning of sexual behaviour has remained greatly self-regulating in our cultural space. On the one hand, it is limited by legislation concerning abortion and pregnancy, and, on the other hand, by listing of acts of sexual behaviour forbidden by criminal law in our legal space.

Empirical experience, however, can differ greatly from the results of scientific research. Due to medical technology and new pharmaceuticals, knowledge about the norm and pathology of the human sexual function has undergone a rapid development in the late 20th century. Its keywords are availability of effective treatment of sexually transmitted diseases, anti-baby pills coming into the market, the conquest of the world by Viagra. Its seamy side, however, includes the beginning of the spread of HIV and the spread of sexually transmitted drug-resistant infections.

The understanding that disturbances of the sexual function can be the first sign of the approaching pathology of the coro-

nary arteries and the threat of infarction, has given rise to a new paradigm in the relations between doctors and patients, making doctors feel a greater interest in the sexual life of their patients. (Auth.)

MATHURA. Hub of the world

HILARY PUTNAM. The nature of mental states

The author argues that pain is not a brain state, in the sense of a physical-chemical state of the brain, and proposes a hypothesis instead that pain, or the state of being in pain, is a functional state of the whole organism. To explain this, he indirectly applies the idea of the Turing Machine. The notion of a Probabilistic Automaton is defined similarly to a Turing Machine, except that transitions between 'states' are allowed to be with various probabilities rather than being 'deterministic'. He assumes that the notion of a Probabilistic Automaton has been generalized to allow for 'sensory inputs' and 'motor outputs' — that is, the Machine Table specifies every possible combination of a 'state' and a complete set of 'sensory inputs', an 'instruction' which determines the probability of the next 'state', and also the probabilities of 'motor outputs'. He also assumes that the physical realization of the sense organs responsible for the various inputs, and of the motor organs, is specified, but that the 'states' and the 'inputs' themselves are specified only 'implicitly' — i.e. by the set of transition probabilities given by the Machine Table.

Then Putnam defines the functional state that can be identified with pain without using the notion of pain. The functional state we have in mind is the state of receiving sensory inputs which play a certain role in the Functional Organization of the organism. This role is characterized, at least partially, by the fact that the sense organs responsible for the inputs in question are organs whose function is to detect damage to the body, or dangerous extremes of temperature, pressure, etc., and by the fact that the 'inputs' themselves, whatever their physical realization, represent a condition that the organism assigns a high disvalue to. (Edit.)

PAUL M. CHURCHLAND. Eliminative materialism and the propositional attitudes

Eliminative materialism is the thesis that our common-sense conception of psychological phenomena constitutes a radically false theory, a theory so fundamentally defective that both the principles and the ontology of that theory will eventually be displaced, rather than smoothly reduced, by completed neuroscience. Our mutual understanding and even our introspection may then be reconstituted within the conceptual framework of completed neuroscience, a theory we may expect to be more powerful than the common-sense psychology it displaces, and more substantially integrated within physical science.

This focus represents a change in the fortunes of materialism. The principal stumbling blocks for the materialist programme are the realm of the intentional and the realm of the propositional attitude that are commonly held up as being both irreducible to and ineliminable in favour of anything from within a materialist framework.

To begin with, the author explains that the network of common-sense concepts does indeed constitute an empirical theory. The structural features of folk psychology (FP) parallel perfectly those of mathematical physics; the only difference lies in the abstract entities they exploit — numbers in the case of physics, and propositions in the case of psychology.

Thereafter, arguments against the elimination of FP are examined, as they flow from the most popular and best founded of the competing positions in the philosophy of mind — functionalism. The author once again reaches the conclusion that FP is nothing more and nothing less than a culturally entrenched theory about how we and the higher animals work. It has no special features that make it empirically invulnerable, no unique functions that make it irreplaceable, no special status of any kind.

What might the elimination of FP involve — not just the comparatively straightforward idioms for sensation but the entire apparatus of propositional attitudes? That depends heavily on what neuroscience might discover and on our determination to capitalize on it. Finally, the author presents three scenarios in which the operative conception of cognitive ac-

tivity is progressively divorced from the forms and categories that characterize natural language. (Edit.)

Review

ATKO REMMEL. A valuable milestone in studying the relations between the state and the church in the Estonian SSR

Usk vabadusse: Artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel. [Belief in freedom: Articles and memoirs about the role of the Estonian Evangelical Lutheran Church in restoration of Estonia's independence.] Tallinn: Consistory of the Estonian Evangelical Lutheran Church, 2011. 319 pp.

Serial

“All kinds of rumours are going around...”: Reports about the situation in Estonia in 1943–1945. Part XVI

We publish information summaries about the situation in Estonia in the last years of the German occupation, the beginning of the second Soviet occupation, and about the fate of Estonian refugees. The reports meant for Estonian diplomatic representatives in Finland and Sweden (in 1943–1944 also for the Finnish General Staff) were mainly compiled by journalist Voldemar Kures (1893–1987). He interviewed refugees, monitored letters from Estonia, newspapers, radio programmes, etc. (Edit.)

AUTHORS

RIIN ALATALU MA (b. 1968), head of the Division of Milieu Areas at Tallinn Culture and Heritage Department

PAUL MONTGOMERY CHURCHLAND PhD (b. 1942), US philosopher of mind and neurophilosopher of Canadian origin, professor emeritus of the University of California, San Diego

HELLAR GRABBI MA (b. 1929), free-lance columnist

Abstracts

MARI JÄRVELAID PhD (b. 1956), head of the Bureau of Occupational Health at the Estonian Health Board

MATHURA (b. 1973), Estonian writer

VALDUR-OLEV OHAKAS (1925–1998), Estonian artist

HILARY PUTNAM PhD (b. 1926), US philosopher, professor emeritus of Harvard University

ATKO REMMEL DTheol (b. 1975), researcher at the Chair of Church History at the Faculty of Theology, University of Tartu

INDREK SCHWEDE MA (b. 1962), editor-in-chief of *Jalka* magazine, doctoral student of history at the University of Tartu

“MITMESUGUSEID KUULDUSI
LIIGUB...”

Teateid olukorra kohta Eestis
1943–1945

XVI

Algus 2011. aasta 1. numbris.

116.
2. V 1944

Allpool järgnevad väljavõtted neljast Eestist saadud kirjast, mis kirjutatud väga hästi informeeritud isikute poolt Põhja-Eestist.

Esimene kiri on kirjutatud 20. märtsil 1944:

“Major Rubachi rügement (major Rubach oli endine Narva linnapea, kes Narva langemise järel kohe hakkas formeerima mobiliseerituist üht Eesti väeosa. V. K.) “Tallinn” oli juba veebruari keskpaigast alates Narva juures, peamiselt Krivasoo rabades. Seal olnud raskeis võitluses said eriti raskesti kannatada sama rügemendi “Sakala” (peamiselt Viljandi mehed) ja Pärnu pataljonid. “Sakala” pataljonist pääsis ainult mõnikümmend meest. Praegu on rügement tõmmatud reservi ja asub Toila-Kannuka-Vaivara joonel, rügemendi staap on Toilas.

Tähendatud rügementi sattunud mitmelt maakoolijuhatajalt kuulsin, et meeste vahekord major Rubachiga olevat väga halb. Rasked kokkupõrked rügemendiülema ja ohvitseride vahel olevat igapäevane asi. Seda põhjustavat peamiselt Rubachi hoolimatus oma meeste elude vastu. Kõige halvemaks asjaks on äärmiselt vilets relvastus, ainult Vene püssid! Et kusagilt saada paremaid relvi, selleks viimses hädas hakatud neid üle lööma. . .

Metsades liigub ikka veel jõukusid ringi. Nende likvideerimine on pandud Omakaitse peale. Kuid kes on Omakaitstes? 18.–40. a. ja osalt vanemadki mehed on mobiliseeritud! Ja jälle need viletsad relvad! Õhust tuleb aga uusi jõuke pea ülemaalses ulatuses. Ka on Venest siia toodud põgenike hulgast ilmnenu

rohkesti partisaane, kes on liitunud õhust või mõnel muul teel siia saabunud jõukudega, nagu juhtus Virumaal Tudulinna. (Arvatakse, et Eestisse oli toodud kokku 30 000 Vene sõjapõgenikku või veel enam; neid toodi juba läinud aasta hilissuvel, kui algas enamlaste ofensiiv, isegi Orjoli kubermangust; venelased viimasel ajal muud ei teinud, kui kerjasid ja terroriseerisid meie inimesi; nõudsid raha, paremat süüa ja riietust, ja kui ei antud, siis ähvardasid, et küll varsti teile näidatakse; “Eesti Sõna” pidi sellest kahes juhtkirjas kirjutama, aga väga ettevaatlikult ja venelasi mainimata, sest see oli vist kui sakslaste teguviisi arvustamine keelatud; nüüd olevat hakatud venelasi välja viima Saksa- ja Prantsusmaa kaevandustesse. V. K.)

Meeleolu polnud senini sõjaväes mitte halb. Meeleharja on tekitanud, et kõik mobiliseeritud mehed on arvatud SS-grenadeerideks, niisiis vabatahtlikeks.

Meeleolu Saksa väes on endiselt halb ja segane. Kõik ootavad mingit lahendust juba käesoleval kevadel ja nimelt Läänes (eeskätt Prantsusmaal). Inglise peaks kord ometi välja tulema, siis vast oleks võimalik teda purustada. Praegu seisvat seal suured väed kinni kasutult. Alles pärast liitlaste invasiooni sooritamist ja purustamist võidavat otsustavalt bolševike kallale asuda.

Muide — siin asuvaile Saksa sõjaväelastele on laialdaselt loenguid peetud Eesti kaitsmise tarvilikkuse kohta. Sõduritele olevat eriti rõhutatud, et iga eestlast tuleb kohelda nagu riigisakslast ja Eesti piiride kaitsmine on sama tarvilik kui Saksa riigipiiridegi kaitsmine. Muuseas, Narva lõiku on toodud veel igasuguseid mittedakslasist koosnevaid väeosi. Nii on “Nordland”-diviisiile lisaks toodud veel “Wiiking”-diviisi osi.

Meeleolu rahva hulgas on endiselt raske ja umbne. (Sel ajal ei olnud veel teatavaks saanud Eesti väeosade väljaviimine meie piiridest.) Linnade pommitamine on eriti linlasi tugevasti terroriseerinud. Rinde stabiliseerumine Narva juures on küll mõjunud rahustavalt, kuid jooksmine lõunarindel tekitab analoogiaid põhjas.”

Väljavõte kirjast, mis kirjutatud 21. IV 44:

“Kuulsin, et 17-aastaste Eesti noormeeste maalt väljaviimine tööteenistuse sildi all on täiesti sunduslik, kuigi meie endi maa ägab raske tööjõupuuduse käes.”

117.
4. V 1944

Kiri Eestist, mis kirjutatud 19. aprillil 1944:

“Eesti sõjaväeosi viiakse järjekindlalt välja. Käitumine nagu Vene vangidega ja meie inimestega enamlaste poolt juunis 1941, kui oli küüditamine: traataiad ja püssimehed, rongid ei peatu vahejaamades. Siiski tuleb ette põgenemisi. Üks 600-meheline transport Paldiskist on fakt. Esijoones kuuluvad väljaviimisele reservosad, ohvitserid ja loomaarstid. Väljaõpet pidi kuulduste kohasel hakatama tegema paki-meestele²⁴⁰ Hollandis ja teistele suurtükiväelastele protektoraadis²⁴¹.

Nõndanimetatud omavalitsuse juht korraldab kaadri totaal-mobilisatsiooni. Kõigilt asutusilt olevat nõutud meeste kategoorilist väljaandmist, UK-dele (asendamatusse tunnistustele) vaatamata. Lääne- ja Järvamaal olevat hulka mehi metsades, kes ei ole mobilisatsiooniga kaasa läinud, või koonduspunktidest põgenenud.

Kõik on “vabatahtlikud”, “vabatahtlikult” arvatud SS-meeste koosseisu, kuid mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid mõistab surma Saksa erikohus, mitte Eesti sõjakohus.

Väeosade moraal ja meeleolud, eriti viimaste sündmuste järgi, jätavad soovida. Kõikjal valitseb pettumus ja kassiahastus. Kindralinspektor Soodla veab SS-*fürher*’iga vägikaigast (Augsberger). Viimane süüdistab kindralinspektuuri, et ei andvat mobiliseeritud mehi välja. Tegelikul on see asutus loodud ainult mobilisatsiooni teostamiseks, operatiivsel alal on tal õigus kontrollida ainult nõndanimetatud Eesti väeosade supikatlaid. Tuli kusagile

²⁴⁰ S.t tankitõrjekahuri (*Panzerabwehrkanone*) meestele.

²⁴¹ Pärast Tšehhoslovakkia okupeerimist 1939. a moodustas Saksa-maa seal Böömi-Määri protektoraadi. Vastavad väljaõppekohad olid Amersfoort ja Beneschau (Benešov).

korraldus, kuidas nimetada Soodlat, ja selles seisis, et ta on Eesti SS-leegioni kindralinspektor. Seega ei ole olemas mingit Eesti väeosade inspektorit!

Väeosad osalt rindel, suuremalt osalt tagalas. Reservid suuremad kui aktiivosad. Reservide hulgast võetakse kogu aeg täiendusi pataljonide kaupa, nii kuidas nad varustust on saanud, Saksa väeosadele. Rindel on need Eesti üksused kah peamiselt väikeste koondiste kaupa teiste vahel. Peipsi taga näiteks on eesliinil punkrites eestlased, teisel joonel, paar kilomeetrit taga, asuvad Saksa üksused.

Tagavaraosade seis armetu. Väljaõpet ei ole. Suurema osal oma rõivastus, söök alla iga arvustust. Siin ei saavat ju väljaõpet teha, mehed minevat täidesse ja distsipliin langevat! Nii on sakslaste ja nende sabarakkude jutt. Üksikutest kohtadest tean juhust ise, kuidas mehed tulid omavoliliselt koju enestele süüa hankima ja välja puhkama.”

*

Eesti haritlaste vangistamised jätkuvad Eestis. 1. mai hommikul vara arreteeriti kogu maal 640 isikut korraga. Nii peaks arreteeritute arv tõusma juba üle 800. Arreteerituist on umbes 500 Eesti kõige vanema üliõpilasorganisatsiooni Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmed. See rahvuslik üliõpilaskoondis on seisnud vastolus iga-suguse fašismi ja natsismiga ja tema ridadest ei ole ka vapsidega kaasa mindud. Arreteeritud süüdistatavat otseses mõttes salakuulamises Inglismaa kasuks. Sakslaste ringidest on levitatud teateid, et ühe arreteeritud arsti juurest olevat leitud salajasse haritlaste organisatsiooni kuuluvate 1200 isiku nimed ja kõigi Baltimaal asuvate lennuväljade plaanid. Eestlaste tarvitada olevatel informatsioonidel ei ole sakslased Baltimaadele uusi lennuvälju ehitanud. Kõik, mida nad kasutavad, on enamlaste ehitatud ja peaksid seega ilma salaluureta inglastele täpselt teada olema.

118. 5. V 1944

Eestist saadetud kiri, mis on kirjutatud 20. aprillil 1944:

“Eesti üksuste relvastuseks on: Prantsuse kuulipildujad, Itaalia ja Belgia püssid, laskemoona napilt. (See on sakslaste süsteem — igal pool nad annavad võõrastest koosnevatele väeosadele segarelvad. V. K.) Rindel käib püsivalt eestlaste sõjasaagi ülevõtmine ja nende teenete ja saavutuste omaks lugemine ja sellest ka teatamine. Õppustel, kus neid tehakse, on saksakseelsed käsklused ja kirjalik asjaajamine toimub kõik samas keeles. Väljaspool laagreid on tehtud õppusi puupüssidega. Poola laagrist oli 500 poissi kahenädalase väljaõppe järgi võetud “Narva” pataljoni täiendamiseks, kus enamik langenud. (Nad langesid all lõunarindel. V. K.) 1750 mehest olevat omal jalgel veel 250. (Jutt on “Narva” pataljonist. V. K.) Peale puhkust kodus ei olevat üksus enam nõus kodumaalt lahkuma. Puhkuse aeg on nüüd mööda, aga mis “N[arva]” pataljonist sai, seda ei tea.

Reservlasist olevat keegi näinud salajast eeskirja, mille järgi nad enne rindele minekut relvi ei saa. (Üks pataljon sai enne rindele minekut mehe peale neli padrunit. V. K.) Seni ei ole veel kõiki Eesti üksusi toodud kodumaale. Laagriolud on väljas väga narrid. Vilets toit ja külmad barakid. Tülid meie meeste ja sakslaste vahel sagedased, on olnud tapmisi. Kõik rindel haavata saanud eestlased viiakse nüüd Saksamaale. Vabatahtlikult korjatud annet[ust]lega asutatud ja sisustatud Eesti sõjaväehaiglad võeti peale valmistaamist ära. See juhtus Pärnus ja Viljandis.

Nüüd “Eesti väeosadest” Nõukogude Liidus: kolm diviisi on Narva lõigus, aga mitte rindel.²⁴² Juht kindral Luukas, keegi Venemaa eestlane.²⁴³ Koosseisus pidi olema umbes 30% Eestist

²⁴² Diviise oli kaks, 7. ja 249. laskurdiviis.

²⁴³ 8. Eesti laskurkorpuse komandör oli aastail 1942–1945 kindral-major Lembit Pärn (1903–1974), kes oli sündinud Stavropoli kubermangus Eesti-Haginski külas. Jaan Lukas (1892–1953 Taišet) oli Eesti Vabariigi ajal viimati 1. jalaväerügemendi ülem 1939–1940, kolonel 1940; Nõukogude okupatsiooni ajal Punaarmee 232. polgu ülem Elvas 1940–1941, komandeeriti 1941. a juunis Moskvasse, Frunze-nimelise

mobiliseeritud, 30% Venemaa eestlasi, ülejääk venelased ja juudid (suurem osa). Eesti juhtiv kommunistlik tegelane Karotamm olevat Eesti alal arendatava partisanitegevuse üldjuht koloneli aukraadis.²⁴⁴

Narva front on nüüd täiesti stabiilne. Venelaste soodes asuvad üksused tegelevad vetelpäästmisega. Narva ja selle ümbruskonna evakueerimine oli rüüstamine.

On isegi statistikat selle kohta. Lehmi näiteks rööviti kohalikest põllupidajailt üle tuhande.

Maa on meil tööjõust puhas. Kuuldub aga, et ka 17-a. noored sunduslikult mobiliseeritakse ja kodumaalt välja viia kavatsetakse. (See on juba toimumas tööteenistuse sildi all. V. K.) Maalt on ära korjatud ka viimasedki sõjavangid. Põllumeestelt küsitakse, palju nad vajavad sakslasi ja hobuseid kevadeks tööle. Muide — tiblaid olevat ühes raadiosaates öelnud, et mingit “kolmandat võimalust” võivad oodata ainult tobedad. On ainult võimalik valida nende või sakslaste vahel.

Salajastes korraldustes, mis ajalehtedele antud (kirja kirjutaja seisab ühele praegu ilmuvale provintsiajalehele lähedal. V. K.), öeldakse: ei tohi isakest Stalinit halvasti puudutada (asi lõhneb sobimuste järele). Soome rahu küsimused ja üldse Soome teemad absoluutselt keelatud.

sõjaväeakadeemia õppejõud 1942, 7. Eesti laskurdiviisi 300. laskurpolgu komandör 1942, 8. Eesti laskurkorpuse staabiülem 1942–1946, kindralmajor 1943. Pärast sõda oli ta Tallinna Polütehnilise Instituudi sõjalise kateedri juhataja 1946–1950. Arreteeriti 1950 ja suri vangilaagris Irkutski oblastis.

²⁴⁴Nikolai Karotamm (1901–1969 Moskva) oli EK(b)P Keskkomitee II sekretär 1941–1944 (tegelik juht Karl Säre asemel), NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi 4. valitsuse ja Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi 4. valitsuse koosseisu kuulunud Eesti NSV Partisani liikumise Staabi ülem 1942–1944, kindralmajor, EK(b)P KK I sekretär 1944–1950.

Siin levis ühe kapten Hold(t)i²⁴⁵ jutt eestlaste äratoomisest Soome rindelt; nende gruppeerimisest väeliikide järgi ja sõjakooli saatmisest. Mees praalib oma Soomes olevate sõpradega, kelle seas ka Pitka olevat. Ise on ta minu teada Saksa kohapealne salaluurevõrgu tegelane. Soome sõbrad saatnud talle hiljuti kauni pussi ja Pitka tahtvat tulla siia, kuna ausam olla surra kodumaa eest rindel. Ettevaatust, kui see mees seal käib! Sa ütled: eestlased kodumaale tulekuks valmis!? Loe veel kord minu informatsiooni algusest peale!

Kõneldakse ka katkuohust, mis Venes möllavat — ja meil jagavat varsti rotimürki selle vastu rahvale välja. Rakveres oli enamlaste tugevam õhurünnak Suure Reede õhtul. Kolm surnut tsivilisti, 11 haavatut. Muud kahjud väikesed. Tartu on raskesti pommitada saanud (Tähtvere linnaosa ja raudteejaama piirkond), ja Tapa on veel vaid nimi.

Kõnelusi rahu kohta kuuldub siinsetest Saksa kõrgemate sõjaväelaste ringidest. Nii öelnud üks kõrgem ohvitser — tal olla kindlasti teada läbirääkimiste olemasolu ja et sel kuul veel sündivat midagi otsustavat. Kevade jooksul aga peavad tulema sõda otsustavad sündmused igal juhul. On ka isegi neid, kes kõnelevad Saksa invasiooni võimalusest uue relva — vaakumpommide — kaasabil. Igal juhul toob see, ükskõik kummalt poolt, meie ohu küsimuse konkreetsetl päevakorrale. Järelveo, reserveid jne. lonkama hakkamisel, samuti meie muutumisel teise järgu tähtsusega sõjatandriks invasiooni korral, tekib lausa sil-lapea tunne. Sellest tuleks teil omapoolsed järeldused teha ja esindajaid “uste kulutamisele” sundida. Pealegi juba siia paistab see võõraste huvide eest väljasseisimine rohkem kui omade meele pidamine. Kaine mõistus ja tõsioludega arvestamine peaks ju olema eestlaste peavoorus. Mingi fataalne enesega uhkeldamine ja maadlemine vanade vaimudega paistab siia tragikoomilisena. Ärgu vahitagu läbi lae taevast ja teoretiseeritagu. Kas siis aru ei saada — pole olemas erakondi, vaid ainult Eesti rahvas. See rahvas klammerdub praegu meeletehites maasse, mis pealegi on

²⁴⁵Ilmselt sanitaarkapten Herbert Andreas Hold (1887–1981 Minden Saksamaal), kes oli sidepataljoni vanemarst ja Nõmme Sõjaväe Sanatooriumi juhataja 1925–1939, lahkus 1940. a Saksamaale.

porine ja kus selle rahva elu on surmaohus. Mineviku varjudest elatuvad härrasmehelikud kirjatargad ei anna rahvale elujulgust juurde nagu näib — ka praktiliselt mitte midagi. Pigem tundub see meile oma isikliku tuleviku ettepoleerimisena. Neilt inimesilt aga oodatakse siiski paljut. Ütle neile: pehtinud sillatalade luksust meie ei saa lubada!

Konfiskeerimiste suhtes (kes Soome läinud. V. K.) hangin materjale. Kuuldub praegu, et tegemist on ainult kinnisvaradega ja sedagi ainult teatavail tingimusil. Juhised ei olevat nii kohutavad, kui määruse määritud nägu.

Mobilisatsiooni pärast ollakse juba Uluotsale väga pahased, ta oleks pidanud sissevedamist ette nägema, öeldakse tagantjärele tarkade poolt.”

Sama kirja jätk, kirjutatud järgmisel päeval:

“Sakslased teevad väliselt näo, nagu ei kavatseks nad iialgi siit lahkuda. Ka teevad nad oma sõdurite seas intensiivset selgitustööd, korraldades koolides ja suuremates ruumides loenguid, kus eriti rõhutatakse Eesti piiride kaitsmise tähtsust (vaata eelmine informatsioon).

On aga mõningaid ettevaatlikkusele viitavaid tundemärke, näituseks ehitustegevuse soikumine õlitööstusis. On terav puudus metallist valmistatud tööriistade ja elektripirnide järgi. Muidu on õli ja [põlev]kivitoodang hulga suurem kui oli Eesti ajal 1939/40. (See on liialdus. Alles möödunud sügisel ei olnud veel kogu produktsioon jõudnud Eesti aja tasemele, kuigi töölisi oli hulga rohkem. Viimasel ajal olevat uusi pooleli olnud tehaseid valminud, kuid üldist produktsiooni ei ole see väga suurel määral tõstnud. V. K.) Kohtla-Järvel on nüüd käigus ka neljas õlivabrik ja selle toodang üksi olevat suurem kui kolme esimese oma kokku. Seni ei ole venelased õli tootmist palju seganud.

Sakslased ei saa ega saa jagu venelaste kottidest (õigemini sillapeadest) lääne pool Narva jõge. Kõnelemised sillapea ida- ja läänepoolse liikvideerimisest on üles puhutud. Seda operatsiooni kasutati vaid aumärkide jagamiseks oma meestele. Venelased on endiselt väga laialdastel aladel lääne pool Narva jõge. Kord nad suruti küll Vaivara-Auvere joonelt lõuna poole, kuid selle

eest venelased punnitasid end jälle lääne suunas vastu Jõhvi valda. Seal tulid koguni Vasevere [Vasavere] ja Rausvere külad just enne pühi evakueerimisele. Kiires korras toodi sinna eesti väed kohale ja need peksid venelased paari päevaga sealt eemale. Kuid sellest on vähe kasu, sest mõnedes naaberlõikudes ei pea sakslaste osad metsades ja soodes pidevat rinnet. Nad vallutavad küll päeval teatud metsa- ja soopiirkonna, kuid tulevad jälle ööseks lähemasse asulasse tagasi, kuna venelased valguvad öösel endistele kohtadele. Nii kestab see nõiatants juba kaks kuud. Kuid mis kõige halvem: sel moel venelased imbuvad läbi järjest kaugemale. Nii tulid nad 16.–17. aprilli ööl kusagil Oru ja Toila jaamade vahet kohalt üle raud- ja maantee ja valgusid Jõhvi-Toila vahelisse metsa. Muidugi olid siis sakslased ähmi täis ja alar-meerisid kõik oma väeosad Jõhvi—Kukruse—Kohtla-Järve—Toila ümbruses. Ma juhtusin ise parajasti sel korral Kukruses olema ja kuulsin seda kõike kohapeal. See teeb pessimistiks ja paneb küsima, kas siis tõesti sakslane ei jõua koondada nii palju jõudu, et hävitada sillapead ja ükskord ometi sulgeda vähemasti Narva jõe joon pideva rindelõiguna. Siin ollakse arvamisel, et mõnede Eesti ja Soome üksuste kaasabil peaks õnnestuma sillapeade likvideerimine ja sellega venelaste maad mööda siia sisseimbumise ohu eemaldamine. Sakslaste praeguse taktika ja loiduse tõttu püsib see oht järjest edasi. Ka on siia koondatud igast rahvusest muulasi või välissakslasi Rumeeniast (hollandlasi, belglasi, norralasi, prantslasi), kellel ei ole erilist huvi rinnet pidada.

Meeste maalt väljasaatmise kohta on niipalju selgunud, et pühade ajal on saadetud umbes 600–700 kahurväelast Tšehhi õhu- ja tankitõrje ettevalmistamise ettekäändel ja mõnisada (täpsemat arvu ei tea) Eesti ohvitseri ühte Saksamaa sõjakooli (kohta ei tea). Viimased on võetud ainult Eesti mobiliseerituist, kes olid määratud SS-koosseisu.

Sakslaste meeleolu on endiselt halb. Sõdida nad ei taha ja kõik lihtsõdurid kuni kõrgemateni ootavad mingit “Lösung’it”²⁴⁶, mis pidavat tulema juba sel aastal. Paljud räägivad päris avameelselt, et peaks tulema ometi mingi “prahvakas” ka Narva lõigus, et

²⁴⁶S.t lahendust.

neil oleks siis põhjust siit jalgalaskmiseks. Pommitamisist väärrib tähelepanu, et maa on saanud erakordselt rohkesti pommitada ja väga laialdaselt. On ka kaotusi. Jõhvi ja Kohtla valdades on hukkunud mitmed perekonnad.

Iseseisvuspäeva "Malevlane" võeti vastu ku taeva ilmutus. Kõikide silmad hakkasid tulselt särama, kui selle pihku said.²⁴⁷ Kuulsin veel, et maalt väljaviidud mobiliseerituist olla suur osa rongilt "ära libisenud".

(Järgneb)

²⁴⁷ Ajalehe *Malevlane* 26. veebruari 1944. a numbrit võib vaadata veebiaadressilt <http://dea.nlib.ee/>.

